valóság

A TARTALOMBÓL

Világhy Miklós:
Állam és humánum

Kornai János:
Hatékonyság
és szocialista erkölcs

Frenkl Róbert:
Versenysportunk kérdőjelei

Görgényi István:
Itt a piros – hol a piros

Gáll István
Péter, küzdjunk meg?

Sükösd Mihály: Örkény

Kelecsényi László:
A hetvenes évek filmje

Bánya Gábor
Beszélgetések a színházról

Könyvekről

Külföldi folyóiratokból

80

5

valóság

A Tudományos
Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

Főszerkesztő:
Kőrösi József

1980. május
XXIII. évfolyam, 5. szám

Szerkesztőség:
Budapest VII.,
Lenin körút 5.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51.
Telefon: 215-290, 423-513

Kiadja:
Hírlapkiadó Vállalat
Felelős kiadó:
Till Imre igazgató
1959 Budapest,
Blaha Lujza tér 3.

Terjeszti
a Magyar Posta

80.2547/2-5
Zrínyi Nyomda
Budapest
F. v.: Bolgár Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

A szerkesztő bizottság
tagjai:

Berend T. Iván
Gyurkó László
Huszár István
Kőrösi József
Kurucz Imre
Simon Gyula
Világhy Miklós
Wirth Ádám

A szerkesztőség tagjai:

Huszár Tibor
Lázár István
Nácsa Klára
Simai Mihály
Sükösd Mihály
Vitányi Iván

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215 96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj fél évre 72,– Ft, egy évre 144,– Ft. Egyes szám ára 12,– Ft. Külföldiek a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalatnál (1376 Bp., Pf. 149) vagy képviselőinél és bizományosainál fizethetik elő.

VILÁGHY MIKLÓS

Állam és humánum

Világhy Miklós 1960-tól halála napjáig volt folyóiratunk szerkesztő bizottságának tagja. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy jogi szakterületén messze túlmutató, átfogó műveltségét, mindenre nyitott, progresszív szellemiségét, emberi és tudományos igényességét, mindig segíteni kész emberségét oly gyakran figyelhettük, tapasztalhattuk. Jelentős elvi kérdésekben és a szerkesztőségi munka köznapi apróságaiban egyaránt számíthattunk támogatására.

Alábbi tanulmányát Világhy Miklós az ötvenes évek közepén írta, s nem sokkal halála előtt dolgozta át és véglegesítette sajtó alatt lévő tanulmánykötete számára.

Állam és humánum, közhatalom és ember viszonyáról a társadalmi gondolat több évezredes fejlődése során egészében véve kétféle kép, két, egymástól lényegesen eltérő elképzelés alakult ki.

Az egyik nézet legtökéletesebb és legismertebb irodalmi kifejezésének Ovidius leírását tartom az aranykorról, amely bosszúálló nélkül, önként, törvény nélkül is megtartotta, ami becsületes és helyes, az aranykorról, amely a büntetést, a félelmet, az érctáblákra írott fenyegető szavakat nem ismerte. A néprajz kutatói bizonyára igazolni fogják azt az állítást, hogy a legtöbb nép mesés elképzelései, legendái őriznek emlékeket arról a korról, amely a társadalomtól elkülönült s annak fölébe helyezett közhatalmat nem ismerte, s ezt a kort a boldogság, a teljes emberi megelégedettség korának, témánk nyelvhasználatával élve a humánum korának írják le. De túllépve a költészet s a népmese világán, a társadalom berendezésére vonatkozó tudományos nézetek között is nagy számmal találunk olyanokat, amelyek az emberi képességek, az emberben rejlő lehetőségek teljes és minden oldalú kibontakoztatásához vezető utat az állam feltétlen megszüntetésében jelölték meg. Ilyenek — ha nem is mindig következetesen — a nagy utópista szocialisták nézetei Morustól és Campanellától kezdve Saint-Simonig és Fourier-ig. Ha az állam megszüntetéséről kifejezetten nem is mindig beszélnek, szinte mindnyájuk nézeteiben a társadalom olyan berendezkedése, olyan mértékű demokratizálása foglalja el a középponti helyet, amelyben nincs a társadalomtól különvált közhatalom, amelyben a termelő, a dolgozó emberek maguk látják el — mintegy mellékfoglalkozásképp — a közfunkciókat. Végső fokon ide sorolhatók az anarchizmus különféle irányzatainak képviselői is, akik az egyén feltétlen és azonnali szabadságának igényével harcot hirdetnek mindennemű, de különösen minden állami jellegű megkötöttség ellen. Végül — legalábbis egy vonatkozásban, a nemzetközi kapcsolatok, a háború kérdésében — ide kell sorolnunk a pacifizmus képviselőit is, Lenin szavaival élve „a béke absztrakt hirdetőit", akik legalább-is az erőszak nemzetközileg érvényesülő formáját, a háborút, az emberiességgel feltétlenül ellenkezőnek találják. Ha megkíséreljük röviden kifejezni azt a közös magot, amely a rendkívül szerteágazó nézeteket a vizsgált kérdés vonatkozásában összefűzi, azt kell mondanunk: *e nézetek szerint állam és humánum, közhatalom és emberiesség feltétlenül, tértől és időtől függetlenül ellentétesek, kölcsönösen kizárják egymást.* Nem volna értelme e nézetek bírálatával foglalkozni, ha sokszor ki nem mondott csökevényeik nem élnének szívósan a nemzetközi társadalmi életben.

Hiszen egyesek talán nem is mindig tudatosan abból indulnak ki, hogy állam és tudomány két, élesen elhatárolandó, sőt szinte ellentétes dolog, s hogy a tudomány végső fokon humánus céljait az állam nélkül, sőt az állam ellenére kell megvalósíta-

ni. Mi más ez, mint az állam és humánum feltétlen ellentétességéről szóló régi tanítás sajátos, transzponált s legtöbbször következetesen végig sem gondolt csökevénye.

Vannak azonban — történetileg s a jelenben is — olyan nézetek, amelyek az ellenkező álláspontot foglalják el. Ezek szerint az állam a humánummal nemcsak egybevág, de valójában az állam a humánum végső kiteljesedése, Arisztotelész a *Politika* első könyvében azt állítja, hogy minden állam természettől fogva van, az ember természettől fogva állami életre hivatott élőlény, sőt a természet törvénye szerint előbbre való az állam fogalma az egyes emberénél, amiként az egész fogalma mindenképpen előbbre való, mint a részé. Lényegében ezt a nézetet tükrözi a keresztény államelmélet is, amely az államot istentől rendelt természetes és tökéletes társaságnak tartja, a természetes társadalmi rend olyan szükségszerű intézményének, hogy az állam, a közhatalom valamilyen formája nélkül az ember nem is létezhet. Végül — hogy csak a legnagyobbakat említsem — ide sorolható Hegel felfogása is, amely az államot az erkölcsi eszme megvalósulásának, az értelem képének és valóságának minősíti. Ismét nem volna érdemes e nézetek bírálatával foglalkozni, ha csökevényeik nem élnének sokszor kevéssé tudatosan az emberek fejében. A közelmúlt években például a magyar társadalom jelentős részének gondolatvilágán az etatizmus egy válfaja lett úrrá, olyan nézet, amely az államot feltétlen s önmagán nyugvó értéknek tekintette s minden feladat megoldását mindig és minden körülmények között az államtól várta. Amennyiben az emberi szükségletek kielégítéséről van szó, mi más ez, mint az előbb fejtegetettel ellentétes nézet: *állam és humánum feltétlenül egybeesnek.*

Összegezve a két ellentétes nézetet, megállapítható, hogy a társadalmi gondolat fejlődése állam és humánum viszonyát a marxizmus fellépését megelőzően, sőt nem egy tekintetben azóta is csak e két szélső póluson fogta meg. Az egyik felfogás szerint állam és humánum feltétlenül kizárják egymást, az állam feltétlenül emberellenes. Gyakorlatilag: az ember csak annyiban lesz egyre inkább ember, amennyiben megszabadul az állami köteléktől, amennyiben társadalmát állam nélkül rendezi be. A másik felfogás szerint állam és humánum feltétlenül egybeesnek, az állam feltétlenül megfelel az ember szükségleteinek. Gyakorlatilag: az ember csak annyiban lesz egyre inkább ember, amennyiben magára veszi az állami köteléket, amennyiben társadalmát államilag szervezi meg. Hol az igazság?

Ha mélyebben elemezzük ezeket a most szembeállított nézeteket, két sajátos vonást figyelhetünk meg rajtuk, olyan vonást, amely a merőben ellentétes tartalmon túl közösen jellemzi mindkettőjüket.

Az egyik e nézetek mindegyikének sajátos *absztraktsága*, a konkrét valóságtól erősen elvonatkoztatott jellege, ami az állam és a humánum mibenlétét illeti. Az államot például e nézetek mindegyike nem mint konkrét, a valóságban létező, tevékenykedő, törvényhozó, kormányzó, bíráskodó, egyszóval hatalmat gyakorló államot fogja fel, hanem elvont általánosságban, mint *az* államot, az egyes államok, illetőleg államtípusok konkrét különbözőségére tekintet nélkül. E nézetekben az állam általában mint hatalomgyakorló szervezet jelenik meg, tekintet nélkül arra, hogy a hatalmat ki gyakorolja s ki ellen gyakorolja, tekintet nélkül arra, hogy a hatalom gyakorlásának mi a konkrét tartalma. Az elvonatkoztatás létráján ezek a nézetek olyan magasra hágnak, hogy a hatalom reális feltételeinek és tartalmának kérdését kikapcsolják, ennek figyelembevételétől eltekintenek. Kérdés azonban, hogy az ilyen eljárás tudományosan tartható-e? Elvonatkoztathatunk-e attól, hogy patríciusok, hűbérurak, bankárok vagy munkások kormányoznak-e? Közömbös-e állam és humánum viszonyának megítélésében, hogy az adott, konkrét valósággal létező és tevékenykedő államban az emberek nagyobb része rabszolga, jobbágy vagy bérmunkás, vagy éppen ellenkezőleg, olyan dolgozó ember, aki előtt a társadalom előrehaladásának mértékétől függően a konkrét egyéni fejlődés lehetőségei is adva vannak? Nehéz lenne e kérdésekre igennel válaszolni. Mindezekre a nézetekre tökéletesen ráillik a Marx első Feuerbach-tézisében tett megállapítás, hogy a tárgyat, a valóságot csak az objektum alakjában fogják fel, nem pedig mint emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot. Valóban: ha az államhatalom és az ember viszonyát úgy akarjuk felfogni, ahogyan a valóságban van, nem vonatkoztathatunk el attól, miféle emberi,

érzéki tevékenység, miféle társadalmi gyakorlat valósul meg az állam útján. De ugyanígy állunk a humánum kérdésével is. Az embert, a humánumot ezek a nézetek valamennyien elvontan fogják fel, nem tekintve azokat a reális viszonyokat, feltételeket, körülményeket, amelyek között az ember adott időpontban él, amelyek között szükségletei felmerülnek. Erre meg az áll, amit Marx a hatodik Feuerbach-tézisben mondott: „...az ember lényege nem valami az egyes egyénben lakozó elvontság. Az ember lényege a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége." Valóban: ha a humánumot nem üres ábrándozásként akarjuk felfogni s a kancsalul festett egekbe nézés helyett tenni akarunk érte valamit, az ember lényegét, sorsát, igényeit, a hatalomhoz való viszonyát csak a valóságban létező, konkrét körülmények között vizsgálhatjuk.

A bírált nézetek másik közös vonása az absztraktságból folyik s voltaképpen annak egyik oldala. Ezek a nézetek nemcsak egy adott időpont keresztmetszetében vonatkoztathatnak el egyrészt az államhatalom konkrét tartalmától, megnyilvánulásainak irányától, másrészt az ember életének reális körülményeitől, hanem ugyanezt teszik az időbeli egymásutánt illetően is. Kevés kivételt nem számítva (közéjük tartozik Ovidius leírása, amely éppen történeti egymásutánt fejez ki), e nézetekben az állam és ember viszonyának, az ember állami sorsának *nincs történeti* fejlődése. Ez pedig ellenkezik az igazság egyetlen, az ember számára adott kritériumával, a társadalmi gyakorlattal. Nehéz lenne tagadni, hogy az ember sorsa az államban nemcsak egy adott időpontra nézve változik aszerint, hogy milyenek a reális feltételek, de e feltételek alakulásával párhuzamosan időben is változik. Állam és ember viszonyát tehát nemcsak egy adott időpontban létező reális feltételek figyelembevételével kell felfognunk, de mindenképp történetileg is, számolva a feltételek állandó változásával s alakíthatóságával.

Ha ezek a bíráló megjegyzések helytállóknak látszanak, nyomukban szükségszerűen felmerül a kétely, vajon lehet-e egyáltalán a vizsgált kérdést abban az elvontnak és történetietlennek látszó alakban feltenni, ahogyan azt kezdetben kitűztük? Ha az állam s a humánum lényegét gyakorlati emberi tevékenységben, konkrét társadalmi viszonyokban kell felfognunk, s ha abból kell kiindulnunk, hogy állam és humánum lényege s kettejük viszonya is történetileg változik, lehet-e egyáltalán bármit is tudományos egzaktsággal megállapítani erről a viszonyról általában, tehát elvonatkoztatva az állam konkrét típusától, a társadalmi viszonyoktól, amelyek az ember lényegét teszik s a történeti fejlődéstől is, amelynek során mindez változik? Teoretikusaink többsége e kérdésre bizonyosan nemmel felelne, hiszen elméletünket általában bizonyos irtózás jellemzi az ilyen elvont kérdésektől. Ez az irtózás jogosult annyiban, amennyiben üres, formális absztrakciók metafizikus viszonyításáról lenne szó. A most vizsgált kérdés azonban korántsem ilyen. Hiszen az állam léte önmagában a társadalmi viszonyok olyan állapotára mutat, amelyben az emberek viszonya a termelési eszközökhöz nem egynemű, amikor az emberek egyes csoportjai, az osztályok, ebből a szempontból lényegesen eltérő helyet foglalnak el a társadalomban. Az állam léte tehát önmagában — történelmi típustól és fejlődéstől egyelőre elvonatkoztatva is — az osztálytársadalom viszonyait fejezi ki. S másfelől: ha az államot mint intézményt a humánummal szembesítjük, az ember lényegét sem foghatjuk fel másként, mint azokkal a korlátozásokkal, amelyek az állam, illetőleg az osztályok létéből szükségszerűen folynak. Így felfogva állam és humánum viszonya már korántsem feltétlenül elvont és történetietlen, ellenkezőleg, bizonyos fokig konkrét és történeti, hiszen az ember sorsát olyan konkrét körülmények között s a társadalom fejlődésének abban a szakaszában kutatja, amelyet az osztályokra szakadás jellemez.

Ilyen elemzés után nem lesz már lehetetlen megoldani azt az antinómiát, amelyet az állam és az ember viszonyára vonatkozó államelméleti nézetek fejlődése tár elénk, nem lesz lehetetlen válaszolni arra a kérdésre, vajon állam és humánum feltétlenül kizárják-e egymást, ahogyan az egyik nézet állítja, vagy feltétlenül egybeesnek, ahogyan a másik bizonygatja. Mindkét nézetben megvan az igazság egy darabkája, *hibájuk az, hogy a részt egésszé, a feltételest feltétlenné minősítik.* Annak a nézetnek, amely állam és humánum feltétlen ellentétességét állítja, igaza van abban, hogy az

állam léte által kifejezett társadalom viszonyai között nincsenek s nem is lehetnek meg a feltételei minden egyes ember szükségletei teljes és minden oldalú kielégítésének. Hiszen az osztályokra tagozódás önmagában azt jelenti, hogy lényeges különbségek, sőt esetleg ellentétek vannak az emberek objektív társadalmi helyzetében, vagyis egyszerűen nincsenek olyan körülmények, amelyek az emberi szükségletek teljes és minden oldalú kielégítését egyrészt lehetővé tennék, másrészt biztosítanák. De emellett, az állam mint politikai intézmény léte önmagában is hatalmat tételez fel, amelyet meghatározott emberek érdekében más emberek ellen gyakorolnak, s ez ismét a szükségletkielégítés korlátozottságát jelenti. Végül az állam mint hatalmi szervezet szükségszerűen a hatalomgyakorlás bizonyos absztraktságát jelenti, olyan objektív helyzetet, amelyben az emberek életét elvont, általános kényszernormák rendezik, ezek pedig még annak az osztálynak körében sem lehetnek tekintettel minden egyes ember igényeire, amely a hatalmat kézben tartja. Állam és humánum tehát ennyiben kétségkívül kizárják egymást, ennyiben ennek a nézetnek igaza van. De másfelől nemcsak kizárják, hanem fel is tételezik egymást, s ezen az oldalon mutatkozik meg annak a másik nézetnek az igazsága, amelynek történelmi vonala Arisztotelésztől Hegelig terjed. Az előbbi nézet ugyanis, amely — bizonyos fokig jogosan — azt állítja, hogy az állam léte mellett a humánum nem bontakozhat ki, nem számol eléggé azzal a ténnyel, hogy az állam mégis *van*. Erre a tényre nem tud magyarázatot adni, illetőleg kénytelen az államot mint intézményt — Ovidius módjára — emberi eltévelyedésnek, hibának felfogni, tehát voluntarista módon magyarázni. Az utóbbi nézet ezzel szemben abból indul ki, hogy az állam létrejötte törvényszerű, szükségszerű, hogy az állam nem véletlenül, nem a társadalmi fejlődés sajátos eltévelyedése folytán jött létre, hanem — mint ezt a történelmi tapasztalat igazolja — szükségszerű folyamatként. Ezt pedig tényként el kell ismerniök még azoknak is, akik e szükségszerű folyamat indítóokait, mozgatóerőit illetően nem értenek egyet a marxista államelmélet nézeteivel. Ha pedig ez igaz, ha az állam létét bizonyos körülmények között szükségszerűnek kell tartanunk, akkor az emberi intézményként felfogott állam s a humánum között nem lehet feltétlen ellentét, hacsak azt nem tételezzük fel, hogy az emberek évezredeken át olyan intézményt tartanak fenn, amely nekik feltétlenül rossz, amely feltétlenül ellenükre van. Az állam szükségszerűségének tételéből, ellenkezőleg, az következik, hogy az állam — bár minden egyes ember minden szükségletének teljes kielégítését kizárja — nem feltétlenül zárja ki a humánum fejlődését általában. Éppen ellenkezőleg, *az állam bizonyos korlátok között eszköze lehet a humánum érvényesítésének*. A történelmi tapasztalat ezt a tételt igazolja. Nehéz lenne tagadni, hogy a társadalmi formációk előrehaladásának menetében minden magasabbrendű formáció viszonylag több ember viszonylag többféle szükségletét elégíti ki, hogy a társadalmi haladás lényege éppen ebben áll, s hogy ebben a haladásban az államnak is megvan a maga progresszív szerepe. Ez a szerep azonban nem feltétlen. Ismét történelmi tapasztalat, hogy nem minden állam s nem minden körülmények között tölt be progresszív szerepet a társadalmi haladás menetében. Éppen ellenkezőleg, *az állam progresszív szerepének nagyon is konkrét, a társadalmi-történeti gyakorlat alapján meghatározható feltételei vannak*. A következőkben — egyéb feltételeket ezúttal mellőzve — a humánus állam egyetlen feltételével, a demokratizmussal kívánok foglalkozni.

1. *A humánus, a társadalmi haladás tekintetében progresszív szerepet játszó államnak demokratikusnak, a demokrácia elvei szerint berendezettnek kell lennie.* Ez a tétel arra utal, hogy az állam demokratikus formája s az embernek az államban elfoglalt helyzete, demokrácia és humánum között mélységes összefüggés van. Ez az összefüggés nyilvánvaló lesz, ha meggondoljuk, hogy az állam hatalmi szervezet, a demokrácia pedig népuralmat, széles tömegeknek a hatalomban való részesedését jelenti. Mai viszonyaink között a társadalmi haladás az államot illetően kétségkívül egyet jelent a hatalomban részesedők körének tágulásával, az államnak egyre demokratikusabbá válásával. A kérdés, amely az államelmélet tudományos irodalmát ma világméretek-

ben foglalkoztatja, voltaképpen az, miben is áll a közhatalomban való részesedés, milyen módon részesedhetnek széles tömegek az államhatalomban. Erre a kérdésre kétféle a válasz, s ennek megfelelően a fejlődés kétféle útja áll előttünk.

Az egyik a magántulajdonon nyugvó gazdaság s az azt kifejező állam útja, a kapitalista út. Az ezt védelmező teoretikusok az állam demokratikus fejlődésének legfőbb biztosítékát az emberi és polgári jogok törvényi rögzítésében és szavatolásában, a választójog általánosságában, közvetlenségében, egyenlőségében és titkosságában, a gondolat- és szólásszabadság, a személyes szabadság, a gyülekezési és egyesülési jog törvényes garantálásában látják. Ez az álláspont évtizedekkel ezelőtt még annyira szilárd és kizárólagos volt, hogy a demokrácia gazdasági feltételeiről, alapjáról szinte szó sem esett, mintegy magától értetődőnek tűnt, hogy az állami demokratizmus a magántulajdon s a szabad verseny gazdasági alapján fejlődhet leginkább. Az utolsó évtizedekben a magántulajdonosi elmélet ez irányú gondolatai két lényeges változáson mentek keresztül. Az első világháború idején, de főleg azt követően feltűnt s rövidesen nagy népszerűségre tett szert a gazdasági demokratizmus gondolata, amelyen elsősorban a munkához és az anyagi ellátáshoz való jog, továbbá a bérből és fizetésből élők munkafeltételeinek és mindennapi érdekeinek törvényes biztosítását értették, s amely már a weimari német, majd még inkább a második világháború utáni francia és olasz köztársasági alkotmányban tételes elismeréshez is jutott. Ezzel párhuzamosan a polgári törvényhozásban, de még inkább a gyakorlatban egyre feltételesebbé kezdtek válni a korábban korlátlannak és feltétlennek hirdetett emberi és polgári jogok. A feltétel, amelyhez kötötték s egyre inkább kötik e jogokat, éppen gazdasági-politikai természetű, a magántulajdon s az azt kifejező államrend elismerése. Mindent összevéve *a demokrácia polgári formájának fejlődését az utolsó ötven évben egyfelől a gazdasági oldal előtérbe nyomulása, másfelől a politikai demokrácia feltételességének többé-kevésbé nyílt elismerése jellemzi.* Ebben a fegyverzetben veszi fel a harcot a másik út, a demokratizmus szocialista koncepciója ellen.

Ez utóbbi az elméleti munka súlypontját mind ez ideig a demokratizmus gazdasági alapjainak, társadalmi tartalmának elemzésére helyezte. Kimutatta, hogy a demokratizmus, mint minden állami-politikai forma, sohasem ítélhető meg önmagában, hanem csak annak a tartalomnak, ama társadalmi viszonyoknak szem előtt tartásával, amelyeket kifejez. Kimutatta, hogy a polgári demokratizmus, bármennyire fejlettebb is, mint bármely, a kapitalizmust megelőző állami forma, gazdasági alapjából kifolyólag állandó korlátozásnak van alávetve, következetes és teljes demokratizmust sohasem valósíthat meg. Kimutatta végül, hogy *a demokratizmus továbbfejlesztéséhez elsősorban a gazdasági alap megváltoztatására, a tulajdonosok és a tulajdonból kizártak alapvető egyenlőtlenségének megszüntetésére van szükség.* E megfontolások mellett, amelyek a Szovjetunió s a második világháborút követően létrejött szocialista államok gyakorlatában váltak valósággá, a szocialista elmélet az utóbbi évtizedekben kevés figyelmet szentelt a demokratizmus szocialista biztosítékainak, köztük a demokratizmus állami formájának. Szinte úgy tűnt, hogy az emberek közti tulajdoni egyenlőtlenség kiküszöbölésével a demokratizmus magától eddig nem látott mértékben kiszélesedik olyannyira, hogy ez új, alapvetően demokratikus tulajdoni viszonyok létrejöttével e viszonyok állami-politikai kifejezésformáira, azok állandó tökéletesítésére voltaképpen nem is kell különösebb figyelmet fordítani.

Ami a kérdés alapvető oldalát, tartalmát, az alapul fekvő társadalmi viszonyokat illeti, nem kétséges, hogy a társadalmi gyakorlat a demokratizmus szocialista elméletét igazolta. Aki egyszer megtanult különbséget tenni aközött, amit az emberek mondanak magukról s aközött, ami a valóságban történik, amit egy társadalmi rendszer ideológiája hirdet s aközött, amit magukról e társadalmi viszonyokról objektív módon, tudományos pontossággal meg lehet állapítani, sohasem fogja felcserélni a formát a tartalommal, s mindig bizonyos lesz abban, hogy a fejlődés lényege nem a formában, hanem a tartalomban megy végbe. A legbonyolultabban kidolgozott demokratikus formák, mondjuk, egy amerikai elnökválasztás formái sem képesek változtatni azon, ami a valóságban van: a kérdést a nagytulajdonosok erőviszonyai döntik el. *Nem kétséges éppen ezért, hogy következetes demokratizmus, valódi*

népuralom megvalósítására csak a tulajdoni egyenlőtlenség megszüntetése után, a termelési eszközök köztulajdonba vétele alapján kerülhet sor. Ha igaz az a kiinduló tételünk, hogy a humánus állam alapvető feltétele a demokratikus berendezés, ebből az is következik, hogy az állami tevékenységben valódi, következetes humanizmusra csak szocialista feltételek mellett kerülhet sor.

Mindamellett az utolsó évtizedek tapasztalatai a szocialista államfejlődésben arra is figyelmeztetnek, hogy a szocialista demokratizmus s ezzel szoros összefüggésben a szocialista humanizmus gyakorlatában bizonyos körülmények között súlyos törések állhatnak elő. E törések okát — más körülmények mellett, amelyeknek fejtegetése most nem tartozik ide — abban is kell keresni, hogy a demokratizmus szocialista elméletében a tulajdoni oldal mellett erősen háttérbe szorult a demokratizmus állami biztosítékainak fejlesztése, a gyakorlatban pedig e biztosítékok jó része nemcsak nem fejlődött, de jórészt nem is funkcionált. A tapasztalat elemzése arra az elméleti általánosításra vezet, hogy *a társadalom következetes demokratizálása a termelési eszközök köztulajdonba vétele alapján sem valamiféle automatikus folyamat,* amelynek eredménye érett gyümölcsként készen hullana ölünkbe, hanem *változatlanul szükség van állami biztosítékokra,* olyan biztosítékokra, amelyek a demokratizmus következetes szocialista alapját az állami mechanizmusban is adekvát módon fejezik ki. A marxizmus klasszikusai ezt igen jól látták előre. Marx egyetlen alkalommal sem késlekedett, amikor az európai, főleg a francia forradalmi mozgalom tapasztalatai alapján következtetéseket lehetett levonni a születő új állami berendezkedés alapvonásaira nézve. Lenin pedig, amikor a szocialista forradalom gyakorlati, közvetlen feladatként jelentkezett, szükségesnek látta, hogy még egyszer összefoglalja és továbbfejlessze Marx és Engels következtetéseit. Ideje, hogy a szocialista elmélet az utolsó évtizedek gyakorlati tapasztalatainak elemzése útján folytassa ezt a munkát s kiépítse a demokratizmus állami biztosítékainak szocialista elméletét. Lenin az *Állam és forradalom*ban *a szocialista demokratizmus legfőbb állami biztosítékát lényegében az állam és a dolgozó társadalom elkülönülésének megszüntetésében, annak megszüntetésében jelölte meg, hogy az állami gépezet a társadalom fölé nőjön.* Az államnak a lenini útmutatás szerint egyre következetesebben azonosulnia kell a dolgozó néppel, a munkásokkal, akik önmagukat elsősorban fegyveres hatalomként szervezik meg, hogy kezükbe vegyék a termelés eszközeit s fokozatosan megteremtsék a lehetőségét mindenféle szervezett erőszak kiküszöbölésének. A demokratizmusnak ez az állami biztosítéka annál fontosabb, mert adott körülmények között a társadalmi tulajdon elsődleges formája csak az állami-össznépi tulajdon lehet. Ha tehát az állami gépezet következetes demokratizálása nem halad előre, ez lényegesen korlátozhatja azt a demokratizmust, amelyre a tulajdoni viszonyok biztosítékot nyújtanak. Az állami elkülönülés megszüntetése mint a demokratizmus legfőbb állami biztosítéka Lenin útmutatása szerint a következőkben áll: a régi öröklött bürokratikus államgépezet összetörése, minden állami funkció választottá tétele, kiterjesztve a választottságot a visszahívás jogára, valamennyi állami funkcionárius illetményének leszállítása az átlag munkás-munkabérre, a képviseleti intézményeknek nem parlamentáris, hanem dolgozó, tehát egyidejűleg törvényhozó és végrehajtó testületekké alakítása, végül a nemzeti egység megszervezése a demokratikus centralizmus útján. A szocialista államfejlődés sok évtizedes tapasztalatai lehetőséget adnak arra, hogy a demokratizmus e biztosítékait újból vizsgálat alá vegyük.

2. Ami elsőnek *a polgári-bürokratikus államgépezet összetörését* illeti, nem kétséges, hogy ezt az utasítást feltétlenül érvényesnek kell tekinteni. Merőben új, a korábbitól eltérő, sőt azzal ellentétes társadalom nem tűrheti meg a régi államgépezetet. Saját tapasztalataink szerint a polgári államgépezet összetörése részben ama személyek nagyobb részének kicserélésében áll, akik az államgépezetben, különösen ennek közvetlenül hatalomgyakorló ágaiban dolgoznak, emellett pedig ama szervezeti formák nagy részének megváltoztatásában is, amelyekben ez a gépezet dolgozik. A magyar tapasztalatok mindamellett azt mutatják, hogy a személyek kicserélése s a szervezeti

formák átalakítása nem elég. Ha megvizsgáljuk főleg központi igazgatási szerveink, minisztériumaink munkáját, sokszor az a benyomásunk támad, hogy a személyek kicserélődése ellenére sok minden a régiben maradt. Ezt a benyomást főleg az a tény kelti fel, hogy minisztériumaink munkamódszerében nem ment végbe eléggé alapvető változás. Az a papírtömeg, amelyet egy sok száz, sőt ezernél is több hivatalnokkal dolgozó minisztérium szükségszerűen gyárt, nemegyszer eltávolítja a központi igazgatást a valóságtól, a tények konkrét ismeretétől, megítélésétől, lehetetlenné teszi a helyzet alapos tanulmányozását, az alsóbb szervek konkrét segítését. Lenin életének utolsó egy-két évében igen beható figyelmet szentelt ennek a kérdésnek, s főleg a munkás-paraszt felügyelet átszervezése kapcsán fejtette ki erre vonatkozó gondolatait. Szerinte a szocialista központi igazgatás mintaszerű szervének nem nagyszámú, igen magasan képzett, felelős funkcionáriusból kell állnia, megfelelő technikai apparátussal. E szervezet fő feladata az, hogy állandóan tanulmányozza az egyes gazdasági vagy kulturális ágazatokban folyó munka tapasztalatait, képes legyen mélyrehatóan elemzésre, a fejlődő új idejekorán való felismerésére s valóban előremutató általánosítására. Az azóta eltelt évtizedek csak megerősítették ezt a lenini útmutatást. Az, amit néha úgy szoktunk kifejezni, hogy felső szerveink egyes kérdésekben elszakadnak az élettől, a valóság konkrét ismeretétől és megítélésétől, s ami valójában nem más, mint az államgépezet régi elkülönültségének nem jelentéktelen maradványa, valójában abból ered, hogy központi szerveink túlságosan nagy létszámúak, munkatársaik jelentős része nem eléggé képzett, munkamódszerük pedig teljesen hivatalszerű. Az ebből adódó levegő pedig tapasztalat szerint még a legtehetségesebb, legjobb szándékú s legképzettebb vezetőt is magával ragadja, szobájába zárja, elválasztja a konkrét valóság állandó tapasztalásától és elemzésétől s végső fokon hibák elkövetésére kényszeríti. Mindez megszűnnék, ha minisztériumaink nem nagyszámú, körülbelül a mai főosztályvezetők és osztályvezetők létszámával felérő munkatársból állanának, megfelelő technikai személyzettel. Ha az ilyen magas színvonalú apparátust arra kötelezném, hogy munkaidejének nagyobb részét a gyakorlati munkahelyeken töltse, ott, ahol a munkát valóban végzik, s fáradhatatlanul gyűjtse és elemezze a tapasztalatokat, figyelje a legjobb módszereket s dolgozza ki a munka egyre tökéletesebb irányelveit, lényeges előrehaladást tehetnénk államgépezetünk demokratizálása irányában. Ehhez természetesen arra is szükség van — amiről külön kell beszélni —, hogy szervezetünket radikálisan decentralizáljuk s néhány alapvető probléma kivételével minden feladatot véglegesen az alsóbb és középfokú szervekre bízzunk.

Ami *az állami funkcionáriusok választásának és visszahívásának* kérdését illeti, nem lehet kétséges, hogy ez az állami gépezet demokratizálásának alapvető biztosítéka. Ezen a téren különösen el vagyunk maradva. Köztudomású, hogy még a tanácsapparátus funkcionáriusainak nagyobb része sem választott, nem beszélve a központi igazgatásról. A visszahívási jog gyakorlásának reális formái egyáltalában nincsenek kidolgozva. A választás elvének kiterjesztése megítélésem szerint azt követelné meg, hogy az állami gépezetben általánossá tegyük mindenekelőtt a pályázati rendszert. Ezzel párhuzamosan lényegesen ki kell terjeszteni a választás alá eső funkcionáriusok körét, elsősorban a tanácsi szervekben, ideértve a végrehajtó bizottságok osztályainak apparátusát is. Kötelezővé kell tenni a felelős funkcionáriusok rendszeres személyes beszámolóját, munkájuk megvitatását a tanács előtt, s ezzel kapcsolatban biztosítani a visszahívás lehetőségét. A központi igazgatás körében, amíg a jelenlegi szervezetben működik, a választhatóság és visszahívhatóság alig látszik megoldhatónak, mert nincs olyan szerv, amely több száz főnyi funkcionáriust választani képes lenne. Ha azonban a központi igazgatás létszámát a jelenlegi vezetőkre redukálnánk, a választás nyomban lehetségessé válnék. Mindezt össze kellene kapcsolni megfelelő biztosítékokkal a különféle helyi befolyások ellen, s az apparátus megfelelő szakképzettségének és mindenfajta irányú felkészültségének biztosításával. Ilyen biztosíték az eljárás széles körű nyilvánossága s a képesítési elv, amelyet jelenlegi apparátusunkban nem kielégítően alkalmazunk. Innen van, hogy a képesített szakemberek száma és színvonala apparátusunkban nem eléggé magas.

A demokratizmus állami biztosítékai körében különösen fontos, elméletileg és gyakorlatilag egyaránt bonyolult probléma az állami funkcionáriusok illetményének és egyéb járandóságainak kérdése. A polgári államgépezet elkülönülése a társadalomtól s a társadalom fölé helyezkedése egyebek között abból folyik, hogy funkcionáriusai lényegesen jobban keresnek, mint az átlagdolgozó, különféle nyílt és burkolt mellékjövedelmeket élveznek, hivatali és társadalmi helyzetük a legkülönfélébb privilégiumokkal jár. E helyzet lényege abban foglalható össze, hogy az állami funkcionárius objektíve lényegesen más, éspedig jobb körülmények között él, mint az átlagos dolgozó, ezért nem is tartja magát ugyanolyan dolgozónak, hanem felsőbbrendűnek, aki arra hivatott, hogy hatalmat gyakoroljon a többi felett. Nem utolsósorban ebből erednek a hivatalok packázásai, az a rideg, embertelen, bürokrata szellem, amely a polgári államgépezetnek különösen közép-európai válfaját áthatotta. E szellem megszüntetésére javasolta Marx és Lenin a párizsi kommün tanulságai alapján a privilégiumok megszüntetését s az állami funkcionáriusok anyagi helyzetének az átlagmunkáséval való nivellálását. Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt az a komoly elvi kérdés merül fel, vajon nem áll-e ellentétben a szocialista demokratizmusnak ez a biztosítéka a szocialista bérrendszer alapelvével, a munka szerinti elosztás gazdasági törvényével. Első pillantásra igen, hiszen ebben az esetben az állami funkcionáriusok munkabérét nem a munka mennyisége és minősége határozná meg, hanem az, hogy állami munkát végeznek. Mélyebb megfontolásra azonban kiderül, hogy ez az ellentét nem áll fenn. Lenin fejtegetéseiből világosan kitűnik, hogy ez a követelés a modern állami munka mibenlétének mélyreható elemzésén alapszik. Lenin abból indul ki, hogy a kapitalista fejlődés az állami munka műveleteinek jelentős részét egyszerű, magasabb képzettség nélkül elvégezhető nyilvántartási és ellenőrzési műveletekké változtatja. Az ilyen munkát végzők pedig a munka szerinti elosztás törvénye értelmében sem kaphatnak többet, s nem is kapnak többet, mint az átlagos munkás-munkabér. Mindemellett nem kétséges, hogy az állami munka műveleteinek az egyszerű nyilvántartás és ellenőrzés síkján való nivellálódása a modern állami munka fejlődésének csupán egyik, bár számszerűen kétségkívül túlnyomó oldala. A modern állami munka, különösen pedig a szocialista állami munka fejlődése egy másik vonást is mutat, amelynek figyelembevétele nem kevésbé szükséges. Az állami munka nagy tömegének nivellálódásával párhuzamosan ugyanis széles körű differenciálódás is végbemegy: a modern állam, de különösen a szocialista állam eléggé nagyszámú olyan funkcionáriust kíván, akikkel szemben igen magas, a korábbi államgépezetben nem ismert vagy kevésbé ismert követelményeket kell támasztani. A központi tervezés, irányítás, kormányzás műveletei a szocialista államban összehasonlíthatatlanul nagyobb igényeket támasztanak az állami funkcionáriusokkal szemben, mint bármely más államban. Amennyire világos, hogy a nyilvántartás és ellenőrzés műveleteinek elvégzéséért járó átlagos munkás-munkabér egyáltalában nem áll ellentétben a teljesítmény szerinti elosztás törvényével, sőt voltaképpen annak speciális esetre való alkalmazása, annyira világos az is, hogy az ilyen magasrendű felelős munkának átlagos munkás-munkabérrel való díjazása sértené a szocialista elosztás alapvető törvényét. A szocialista államfejlődés tapasztalata is azt igazolja, hogy az ilyen munkakörökben dolgozókat lényegesen magasabb, képzettségüknek, munkájuk és feladataik színvonalának megfelelő díjazásban kell részesíteni. A tapasztalat mindamellett ebben a tekintetben is módot ad bizonyos további következtetésekre. Az utóbbi évtizedekben számos szocialista állam bizonyos vezető funkcionáriusait kezdte olyan juttatásokban részesíteni, amelyek már nem egyszerűen a szocialista elosztás törvényének alkalmazását jelentették, hanem privilégiumot. E privilégiumok objektíve azt eredményezik, hogy e funkcionáriusok anyagi életkörülményei lényegesen eltérnek az általánosaktól. Csak fokozták e körülmények hatását azok a túlzott biztonsági rendszabályok, amelyek az osztályharc állandó éleződésének időközben megcáfolt tételéből adódtak. Mindezek a rendszabályok a tapasztalat szerint oda vezettek, hogy az illető funkcionárius mesterségesen kondicionált levegőjű, zárt szobában él, a konkrét valósággal kevés személyes érintkezést tart fenn, s arról, hogy mi folyik a valóságban, milyen életkörülmények között

élnek az emberek, a munkás hétköznapokban milyen gondjaik-bajaik, örömeik és fájdalmaik vannak, hogyan gondolkoznak, mi foglalkoztatja őket, leginkább csak nem mindig megbízható jelentésekből szerezhet tudomást. Az ilyen helyzet pedig — teljesen függetlenül a kérdéses funkcionárius szubjektív jó szándékától — objektíve szükségszerűen oda vezet, hogy mesterségesen létrehozza, sőt fokozza azt az állami elkülönülést, amelynek megszüntetése a szocialista demokratizmus legfőbb biztosítéka. Saját tapasztalataink elegendő alapot nyújtanak arra az elméleti általánosításra, hogy bár a szocialista állami gépezet funkcionáriusainak munkabérét is a teljesítmény szerinti elosztás törvénye alapján kell megállapítani, semmi körülmények között sem szabad életkörülményeiket mesterségesen úgy alakítani, hogy azok lényegesen eltérjenek a társadalomban uralkodó általános feltételektől. Ez ugyanis előbb-utóbb szükségszerűen a demokratizmus állami biztosítékainak sérelmével, az állami elkülönülés és fölérendelődés fokozódásával vagy újratermelődésével jár.

A képviseleti intézményeknek parlamentáris típusú szervekből dolgozó, tehát egyidejűleg törvényhozó és végrehajtó szervekké átalakítása ugyancsak olyan feladat, amelyre elméletünk és gyakorlatunk az utóbbi évtizedekben kevés figyelmet fordított. E követelmény elvi jelentősége ugyancsak az állami elkülönülés megszüntetésében van. Egészen nyilvánvaló, hogy ha bizonyos emberekre csak azt a feladatot bízzuk, hogy elhatározzák, mi legyen, míg az elhatározás végrehajtása már nem az ő gondjuk, ez szükségszerűen az elhatározásért való felelősség csökkenésével, az élettől való távolság fokozódásával s azzal jár, hogy az ilyen szerv nem a társadalom megbízottjának, hanem fölérendelt kormányzójának érzi magát. Elvileg tehát az állami demokratizmus feltétlen követelményének tűnik nemcsak a képviseleti intézmények fenntartása, hanem az is, hogy e képviseleti intézmények ne csak normatív aktusok kidolgozásával és elfogadásával, hanem azok végrehajtásával, a végrehajtás ellenőrzésével is foglalkozzanak. A szocialista államfejlődés ezt a biztosítékot elsősorban az alsó fokú tanácsokban valósította meg. Alsóbb fokú tanácsaink, amelyek a dolog természeténél fogva egyébként is közvetlenebb kapcsolatban élnek a tanács területén tapasztalható társadalmi valósággal, még foglalkoztak a terület konkrét problémáival, s részben közvetlenül, részben az állandó bizottságok hálózata útján képesek voltak tapasztalatot szerezni egy-egy elvi kérdés állásáról úgy, ahogy az a valóságban a nép körében érezhető. Minél feljebb mentünk azonban a tanácsi létrán, ez a közvetlenség annál kevésbé volt meg, a tanács annál inkább vált ünnepélyes deklarációk meghallgatására és tudomásulvételére szolgáló testületté. Különösen látható volt ez a legfelsőbb fokú tanács, az országgyűlés munkájában. A helyzetet e részben talán úgy lehetne jellemezni, hogy megszüntettük ugyan a burzsoá-parlamentáris fecsegést, megszüntettük ugyan azt az áporodott, korrupt, felelőtlen légkört, amely a burzsoá parlamenteket általában jellemzi, de nem szüntettük meg központi képviseleti intézményünk parlamentáris jellegét. Országgyűlésünk jórészt továbbra is parlament volt, ahonnan a burzsoák hiányoztak. Ez utóbbi természetesen döntő, alapvető eredmény, minden továbbhaladás feltétele, de messze nem elég. Ha az emberek nem érzik, hogy az általuk választott képviseleti intézmény valóban dolgozik, érdemben irányítja a munka alakulását, szükségszerűen az a kép alakul ki bennük, hogy róluk, nélkülük döntenek, hogy a kormányzás középpontja egyáltalában nem az országos vagy helyi képviseleti intézmény, hanem valami más, amelyet nem ismernek, amelyet nincs módjukban figyelemmel kísérni. Ez pedig semmi más, mint az állami elkülönülés újratermelődése, a társadalom és a közhatalmi kormányzat távolságának fokozódása. Legyen szabad ezúttal csupán a központi képviseleti intézmény, az országgyűlés munkájának néhány oldalát érintenem. Az országgyűlésnek dolgozó intézménnyé alakítása elsősorban azt követeli meg, hogy megszüntessük az országgyűlési munka jelenlegi, eléggé ötletszerű jellegét s a munkát az országgyűlésben is folyamatossá és tervszerűvé tegyük. Ez nemcsak annyit jelent, hogy az országgyűlés ülésszakait rendszeresen össze kell hívni. Még az sem elég, hogy az országgyűlés állandó bizottságai, amelyeknek számuk és szervezetük tekintetében át kell fogniok az állami élet minden területét, az ülések közötti időben is dolgozzanak. A folyamatosságnak és a tervszerűségnek elsősorban a munka tárgyát, az or-

országgyűlés elé kerülő kérdéseket illetően kell megvalósulnia. Mai gyakorlatunkban ugyanis meglehetősen ötletszerűek azok a kérdések, amelyek az országgyűlés elé kerülnek. Rendszerint nem az a helyzet, hogy adva van egy-egy országos, nagy fontosságú probléma, tehát össze kell hívni az országgyűlést, hanem fordítva: össze kell hívni az országgyűlést, tehát keresni kell olyan kérdést, amelyet tárgyalhat. Véleményem szerint semmiféle valóban dolgozó testület nem képzelhető el igen átgondolt, hosszabb időre szóló munkaterv nélkül. Nagy vonásokban egy évre előre látni kell, milyen kérdésekkel foglalkozzék az országgyűlés. E kérdések egy része s az eddiginél nyilvánvalóan nagyobb része törvényhozási kérdés lesz. Nem szabad fenntartani azt a gyakorlatot, hogy a „törvényhozási tárgyak", tehát ama kérdések köre, amelyekben csak az országgyűlés határozhat, nincs körvonalazva. A tapasztalat fényénél nem látszik egészen helyesnek az a rendelkezés sem, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa az országgyűlést lényegében minden kérdésben helyettesítheti. Ezért fordulhatott elő olyan hiba, hogy például a *Munka Törvénykönyvét* annak idején nevével ellentétben nem törvény állapította meg, hanem törvényerejű rendelet. Ezért fordult elő olyan hiba, hogy például a nyugdíjügy rendezéséről szóló, elementárisan közérdekű szabályokat korábban minisztertanácsi rendelet tartalmazta. Az országgyűlés elé kerülő kérdések másik része végrehajtási természetű lesz. Az országgyűlés munkájának ilyen kiterjesztésére már a múltban is történtek kísérletek a Minisztertanács különféle beszámolói formájában. Mivel azonban a beszámolókat részletekbe menő érdemi vita nem követte, azok nem vitték előre lényegesen a kérdést. Milyen feladatokra lehetne tehát gondolni? Egy-egy megye képviselői például átfogó módon beszámolhatnának megyéjük politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről, az ott élő lakosságot foglalkoztató fő kérdésekről, gondokról, úgy, ahogyan az a képviselői fogadónapok anyagából vagy a képviselői beszámolók vitájából látszik. Az országgyűlés időnként arra kötelezhetne egy-egy minisztériumot, hogy komplex módon számoljon be munkájáról. A képviselőket, akik az ország közvéleményét képesek reprezentálni, fel lehetne használni arra, hogy egy-egy országos fontosságú kérdésben gyűjtsenek tapasztalatokat s számoljanak be munkájukról. Mennyivel konkrétebb, gondolatébresztőbb lehetne, mondjuk, a kiskereskedelem helyzetéről szóló országos jelentés, ha az nem kizárólag a Belkereskedelmi Minisztérium elemzésén alapulna, hanem az országos fogyasztói tapasztalatokat is összesíthetné. Ugyanilyen jelleggel képviselői feladattá lehetne tenni egy-egy országos jelentőségű határozat, törvény vagy más normatív aktus végrehajtásának ellenőrzését. Mindezek a lehetőségek arra mutatnak, hogy az országgyűlési munkában a szocialista demokratizmus fejlesztésének hatalmas, kihasználatlan tartalékai rejlenek. E tartalékok felhasználásának megkezdése nyomban az országgyűlési munka felé fordítaná a közvélemény érdeklődését, megindulna a közvélemény élő folyamatának áradása a képviselők, az országgyűlés felé, fokozódnék az országnak és gyűlésének együvé tartozása.

A szocialista demokratizmus állami biztosítékai között utolsó helyen, de nem utolsósorban kívánok foglalkozni a nemzeti egység megszervezésének szocialista módszerével. Az az alapvető kérdés merült itt fel, hogyan kell a szocialista államot úgy megszervezni, hogy egyfelől az állami gépezet a dolgozók akarata szerint működjék, azok akarata szerint, akik különféle üzemekben, hivatalokban, szövetkezetekben és más munkahelyeken a társadalom érdekében szükséges munkát valósággal végzik, másfelől viszont a dolgozó kollektívák e sokfélesége ellenére az állam ne essék szét, hanem képes legyen egyesíteni a dolgozó kollektívák erőfeszítéseit a közös feladatok, a közös érdekek kielégítésére. Röviden: a demokratikus centralizmus problémájáról van szó. Az újonnan születő szocialista állam az állami gépezetet abban az erősen centralizált alakban örökli, amivé az állam a kapitalizmus viszonyai között a gépesített nagyipar korszakában szükségképp fejlődik. E szervezetnek lehetnek ugyan demokratikus vonásai, még inkább jelentős demokratikus hagyományai, alapjában mégis mélységesen antidemokratikus, hiszen a monopóliumok uralmának jegyeit viseli magán. Ebben a gépezetben az ország minden része, minden úgynevezett helyi önkormányzat, minden munkahely alapvetően függ a központi hatalomtól,

esetleges tartalmi vagy formális önállósága erősen feltételes jellegű. Nem is lehet ez másképp abban az államban, ahol a valódi hatalom néhány országos, sőt nemzetközi monopólium kezében összpontosul. Ennek a valóságos helyzetnek többé vagy kevésbé hű kifejezője az erősen centralizált, a társadalomtól egyre inkább elkülönült, annak fölébe helyezkedett élősdi államgépezet, óriási hivatalnokhaddal és fegyveres testülettel. Mi maradna, ha képzeletben letörölnénk a társadalom arculatáról ezt az óriási centrális, bürokratikus gépezetet? Maradna mindenekelőtt az embereknek az a természetes egymásbakapcsoltsága, közössége, amelyet a terület, a lakóhely, a földrajzi együvé tartozás hoz létre. Maradnának tehát a közösségek, városok és magasabb területi közösségek. Maradna másrészt az embereknek az a másik természetes egymásrautaltsága, közössége, amelyet a munka hoz létre. Maradnának tehát az üzemek, szövetkezetek, hivatalok, általában a munkaközösségek. A társadalom tehát már a kapitalizmus utolsó periódusában olyan területi és munkaközösségek összességének tűnik fel, amelyen hatalmas, centrális bürokratikus állami gépezet terpeszkedik. A nemzeti egység megszervezésének marxista koncepciója abban áll, hogy eltörölve ezt a társadalomtól elkülönült s a fölé helyezkedett élősdi államgépezetet, a társadalom életét magukban e természetes közösségekben kell megszervezni.

E közösségek erejét kell megszervezni a központi igazgatást igénylő — Marx szavaival élve — „kevés, de fontos" funkció ellátására. Ez és nem más a demokratikus centralizmus lényege, alapvető oldala. Bár kétségtelen, hogy ennek az alapvető demokratikus biztosítéknak gyakorlati érvényesülésében nagy szerepet játszanak a konkrét történelmi körülmények, hagyományok, háborús vagy békés viszonyok, azok a konkrét feladatok, amelyek a társadalom előtt állanak, mégis kétségtelen, hogy az utóbbi években ennek az államszervezési elvnek alapvetően demokratikus vonásai csak kevéssé érvényesültek. Az államszervezés alapvető elve nem az volt, hogy a dolgokat magukra a területi és munkaközösségekre kell bízni, kivéve a kevés, de fontos funkciót, amelyet központilag kell ellátni, hanem megfordítva: a dolgokat a centrális szervekre bíztuk, kivéve azt a kevés számú, nem fontos funkciót, amelyet helyileg lehetett ellátni. Ennek eredményeképp ahelyett, hogy a központi szervek lettek volna a helyi szervek megbízottai, úgy, ahogy azt Marx és Lenin tanították s ahogyan a forradalmi tapasztalatból vont következtetések megkívánták volna — megfordítva: a helyi szervek úgy tűntek fel, mint a központi szervek személyi és dologi függvényei. Természetes, hogy az állam szervezeti fejlődésének ebben az irányában része volt annak a helyzetnek, amelyben a szocializmus a második világháborút megelőzően volt. A népi demokráciákban még külön is az ilyenféle szervezet kifejlődésének irányában hatott az a tény, hogy a hatalom meghódítása fokozatosan, elsősorban a központi szervek egynémelyikének, majd mindegyikének birtokbavétele útján történt s a szervezeti fejlődés így haladt mintegy felülről lefelé. Mindamellett nem kétséges, hogy a szocialista állami berendezkedés alapvető elve, az állami elkülönültség megszüntetésének egyik legfőbb biztosítéka az, hogy az államot az emberek természetes közösségeire, területi és munkaközösségeire kell építeni. Ezek egyesülnek központi államhatalommá, s nem megfordítva, a központi államhatalom tagozódik helyi szervezetekre. Gyakorlatilag ebből számos következtetés folyik. Tanácsrendszerünk például jelenleg merőben területi alapon van megszervezve.

Üzemeinkben és más munkahelyeinken a tanácsrendszernek legfeljebb nyomai vannak, szervezetük lényegében teljesen központosítva van. Felvethető a kérdés, nem volna-e helyes e kétféle természetes közösség, a területi s a munkaközösség szervezetét a tanácsrendszer alapján közelíteni egymáshoz. Mindenképp indokoltnaklátszik egyfelől a központi irányítás alatt álló nagyüzemeknek bizonyos képviseletet juttatni a tanácsban, másfelől fokozni a tanács jogkörét az ügyeik intézésében. Állami szervezetünk egyéb területein is lényegesen nagyobb szerepet kellene juttatni a testületeknek. Feltétlenül új elvi alapokon álló rendezésre szorul a központi és az alsóbb szervek viszonya. E tekintetben ma még legtöbbször a „hatáskörök leadásá"-ról szokás beszélni, ami egymagában bizonyítja, mennyire mélyen

él gondolkodásunkban a centralizmus mint az államszervezés alapelve s mennyire nem tudatos még bennünk, hogy szocialista centralizmus csak az alsó szervek, a területi és munkaközösségek bizonyos funkcióinak egyesítéséből származhat, s nem megfordítva, a központi szervek hatáskörének megosztása útján. Nem azon kell tehát gondolkodnunk, hogy milyen ügyeket „adjunk le" a központból a dolgozók közvetlen szervezeteinek, hanem megfordítva: azon, milyen ügyekben szükséges a központosított, egységes cselekvés. Ez utóbbi a kivétel, s a szabály, amelyből ki kell indulnunk, az alsó szervek teljes hatásköre mindama ügyek intézésére, amelyek munkájuk természetéből folynak. Ez talán formai különbségnek, sőt szójátéknak tűnik első pillanatra, pedig az alapvető államszervezési elv különbségéről s az ebből fakadó gondolkodási különbségről van szó. Az államszervezés ilyen valóban demokratikus s ezen az alapon centralizált megoldása az alapvető feltétele minden egyéb állami biztosítéknak is, amelyek lényegét az állami gépezet elkülönülésének s a társadalom fölé helyezkedésének megszüntetésében jelöltük meg.

3. Legyen szabad befejezésül tanulmányunk eredményeit röviden összefoglalni. Abból a tételből indultunk ki, hogy állam és humánum, közhatalom és emberiesség között nincs feltétlen ellentét, de feltétlen megegyezés sem. Mivel minden állam a szervezett erőszak egy fajtáját jelenti, semmiféle állam nem képes minden egyes ember minden egyes szükségletét kielégíteni. Másfelől azonban az állam bizonyos feltételekkel eszköz lehet a humánum szolgálatában. E feltételek között alapvető a demokratizmus feltétele, amelynek lényege a tömegek részesedése a közhatalomban. Teljes és következetes demokratizmusra csak szocialista tulajdoni rend mellett van lehetőség. A szocialista tulajdoni rend azonban csupán lehetőséget nyújt a teljes és következetes demokratizmusra, de nem teszi szükségtelenekké, sőt megköveteli a szocialista demokratizmus állami biztosítékait. E biztosítékok lényege az, hogy fokozatosan meg kell szüntetni az állami gépezetnek a társadalomtól való elkülönülését s a társadalom fölé rendelődését. Ennek érdekében az állami életet a dolgozók természetes közösségei, a területi és munkaközösségek önállóságára kell építeni, kevés, de fontos funkciót tartva fenn központi igazgatásra. E központi feladatokat kis létszámú, magas képesítésű, választott s bármikor visszahívható funkcionáriusra kell bízni, akiknek munkabérét a szocialista elosztás törvényei alapján kell ugyan megállapítani, de életkörülményeik nem különbözhetnek lényegesen az általános életfeltételektől. Minden állami funkcionárius meghatározott kollektívának tartozzék felelősséggel, amely a hatalom valódi birtokosa s amelynek jogköre nemcsak határozathozatalra, de a végrehajtásra s annak ellenőrzésére is kiterjed. Az állami gépezetnek ilyen elvek szerint való felépítése biztosítja, hogy a szocialista állam nemcsak gazdasági alapját tekintve legyen demokratikus, de állami formáját illetően is, hogy az állam a dolgozó nép kezében engedelmes eszköz legyen a humánum szolgálatára.

KORNAI JÁNOS

Hatékonyság és szocialista erkölcs

Kétféle értékrendszer

Az 1968. évi gazdaságirányítási reform kézzelfogható sikereket hozott.[1] A reform óta eltelt első évtizedben erőteljesen nőtt a termelés. Teljes a foglalkoztatottság. Mivel a munkaerőtartalékok jóformán kimerültek, a termelés növekedése főképpen a munka termelékenységének emelkedését tükrözi.

Noha érdemes lenne részletesebben is elemezni a reform eredményeit, most mégsem ezekkel szeretnék foglalkozni, hanem a magyar gazdaság néhány nehézségével és problémájával. A magyar közgazdász abban a különleges kivételezett helyzetben van, hogy egy — a történelemben egyedül álló — nagy kísérletet figyelhet meg. Úgy érzem, kötelességünk tudósítást adni e kísérlet tapasztalatairól, mégpedig nemcsak a mutatós sikerekről, amelyek nyomon követhetőek akár a napisajtóból is, hanem a kevésbé szembetűnő gondokról is.

A reform egyik célja az volt, hogy hatékonyabbá tegye a magyar gazdaság működését. Az alábbiakban felsorolom a *gazdasági hatékonyság néhány szükséges feltételét.*[2] Nem törekszem teljességre; a felsorolásból bizonyára jó néhány fontos feltétel hiányzik. Nem vállalkozom arra sem, hogy a hatékonyság feltételeit kisszámú *végső* feltételre vezessem vissza, tehát hogy axiomatikus formában tárgyaljam a kérdést. Csupán öt olyan feltételt ismertetek, amelynek érvényesítéséről gyakran esett szó a magyar reform körüli vitákban.

1. Olyan anyagi és erkölcsi ösztönzési rendszerre van szükség, amely jobb teljesítményekre sarkallja a gazdálkodásban résztvevőket, vezetőket és dolgozókat egyaránt.

2. Gondos *kalkulációt* kell végezni, amely számításba veszi a hasznokat és a költségeket. Gazdaságosan kell felhasználni a szűkös erőforrásokat. A nem hatékony termelési tevékenységeket meg kell szüntetni.

3. Gyorsan, rugalmasan kell *alkalmazkodni* a mindenkori helyzethez, külső körülményekhez.

4. Szükség van a döntéshozók *vállalkozói szellemére:* kezdeményezésére, újítási hajlandóságára, kockázatvállalására.

5. Minden ügy intézőjének, minden döntéshozónak *személyes felelősséggel* kell tartoznia a rábízott ügyekért és döntésekért.

A fenti öt feltételben nincsen semmiféle sajátos „szocialista" tartalom. Ám nem tekinthetőek „kapitalista" jellegűeknek sem. Ezek a hatékony irányítás és szervezés *általános* érvényű elvei. A kelet-európai szocialista országok hivatalos közgazdasági felfogása — nemcsak a reformok óta, de korábban is — mindig magáénak vallotta ezeket a követelményeket mint a gazdaság fejlődésének, a munkatermelékenység emelésének szükséges feltételeit.

Térjünk át az értékek egy másik együttesére, amelyet röviden így nevezünk majd: *a szocialista gazdaság etikai elvei.* Megint csak nem törekszem teljességre. Egész sor olyan elv ismeretes, amely a felsorolásból kimaradt. Akárcsak az előbb, a hatékonyságról szólván, most sem vállalkozom axiomatikus megfogalmazásra, néhány *végső* etikai posztulátum megragadására. Megelégszem azzal, hogy négy elvet ismertessek. Ezek talán részben még fedik is egymást. Mindenesetre előtérbe helyezésüket indokolja az a körülmény, hogy fontos gyakorlati szerepük van a gazdasági életben. Mind a négy elv már a munkásmozgalom hajnalán, a tőkés rend keretei között megjelent, de később, a szocialista gazdaság körülményei között átértékelődött, új — esetleg módosult — értelmezést nyert. Cikkem kizárólag a *nálunk most* elterjedt értelmezésre utal.

A. A *szocialista bérezés* ismert elve: „mindenkinek munkája szerint".[3] Ez többek között magában foglalja a másik ismert elosztási elvet: „egyenlő munkáért egyenlő bért". Noha ez az utóbbi elv első megfogalmazódásakor a nők, a nemzeti kisebbségek s más hátrányos helyzetű csoportok bérkövetelését alapozta meg, értelmezése a szocialista gazdaságban kitágult. Nyilvánvaló, hogy a munka szerinti elosztás következetes érvényesítésének együtt kellene járnia az azonos mennyiségű és minőségű munka azonos díjazásával.

B. A *szolidaritás* elve. A szocializmus felszámolja a kapitalista verseny kegyetlenségét, amely kiszelektálja a gyengébbeket. A gyengébbet nem szabad büntetni gyengeségéért. Ellenkezőleg: segíteni kell abban, hogy felemelkedhessék.

C. A *biztonság* elve: a társadalom minden tagja érezze biztonságban magát. Az elv szorosan kapcsolódik az előbbi *B* elvhez. Néhány fontosabb implikációja: az egyénnek, illetve a kisebb közösségnek biztonságérzetet ad az a tudat, hogy számíthat rá: ha bajba kerül, a nagyobb közösség a segítségére siet; a társadalom nemcsak pillanatnyilag, hanem egyszer és mindenkorra biztosítja a teljes foglalkoztatottságot. Megszűnik a munkanélküliségtől való félelem; hasonló mondható nemcsak a teljes foglalkoztatottságra, hanem általánosabb formában minden vívmányra. A biztonságérzetet erősíti, hogy az egyszer már elért színvonalat a jövőre nézve is garantálja a társadalom.

D. Az *általános érdek elsőbbsége* a részérdek felett, legyen az utóbbi akár az egyén, akár egy kisebb közösség érdeke. Ez az elv magában foglalja a hosszú távú, sok generációra együttesen vonatkozó érdek elsőbbségét a rövid távú, kizárólag a mai generációnak kedvező érdek felett.

A szocialista elveket valló közgazdászok között meggyökeresedett az a nézet, hogy e két értékrend — a hatékonyság és a szocialista etikai értékek — között nincsen ellentmondás. Talán Oscar Langénak, a nagy lengyel közgazdásznak a szocializmus elméletéről a 30-as években írott klasszikus tanulmányában jutott kifejezésre legszemléletesebben ez a gondolat.[4] Lange egy walrasi ihletésű decentralizált piaci gazdaságot mutat be, amely hatékonyan működik s ugyanakkor problémamentesen illeszkedik bele egy szocialista elvekre épülő társadalmi rendszerbe.

Ezt a hagyományos felfogást nem igazolják a tapasztalatok. Úgy tűnik, hogy *elkerülhetetlenül összeütközések keletkeznek egyfelől a hatékonyság 1—5. feltételei, másfelől a szocialista gazdaság A—D. etikai elvei között.* A szocialista gazdaság számos döntési dilemmáját éppen ennek a kétféle értékrendnek az összeütközése idézi elő.[5]

Hadd tegyek hozzá ehhez egy személyes megjegyzést. Noha arra törekszem, hogy a magyar gazdaság problémáinak elemzésében minél tárgyilagosabb maradjak, szinte elkerülhetetlen, hogy ki ne ütközzék szubjektív nézőpontom. Egyfelől közgazdász vagyok, s egyéb munkáimban matematikai közgazdaságtannal foglalkozom. Nem csoda, ha gondolkodásomat „megrontották" olyan elvek, mint a „racionalitás", a „hatékonyság", a decentralizált piac előnyös hatásairól szóló elméletek. Másfelől: gondolkodásomra mély hatást gyakoroltak a szocialista társadalmi és etikai eszmények. Ezért azokat a dilemmákat, amelyek a magyar gazdaság tényleges adottságainak talaján minden közgazdász számára adódnak, magam is átélem.

Három problémakört fogunk megvizsgálni: a nyereséghez kapcsolódó ösztönzést, a vállalat életben maradását és végül a vállalat növekedését. Ez három olyan kérdéscsoport, amelyben különös élességgel jelentkeznek a konfliktusok a kétféle értékrend — a hatékonysági követelmények és a szocialista etikai elvek — között.

Szeretném előrebocsátani: tanulmányom nem vállalkozik *oksági* elemzésre. Tévedés lenne azt hinni, hogy az etikai elvek érvényesítésének szándéka a hatékonysági követelmények megsértésének fő oka vagy megfordítva. Az intézmények, illetve a döntéshozó egyének viselkedését persze némiképpen befolyásolják erkölcsi megfontolások, de a társadalom lényeges gazdasági magatartási szabályosságainak gyökerei mélyebbre nyúlnak. A cikk témája tehát sokkal szűkebb: nem lép fel a magyarázó elmélet igényével, hanem csupán *a kétféle értékrend összhangjának elvi lehetőségét* kívánja elemezni.

A nyereséghez kapcsolódó ösztönzés

A magyar reform egyik legjellegzetesebb törekvése az volt, hogy erősíteni kívánta a vállalati nyereséghez kapcsolódó anyagi érdekeltséget. Ez egyaránt szolgálná mind az öt hatékonysági feltétel — de különösen az első kettő — érvényesülését. (Emlékeztetőül: az 1. feltétel az ösztönzési rendszer kiépítése, a 2. feltétel pedig a gondos kalkuláció, a bevételek és kiadások szigorú összemérése.)

A tapasztalatok szerint azonban a nyereségérdekeltség összeütközik az *A* etikai elvvel, amelynek értelmében „mindenki munkája szerint" részesüljön az anyagi javakból s „egyenlő munkáért egyenlő bért" kapjon.

A magyar vállalatoknál bevezették a dolgozók nyereségrészesedését. Ez már egymagában is elegendő az *A* elv megsértéséhez. Két — egyébként azonos munkateljesítményt nyújtó és azonos bérben részesülő — dolgozó összes keresete eltérhet, ha az egyik sok, a másik kevés nyereségrészesedést kap. Ráadásul a magyar vállalatok több önállósághoz jutottak a bérek meghatározásában. A jövedelmezőséget gyorsabban növelő vállalat nemcsak több nyereségrészesedést, de több bért is fizethet, mint a kevésbé jövedelmező. Mindezek miatt az azonos munkateljesítményt végző dolgozók keresete erősen szóródhat.

Lássunk egy példát. A *G* vállalat jövedelmezőbb, mint a *H* vállalat. Lehetséges, hogy ez a *G* vállalat vezetőinek és dolgozóinak jobb munkáját tükrözi. Erősebb a munkafegyelem, nagyobb figyelmet fordítanak a termékek minőségére, rugalmasabban alkalmazkodnak a körülményekhez és *ezért* jutnak hozzá több nyereséghez. Az is lehetséges azonban, hogy nem az ő érdemük a vállalat nagyobb nyeresége. Sokféle — tőlük független — ok is közrejátszhat ebben. Például a *G* vállalat jobb gépparkot örökölt a nyereségrészesedés előtti korszakból, mint a kevésbé szerencsés *H* vállalat. Vagy mindkettőjük termékeinek eladási árát központilag szabják meg, s a *G* vállalaté történetesen nagy, a *H* vállalaté pedig csak kis nyereségrést tartalmaz. Vagy pedig mindketten külföldre szállítanak, s a *G* vállalat számára kedvezően, a *H* vállalat számára viszont kedvezőtlenül alakultak a világpiaci árak.

A vállalat vezetői és dolgozói „igazságtalannak" érzik a kialakult kereseti arányokat. Nem az ő rossz munkájuk az oka annak, hogy kevés vagy egyáltalán nincs nyereségük, miért kellene hát bűnhődniök? Igyekeznek tehát nyomást gyakorolni a felső szervekre a keresetek kiegyenlítésének irányában. S a felsőbb szervek maguk is sokszor úgy érzik: nem helyes túl nagy egyenlőtlenséget megtűrni, hiszen ez ellentmondana a szocialista mozgalom egalitárius hagyományainak és az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elismert elvének.

A nivelláló irányzat számára sokféle eszköz áll rendelkezésre. Egyrészt általános érvényű rendszabályok, amelyek előírják, hogyan oszoljék meg a vállalat bruttó nyeresége a központi és a helyi hatóságokhoz befolyó adók és más befizetések, a vállalatnál maradó beruházási és jóléti alapok, valamint a nyereségrészesedés és a béremelésre fordítható összegek között. Eléggé bonyolult, rafinált formulákat írnak elő sokféle meggondolástól — egyebek között a jövedelemkiegyenlítés szándékától — vezérelve. Ez gyengíti az érdekeltségi rendszer áttekinthetőségét, ami már egymagában is tompítja az ösztönzési hatást. De ez sem elég. Igen gyakori az alkalmi, ad hoc jellegű beavatkozás a vállalatok pénzügyi helyzetébe a „túl nagy" jövedelmek lefölözésére és az „objektív nehézségek" miatt támadt veszteségek kompenzálására. Végeredményben az elmúlt években a vállalatok bruttó profitjának majdnem kétharmadát vonták el s osztották el újra.

A százféle csatornán át folyó, sokszor előreláthatatlan, kiszámíthatatlan újraelosztás sok szempontból illuzórikussá teszi a nyereségérdekeltséget. A mikroökonómia a nyereségmaximáló vállalatról feltételezi, hogy kiadásait az ún. költségvetési korlát határolja be. Csakhogy az előbbiekben leírt körülmények között a *vállalati költségvetési korlát „felpuhul"; nem köti meg igazán a vállalat döntéseit.*[6] *A vállalat súlyosabb következmények nélkül túllépheti a költségvetési korlátot. Ha fedezetlen kiadások miatt pénzügyi veszteségei támadnának, az állam előbb-utóbb fedezi azokat.*

Ha egy vállalat nehéz helyzetbe kerül, például tőle független okok, külső nehézségek miatt, kétféleképpen reagálhat. Az egyik magatartás: megpróbál szembeszállni a nehézségekkel. Nem biztos, hogy sikerül — talán bele is bukik. S ha eredménnyel járna is, áldozatokat, lemondást követel. Amíg a vállalatnál a bajokat le nem küzdötték és veszteség mutatkozik, addig kevesebb a kereset, mint a szerencsésebb vállalatoknál. Az első magatartás célja: a *termelés* minél rugalmasabb alkalmazkodása a körülményekhez. A másik magatartás: a vállalat megpróbál a felső hatóságokhoz folyamodni segítségért. Küldöttségeket menesztenek, panaszkodnak, „sírnak". Megindul a „lobby"-zás: a vállalat megpróbál a politikai és társadalmi szervezetekben, a felső szintű állami hivatalokban pártfogókat szerezni, akik tekintélyüket latba vetve közbenjárnak az érdekében. Felhasználják a személyes kapcsolatokat. A második magatartás célja *pénzügyi segítséget* kapni: minél előbb és minél több állami szubvenciót, adókedvezményt, „puha" hitelt.

E második magatartás eredményeképpen a vállalat, amely a reformtól nagyobb autonómiát kapott rövid távú terveinek kialakításában, szinte önként veti magát alá a gyámságnak. Segélykérései nyomán fennmarad, sőt erősödik függősége a pénzügyi szervektől, a bankoktól, az árhivataltól, egyszóval mindazoktól a központi intézményektől, amelyek pénzügyi helyzetére befolyást gyakorolhatnak.

Itt említeném meg a jövedelemnivellálási tendencia hatását a vállalkozói szellemre, amely a hatékonyság 4. feltételeként szerepelt. Az újítás — legyen az új termék, új technológia, új szervezet, új piac feltárása — kockázattal jár. Akinek nem sikerül, az veszít. Akkor érdemes hát próbálkozni vele, ha az, akinek sikerül, *sokat* nyerhet. A reform utáni Magyarországon a gazdasági vezető nem veszíthet, de nem is nyerhet sokat. Nincs mód nagy „kiugrásra". A feltűnően, kihívóan nyereséges vállalatot előbb-utóbb „megcsapolják". A jövedelmek nivellálása többé-kevésbé együtt jár a teljesítmények nivellálásával is.

Íme, az első példák a hatékonysági feltételek és a szocialista gazdaság etikai elvei közti konfliktusokra. *Minél keményebb a vállalat költségvetési korlátja, minél inkább függ a vállalat vezetőinek és dolgozóinak keresete a tényleges nyereségtől — annál inkább elszakadhat a kizárólag az egyéni munkateljesítményhez igazodó bérezési elvektől s kerülhet sor „igazságtalan" kereseti különbségekre is. S megfordítva: minél következetesebben érvényesül az „egyenlő munkáért egyenlő bér" elve — annál inkább gyengül a nyereségérdekeltség ösztönző hatása.*

A vállalat életben maradása

Az előbbi témakörrel szorosan összefügg elemzésünk következő tárgya: a vállalat életben maradása. A hatékonyság 2. feltételeként szögeztük le: ha a költségek és bevételek összevetése azt jelzi, hogy valamely tevékenység nem hatékony, akkor meg kell szüntetni. Ha egy vállalat tartósan és súlyosan veszteséges, akkor a gazdaság egészének hatékonysága érdekében fel kell számolni, még akkor is, ha ez a vállalat vezetői számára nagy presztízsveszteséget, munkásai számára pedig esetleg átmeneti munkanélküliséget jelent.

Ez a követelmény ellentmondásba kerülhet a *B* és *C* etikai elvekkel. A szolidaritás elve értelmében nem szabad megengedni, hogy a gyengébb közösség elbukjék. Inkább támogatni kell, hogy tovább tevékenykedhessék és felemelkedjék. A biztonság elve értelmében pedig elvárható, hogy a társadalom egyetlen tagjának se kelljen félnie bukástól, kudarctól. Az a biztonságérzet töltse el, hogy a már elért személyes vívmányokat — a munka zavartalan folytatásának lehetőségét, a garantált foglalkoztatást — biztosítják számára a jövőben is. S különösen olyankor — s itt kapcsolódik a mondanivaló az előző fejezetben tárgyalt témához —, ha a bajok nem is önhibájából keletkeztek, hanem talán tőle független külső körülmények okozták.

A magyar gazdasági életben a reformot követő első évtizedben szinte sohasem került sor vállalati csődre, veszteséges vállalatok teljes felszámolására. Nemcsak általában a munkavállalási lehetőséget, de a korábban betöltött konkrét munkahelyet

is szavatolják mindenki számára. A világpiaci árrobbanás után, amelybe világszerte vállalatok tízezrei pusztultak bele, egyetlen magyar vállalat sem ment tönkre. A Magyarországon elterjedt kifejezéssel: az államkassza „átvállalta" a veszteségeket. Nem ment végbe a gazdasági verseny révén megvalósuló „természetes kiválasztódás": erős és gyenge, aktív és passzív, kezdeményező és tehetetlen egyaránt túlélte a vihart.

Az állam sokféle módon húzhatja ki a bajból a tönk szélére sodródott vállalatot. Különleges szubvenciókat ad; ha rögzített árú termékről van szó, megengedi az ár soron kívüli emelését, adókedvezményben vagy vámkedvezményben részesíti a vállalatot, a bank előnyös feltételek mellett ad hitelt vagy halasztást engedélyez az esedékes törlesztés megfizetésére és így tovább.

Nincs mód az így kialakult helyzet egyértelmű megítélésére. A szolidaritás és biztonság önmagában is az emberi élet nagy értéke. A vállalat — és ezzel együtt a benne dolgozó emberek — élete nyugodtabbá válik, mert megszűnt az élethalálveszély okozta félelem. Ez azonban szinte elkerülhetetlenül kényelmeskedő, renyhe magatartásra szoktat. Ha a vállalat életben maradása automatikusan garantált, akkor ezzel együtt jár a vezetők személyi felelősségének elmosódása is, azaz a hatékonyság 4. feltételének megsértése.

Rokon probléma, s ezért itt említem meg az egyéni foglalkoztatás biztonságát is. A magyar gazdasági rendszer megszabadította a dolgozókat a munkanélküliség rémétől, amely nemcsak súlyos anyagi veszteségeket okoz a társadalomnak és az egyénnek, de megalázza az emberi méltóságot, a munkaadók előtti meghunyászkodásra készteti a dolgozót. A munkanélküliség felszámolása történelmi jelentőségű nagy vívmány. Szembe kell néznünk azonban azzal, hogy a garantált teljes foglalkoztatottságnak s kísérőjelenségének, a krónikus munkaerőhiánynak megvan a maga árnyoldala is. Az emberek nem egyformák: vannak öntudatos és kevésbé öntudatos, igyekvő és lusta, gondosan és felületesen dolgozó emberek. Az a körülmény, hogy a munkaerőpiac az „eladók piaca", nemcsak az előbbi, hanem az utóbbi fajta ember számára is előnyös pozíciót teremt. A műhely vagy az üzem főnöke kétszer is meggondolja, mielőtt elbocsátana egy hanyag munkást, hiszen nem biztos, hagy talál helyébe mást. S ha mégis rászánná magát, az elbocsátott ember nem érzi magát igazán megbüntetve, hiszen többnyire könnyűszerrel talál másik munkát.

Mindkét, egymással szorosan összefüggő jelenség — a vállalat garantált túlélése és az egyéni munkahely biztosítása, a garantált teljes foglalkoztatottság — nagyon nehéz, mély problémákhoz vezet el. Képes-e egy társadalom kizárólag *pozitív* anyagi és erkölcsi ösztönzőkkel, a jó munka jutalmazásával magas fokú hatékonyságot elérni? Nélkülözhető-e a *negatív* gazdasági ösztönzés: a bukástól, az egyéni anyagi és erkölcsi veszteségtől való félelem hatása? A magam részéről nem vagyok biztos a válaszban.

Annyi azonban biztosnak látszik, hogy itt is súlyos dilemmákkal, a különböző értékrendek konfliktusaival állunk szemben. *Ellentmondás van egyfelől a hatékonyság követelményei, másfelől a szolidaritás és biztonság etikai elvei között.*

A vállalat növekedése

Következő témánk a vállalat növekedése s ezzel összefüggésben a beruházások allokációja. Itt talán még bonyolultabb formában nyilvánul meg a különböző hatékonysági feltételek és etikai elvek összeütközése, mint az előbbi két területen.

Induljunk ki egy hipotétikus rendszerből, amelyben a beruházási döntést tökéletesen decentralizálták. Ennek a rendszernek kétségkívül lennének előnyei a hatékonyság szempontjából. Fokozottan érvényesülne a 3., 4. és 5. feltétel: erősödne a vállalkozói szellem s vele a kezdeményezés, az újítási készség. Rugalmasabbá válna a személyes felelősség a beruházási döntésekért.

Csakhogy — egyelőre félretéve az etikai nézőpontot — a tökéletes decentralizáció még egyik-másik hatékonysági feltétellel is konfliktusba keveredne. Elsősor-

ban a hasznok és költségek kalkulációjára vonatkozó 2. feltétellel, amennyiben ezeket a kategóriákat szélesen értelmezzük. A jóléti közgazdaságtan ismert problémájával kerülnénk szembe: a tökéletesen decentralizált piac, mindennemű állami vagy egyéb társadalmi beavatkozás híján, nem kalkulál a helyi döntésnek a piaci árakban nem tükröződő externális hatásaival, mégpedig sem az externális hasznokkal, sem az externális költségekkel. Ez a megfontolás átvezet a *D* etikai elvhez: a társadalmi érdek elsőbbségéhez. Ha minden vállalat kizárólag saját nyereségérdekeltsége alapján dönt a beruházásokról, akkor fennáll a veszélye annak, hogy háttérbe szorulnak olyan akciók, amelyek eredménye főképpen externális módon hat.

E dilemma láttán az 1968. évi magyar reform azt irányozta elő, hogy meg kell osztani a beruházási döntések jogkörét az irányítás felsőbb és alsóbb szintjei között. Számottevő decentralizálást irányzott elő a reform előtti korszakhoz képest, de azért széles jogkört hagyott a központi intézmények kezében. Így például 1976-ban a népgazdaság összes beruházási összegének majdnem a felét központi döntések alapján allokálták. Valamivel több mint a fele minősül „vállalati beruházásnak", mert a vállalat mondja ki a beruházási döntést. De az ún. vállalati beruházásoknak csak a felét finanszírozzák kizárólag a vállalat saját megtakarításaiból, azaz az összes beruházásnak mintegy negyedrésze tekinthető teljesen decentralizáltnak. A másik negyedrészhez a vállalatnak állami támogatást vagy hosszú lejáratú hitelt kell kérnie, vagyis ezek eldöntésében együttesen vesznek részt a központi tervező és pénzügyi szervek, a bank és a vállalat.[7]

A kialakult helyzetnek — a centralizáció és a decentralizáció kombinációjának — sok előnyös oldala van. Lehetővé teszi a központi szervek számára, hogy — amennyiben a teljesen decentralizált beruházások össztársadalmi szempontból kedvezőtlen arányokat mutatnának — ezeket kellőképpen ellensúlyozhassák központilag elhatározott beruházásokkal. Az összes beruházás allokációja ily módon eléggé hozzáigazodhat a központi tervekhez, anélkül, hogy a központ az utolsó fillérig maga osztaná el valamennyi beruházási erőforrást.

A központ kezében tehát ott vannak az eszközök, amelyekkel érvényesítheti a társadalmi érdek elsőbbségét a helyi, vállalati érdekkel szemben, ha ezek között konfliktusra kerülne sor; szolgálhatja a társadalom hosszú lejáratú (pénzben nem is mindig kifejezhető) érdekeit a vállalat rövid távú nyereségérdekeltségével szemben. A döntési jogkörök e kombinációja módot ad sokféle információs forrás igénybevételére egy-egy konkrét döntés előkészítéséhez. A vállalatok szolgáltatják a konkrét részlet-ismereteket, a döntésben részt vevő felsőbb szervek pedig a nagyobb népgazdasági összefüggések, a távlati tervek áttekintését.

Az előnyökhöz azonban hátrányok társulnak. Mivel a beruházások nagyobb részéhez központi pénzügyi támogatás vagy hitel kell, a döntést hosszadalmas bürokratikus processzus előzi meg. Ez csökkenti az alkalmazkodás rugalmasságát. (A 3. hatékonysági feltétel megsértése.)

A vállalatok, a beruházásban érdekelt alsóbb szintű hatóságok igyekeznek hatást gyakorolni a felsőbb szervekre. Megpróbálkoznak érveléssel, de igénybe vesznek személyes összeköttetéseket is, ha úgy érzik, hogy ezzel előmozdíthatják az általuk kezdeményezett vagy pártfogolt beruházási akció ügyét. A központi szervekben működő közgazdászok, tervezők nem az össztársadalmi racionalitás személytelen képviselői, nem Platón ideális államának filozófusai, akik a társadalom felett lebegő bölcsességet testesítik meg. Eleven emberek ők, akik benne élnek a társadalom közepében, ezer szállal hozzákötve a gazdasági életben működő kollégáikhoz. Lehetetlen elválasztani, hogy döntéseikben mekkora szerepet játszanak a gazdasági kalkulációk szigorúan racionális ajánlásai — és mi az a személyes sugalmazás, amelyet inkább csak utólag „racionalizálnak". Azoknak, akik a felsőbb szervekben beruházásokról határoznak, mindig különleges figyelmet kellene fordítaniok az akciók externális — az érintett vállalat elszámolásában nem tükröződő — hatásaira. Ezt a meggondolást azonban nemegyszer elhomályosítják a beruházási akciót ajánló vállalat belső érdekei által sugalmazott szempontok.

A beruházást megelőző döntési folyamat szociológiáját és szociálpszichológiáját kell megértenünk ahhoz, hogy arra is magyarázatot találjunk: mi történik akkor, ha egy beruházás rosszul sikerül. Egyszerűen lehetetlen megállapítani, ki a felelős a hibás döntésért. Mivel a döntést soklépcsős iteratív információs és döntéselőkészítési folyamat előzte meg, minden szerv és minden személy, aki részt vett benne, felelős érte. Felelős — és mégsem az, hiszen arra hivatkozhat: ő tulajdonképpen nem is ilyennek akarta ezt a beruházást, csupán a tárgyaló partnerek kényszerítették ki éppen ezt a kompromisszumot. Végeredményben tehát elsikkad a beruházási döntésekért való személyes felelősség. (Az 5. hatékonysági feltétel megsértése.)

Itt eljutottunk annak a jelenségnek az egyik magyarázatához, amelyről korábban volt szó: az állam kihúzza a bajból a súlyos veszteségbe sodródott vállalatot. Nem egyszerűen az „Állam" segít, hanem az állam pénzének felhasználásával mindazok a tisztségviselők, akik — a kollektív döntés keretében — maguk is részt vettek az akció előkészítésében. Tegyük fel, hogy éppen egy elhibázott beruházási döntés vezetett veszteségekhez. Az építés elhúzódott, a vártnál többe kerültek az épületek és a gépek, az új kapacitáson előállított, exportra szánt árut nem lehet eladni a remélt áron és így tovább. Ki fizet a rossz üzletért? Mindenki, aki a döntés előkészítésében részt vett, abban érdekelt, hogy a felelősség kérdése ne éleződjék ki. Már csak ez is amellett szól, hogy segíteni kell a bajba jutott vállalaton.

Az elmondottakhoz még hozzá kell tenni, hogy a beruházások allokációjánál kialakult helyzet szorosan összefügg a korábban tárgyalt két problémakörrel. Mint említettem, a beruházások csak kis hányada valósul meg önfinanszírozás alapján, illetve olyan hitelből, amelyet kizárólag jövedelmezőségi szempontok alapján nyújtana a bank. Állami támogatásban vagy hosszú lejáratú hitelben részesülhet olyan vállalat is, amely rosszul áll pénzügyileg. Ezért a vállalatnál kialakul az a tudat, hogy nemcsak puszta életben maradása, hanem még a növekedése sem függ szorosan jövedelmezőségétől. Ez az egyik fő magyarázata annak a jelenségnek, amelyet így neveztünk: a vállalati költségvetési korlát felpuhulása. A vállalat a beruházási akció megvalósítása közben nagyobb kockázat nélkül túllépheti a pillanatnyilag vagy a közeljövőben rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat. A veszteséget előbb-utóbb fedezi majd az állam. Ez azután beruházási akciók könnyelmű kezdeményezéséhez, a megvalósítás során pedig pazarláshoz vezethet, ami megint csak árt a hatékonyságnak.

Foglaljuk össze az elmondottakat. *Az egyik oldalon a* D *etikai elv áll: a társadalmi érdeknek elsőbbséget kell élveznie a részérdekkel szemben. Nem utolsósorban ennek az elvnek az érvényesítése kedvéért korlátozzák a vállalat, a lokális intézmény döntési jogait a beruházások allokációjában, s a társadalmi érdek képviseletében kapnak széles jogkört a központi szervek. Csakhogy az elv gyakorlati keresztülvitele sok esetben összeütközésbe kerül a másik oldallal, a hatékonyság feltételeivel. Emellett a* D *etikai elv nem is érvényesül következetesen: a részérdek újra és újra felülkerekedik, még olyankor is, amikor határozottan ellentétes a társadalom közös érdekével.*

Néhány zárómegjegyzés

Három, egymással összefüggő problémakört tekintettünk át: a nyereségérdekeltségnek, valamint a vállalat életben maradásának és növekedésének kérdéseit. Láttuk, hogyan kerülhetnek egymással összeütközésbe a különböző hatékonysági feltételek és etikai elvek. Az elmondottakkal inkább csak magukat a *dilemmákat* kívántuk jelezni, amelyekkel a magyar gazdasági élet szemben találja magát — nem pedig azt, hogyan oldódnak meg ezek a dilemmák. Annál kevésbé, hiszen a magyar tapasztalat nem „reklámozható" azzal, hogy megtalálta valamennyi szövevényes ellentmondás kiküszöbölésének módját. Talán éppen az az elmúlt évek magyar gyakorlatának egyik legnagyobb eredménye, hogy nem is kívánja a befejezettség és megoldottság illúzióját kelteni, hanem vállalja a kísérletezés, útkeresés feladatát.

Nem szeretném azt a benyomást sem kelteni, mintha jómagam tisztában lennék azokkal a receptekkel, amelyekkel a bajok leküzdhetők. Jól ismert a tanácsadásra

mindig kész „kuruzsló közgazdász" típusa, akinek minden gazdasági betegségre van orvossága. (Esetleg ugyanazt az egyféle orvosságot ajánlja valamennyi betegségre...) Vagy egy másik kép is felrajzolódik: az „apostol közgazdász", kezében az eszményi társadalom kész, részletes tervrajzával, amelynek megvalósítását fennhangon, teljes magabiztossággal hirdeti. Magamat távol érzem ezektől a kollégáktól. Azok közé tartozom, akik átérzik tudományunk szegényességét: inkább még csak kérdezni tudunk, mint válaszolni. Csak óvatosan ajánlható egy-egy átfogóbb vagy szűkebb reform. És akkor is fel kell hívnunk a reformok megvalósítóinak figyelmét, hogy a változtatás egyszerre jár majd előnyökkel és hátrányokkal, mint a gyógyszer, amelynek egyszerre van gyógyító ereje és nem kívánt, néha meg kifejezetten veszélyes mellékhatása.

Nincsenek „tiszta" és tökéletesen „elvhű", „konzisztens" társadalmak. Minden valóságos rendszer egymásnak ellentmondó elvek és követelmények gyakorlatias kompromisszumaira épül. Ez jellemzi a reform utáni magyar helyzetet is. Jó esetben — és ez, szerencsére, elég gyakori nálunk — a kompromisszum egymásnak ellentmondó elvek és követelmények előnyeinek „konvex kombinációja". Legalább részben érvényre jut valamennyi, az adott folyamatban szerephez jutó elv üdvös hatása. Rossz esetben azonban — és ez sem ritka — szó sincs „konvexitásról". Két olyan elv ütközik össze, amelyek egymást kizáró módon való tiszta érvényesülése hátrányokkal is, de nyilvánvaló előnyökkel is járna. Kombinációjuk azonban kiélezi mindkettő hátrányát és elsikkasztja előnyeiket. Sokszor az elveknek és követelményeknek olyasféle keveréke alakul ki, amelyben egyszerre vész el a hatékonyság és az etika. Néha úgy kombinálódik a hatékonyságra orientált decentralizált piac és a szocialista etika letéteményeseként fellépő központi beavatkozás, hogy kölcsönösen hatálytalanítják egymás üdvös befolyását.

A reformerek, a gazdasági intézmények és mechanizmusok alakítói hajlamosak „perfekcionizmusra". A reform első gyengéit látva, mindjárt reformálni szeretnék a reformot. Az 1968 óta eltelt 11 év alatt például száznál több rendelet és jogszabály született a vállalati nyereség és nyereségrészesedés szabályozására. Bármilyen átgondolt és szellemes jó néhány közülük, éppen az örökös tökéletesítés ássa alá a hatásukat. A résztvevők nem tudják igazán begyakorolni a játékot, ha örökösen változnak a játékszabályok. Itt tehát újabb dilemmához jutottunk: a csak félig bevált intézményi rendszer megmerevedése áll szemben az örökös tökéletesítés okozta bizonytalansággal, az instabilitás hátrányaival.

A közgazdaságtan hagyománya hozzászoktatott bennünket ahhoz, hogy mindent „optimalizálni" lehet és kell. Érthető tehát, hogy felvetődött a gondolat: meg kell tervezni egy „optimális gazdasági rendszert", a lehető legjobb „játékszabályok" együttesét, a legjobban működő szabályozási mechanizmust. Aki erre törekszik, valahogy úgy képzeli, hogy látogatást tehet egy nagy szupermarketben. A polcokon ott találhatók a különböző mechanizmus-elemek, a rendszerek különféle előnyös tulajdonságainak megtestesülései. Az egyiken a teljes foglalkoztatottság, ahogy az Kelet-Európában megvalósult. A másikon a Nyugat-Németországban vagy Svájcban megismert magas fokú üzemi szervezettség és fegyelem. A harmadik polcon recesszziómentes gazdasági növekedés, a negyediken árstabilitás, az ötödiken a belföldi termelés gyors alkalmazkodása a külföldi piac igényeihez. A rendszertervezőnek nincs más dolga, mint a bevásárlókocsit maga előtt tologatva összeszedni ezeket az „optimális elemeket", majd hazamenni és összeállítani belőlük az „optimális rendszert".

Csakhogy ez naiv vágyálom. A történelem nem tart fenn efféle szupermarketet, amelyben tetszés szerint válogathatunk. Egy-egy valóságos gazdasági rendszer szerves egységet alkot. Egyszerre tartalmazhat jót és rosszat, mégpedig többé-kevésbé rögzített arányokban. Csupán különböző, előre összeállított, „árukapcsolásos" csomagok között választhat az, aki állást kíván foglalni abban, hogy milyen rendszert részesítene előnyben. Nincs mód arra, hogy a különböző csomagokból kiszemelgessük a nekünk tetsző elemeket és otthagyjuk azt, amitől visszariadunk.

Úgy tűnik számomra: *lehetetlen egy zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatív elmélet megalkotása, amely ellentmondás nélkül érvényre juttatna egy politikai-etikai*

értékrendet és ugyanakkor biztosítaná a gazdálkodás hatékonyságát. Lehetetlen, ha realisztikus kíván lenni és számításba akarja venni az emberek, közösségek, szervezetek, társadalmi csoportok valóságos természetét.

Fontosabb és időszerűbb feladat a létező társadalmak megfigyelése és működési szabályosságainak megmagyarázása. Tudományunknak azt kell megvilágítania, hogy különböző társadalmi rendszerekben a társadalmi erők milyen kompromisszumokat hoznak létre a különböző normatív elvek között. Meg kell próbálni hozzájárulni ahhoz, hogy a kompromisszum, az ellentmondás mozgásformája lehetőleg minél ésszerűbb és előnyösebb legyen. Ez olyan tudományos tevékenység, amely társadalmi haszonnal járhat.

JEGYZETEK

A szerző Dublinban, az Ir Közgazdasági és Társadalmi Kutatóintézetben R. C. Geary közgazdász és statisztikus tiszteletére tartott angol nyelvű előadásának magyar szövege.

1 A magyar reformról gazdag irodalom áll rendelkezésre. Elsősorban a következő munkákra hívjuk fel a figyelmet: Nyers (14), Friss (szerk.) (5), Gadó (szerk.) (6), Gadó (7) és Csikós-Nagy (3).

2 A közgazdaságtudomány nem állapodott meg egyértelműen a „hatékonyság" kifejezés értelmezésében. Ezen a helyen nem szükséges belebonyolódnunk a fogalom egzakt meghatározása körüli vitákba. Elég, ha az olvasó világosan érzékeli a fogalomhoz fűződő gondolattársításokat: a hasznos eredmény és az érte hozott áldozatok mérlegelése alapján végzett, az erőforrásokat jól hasznosító cselekvést nevezzük hatékony tevékenységnek.

3 Az elv klasszikus megfogalmazását Marx adta (13) a Gothai program kritikájában.

4 Lásd Lange (12) A szocializmus közgazdasági elméletéről című művét.

5 A gazdasági érdekek, a termelékenység és az erkölcsi követelmények közti összhang és ellentmondások problémált számos tanulmány érintette a mechanizmus reformjáról szóló vitákban, így többek között Hegedüs András (8), Huszár Tibor (9) és Berend T. Iván (2) cikkei.

6 A költségvetési korlát felpuhulásáról s ennek a vállalat magatartására gyakorolt hatásáról lásd a szerzőnek a közeljövőben megjelenő A hiány című könyvét (11), valamint cikkét (10).

7 A magyar reform után a beruházások allokációjában kialakult döntési jogkörökről lásd Deák (4) tanulmányát.

8 Az előadásomban felvetett problémakör mutat némi rokonságot az Arrow-féle híres „impossibility tétel" kérdéseivel. Lásd Arrow (1).
Arrow két posztulátuma „racionalitási" követelményeket szögez le, másik két posztulátuma pedig „politikai-etikai" követelményeket. Az Arrow-féle négy posztulátum és az általam felsorolt 5+4 követelmény közti átfedés azonban csak részleges.
Arrow tökéletes logikai szigorral bizonyítja az általa megfogalmazott 4 posztulátum hiánytalan összeegyeztetésének lehetetlenségét. Én sokkal kevesebbre vállalkozom: csupán szemléltető példákkal érzékeltetem a kétféle értékegyüttes elkerülhetetlen konfliktusait. Sejtésem szerint tovább lehetne menni ennél. Lehetséges lenne az általam csupán jelzett ellentmondás szigorú, axiomatikus formában végzett elemzése is.

IRODALOM

1 K. J. Arrow: Social Choice and Individual Values. New York, Wiley, 1951.
2 Berend T. Iván: Töprengések a gazdasági reform évfordulóján. Valóság, 1978. 7. sz. 15—26. l.
3 Csikós-Nagy Béla: Ten years of the Hungarian economic reform. Hungarian Quarterly, 1978. 31—37. l.
4 Deák Andrea: Enterprise investment decisions and economic efficiency. Acta Oeconomica, 1978. 63—82. l.
5 Friss István (szerk.): Reform of the Economic Mechanism in Hungary. Akadémiai Kiadó, 1971.
6 Gadó Ottó (szerk.): Reform of the Economic Mechanism in Hungary. Akadémiai Kiadó, 1972.
7 Gadó Ottó: The Economic Mechanism in Hungary. How it Works in 1976. Budapest—Leyden; Akadémiai Kiadó—Sijthoff, 1976.
8 Hegedüs András: Optimalizálás és humanizálás. Valóság, 1965. 3. sz. 17—32. l.
9 Huszár Tibor: Gazdaság, érdek. erkölcs. Valóság, 1965. 12. sz. 1—14. l.
10 Kornai János: A hiány újratermelése. Közgazdasági Szemle, 1979. 1034—1050. l.
11 Kornai János: A hiány. Sajtó alatt.
12 O. Lange: On the economic theory of socialism. Megjelent a következő kötetben (B. E. Lippincott szerk.): On the Theory of Socialism. New York, McGraw-Hill, 1964. (Első kiadás: 1938-ban.)
13 K. Marx: Kritik des Gothaer Programms. Megjelent K. Marx—F. Engels: Werke. 19. évf. Berlin, Dietz, 1962. (Első kiadás: 1890—1891.)
14 Nyers Rezső: 25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről. Kossuth, 1969.

Fulöp Ilona rajza

FRENKL RÓBERT

Versenysportunk kérdőjelei

A testkultúra gyakorlatilag egyidős az emberiséggel. A modern értelemben vett sportélet kialakulása azonban alig egy évszázadra tekinthet vissza. A múlt század végén, századunk elején alakultak meg a civilizált országok részben ma is működő sportegyesületei, sportági szakszövetségei, a sportágak nemzetközi szövetségei, indult útjára az olimpiai mozgalom.

Magyarország mindig jelentős helyet foglalt el a nemzetközi sportéletben. E tartós helyzet legfontosabb tényezője az, hogy hazánkban mindig voltak olyan emberek, akiknek hozzáértése, szervezőkészsége, ügyszeretete — a viszonylag kedvezőtlen tárgyi feltételek ellenére — számos sportágban biztosította a nemzetközi élvonalat elérő versenyzők fejlődését. Több sportág nemzetközi szövetségében is jelentős szerepet játszottak és játszanak magyar szakemberek. Egy pillanatig sem becsülhetők le tehát a magyar sport felszabadulás előtti eredményei. Ugyancsak számos értékes sikert könyvelhetünk el az elmúlt 20—25 évből. Mégis kétségtelen, hogy „sporttörténelmi" szempontból a magyar sport leglátványosabb nemzetközi sikereit az ötvenes évek első felében, kicsit tágítva, 1948—56 között aratta.

A hetvenes években sokasodtak az aggályok. Korábban eredményes sportágaink estek vissza. Nemcsak hagyományos riválisainktól, hanem kevésbé jegyzett ellenfelektől is érzékeny vereségeket szenvedtünk.

A közvélemény előtt elsősorban labdarúgósportunk visszaesésében nyilvánult meg versenysportunk hanyatlása; a szakemberek a többi sportágban is érzékelték a kedvezőtlen tendenciákat.

Éppen azzal összefüggésben, hogy nálunk a sportfejlesztés személyi és tárgyi feltételei közül mindig a szubjektív tényezők voltak előtérben, legnagyobb sikereinket a küzdő sportokban — vívás, birkózás, ökölvívás — és a csapatjátékokban — elsősorban labdarúgás, vízilabda — értük el. Ezekben lehet viszonylag kis versenyzőgárdával, de a tapasztalatok nemzedékről nemzedékre való közvetlen átadásával, új „trükkökre" való fogékonysággal, értékes versenyzőink okos menedzselésével kimagasló sikereket elérni (hasonló az útja asztalitenisz-sikereinknek).

Időről időre azonban a teljesítménysportokban (ahol az eredmények mérhetők) is voltak klasszisaink (atlétika, úszás, súlyemelés, lövészet, tágabb értelemben evezés, különösen kajak-kenu). Az eredmény itt is függ az ellenfelek teljesítményétől, mégis objektívabb. Hiszen például az ökölvívásban az első fordulóban kikaphat egy versenyző a későbbi győztestől, a másik ágon esetleg a döntőbe jutott volna. Úszásban viszont az óra a helyezéstől függetlenül jelzi a versenyző tudását. Fejlődésünk nem kielégítő voltát a teljesítménysportokban — szerényebb hagyományaink mellett — az is magyarázza, hogy ezekben meghatározóbbak a tárgyi feltételek — főként a létesítmények, de ide tartozik a versenyzői létszám is —, másrészt a tudományos eredmények alkalmazására való készség, hiszen itt a mérhető teljesítmény objektív visszajelzést ad a felkészítés milyenségéről.

A hetvenes években az alapvető sportágak közül főként atlétikában nőtt a távolság a nemzetközi élvonal és a magyar gárda között, de úszásban és tornában is csak maroknyi csapat, jószerével néhány versenyző biztosította a nemzetközi szintet. Hasonló folyamat tanúi lehettünk a korábban eredményesebb küzdősportokban. Az élmezőnyök beszűkültek, a középmezőny átlagereje gyengült, az utánpótlás áramlása csökkent. Talán legnagyobb hagyományokkal bíró olimpiai sportágunkban, a vívósportban demonstrálható a legjobban ez a folyamat.

A sportvezetés — a hetvenes években fokozott hangsúllyal — az olimpiákon, illetve a labdarúgó világbajnokságokon való jó szereplést jelölte meg csaknem kizárólagos értékmérőnek. Az olimpiák rangja nem vitatható, de a túlzott olimpiaközpontú-

ságnak több a buktatója. Kedvezőtlenül befolyásolja az olimpia műsorán nem szereplő sportágak életét. Két olimpia között módot ad akár a rangos világversenyek eredményeinek lebecsülésére, nem enged eléggé örülni a sikereknek, okulni a kudarcokon. Egy-egy olimpiai sikerből pedig olykor túl soká — négy évig — „megél" egy-egy sportág.[1]

Nem vitás azonban, hogy a hetvenes években éppen az olimpia- és labdarúgó VB-központúság miatt kellett a sportvezetésnek a közvélemény előtt is elismernie, hogy valami nincs rendben.

A magyar sport hagyományosan helytállt az olimpiákon, az eredmények többször felülmúlták az előzetes várakozást is.[2] Az 1976-os montreali olimpia azért is sokkolta a közvéleményt, mert nemcsak az aranyérmek száma maradt el a várakozástól (négy), hanem a magyar sportolók teljesítménye a sportágak többségében távolodott az élmezőnyöktől. Közel egyharmadával csökkent a magyar sportolók eredményessége a korábbi olimpiákhoz képest.

A kérdés így merült fel: kisiklás vagy törvényszerűség volt a montreali, hivatalosan is kudarcnak nyilvánított szereplés? Némi habozás után a korábban meghökkentően optimista sportvezetés kisiklásnak, lényegében tehát véletlennek, balszerencsének stb. minősítette a montreali eredményeket. Ebből az következett, hogy különös változtatásra nincs szükség, sőt a legfontosabb következtetés éppen fordított volt: ha történt hiba Montreal előtt, akkor ez a központi elképzelések nem elég következetes véghezvitele volt. Növelni kell tehát a rendet, a fegyelmet, a központi akarat érvényesítését. Rögtön adódott is erre alkalom az argentínai labdarúgó világbajnokságra való felkészülésben. Nos, ha Montreal kudarc volt, Buenos Aires összeomlás.

A magyar sport következő értékmérő feladata az 1980-as moszkvai olimpia. A megfelelő utólagos értékelés alapja az esemény előtti minél pontosabb elemzés. Egyébként eufória vagy siralomház következik be a szakmai tanulságok levonása helyett. Ha ismét a legnépszerűbb mutatóból indulunk ki, a magyar sport a moszkvai olimpián feltehetőleg 2—8 aranyérmet fog nyerni; várhatóan 4—6-ot. Ez azt jelenti: ha netán aranyérem nélkül maradnánk, az irreális lenne, de nyolcnál több aranyérem is szebbnek mutatná versenysportunk élvonalát a valóságosnál. Birkózásban, kajak-kenuban, lövészetben, tornában, vízilabdában és vívásban rendelkezünk komoly aranyérem-esélyekkel. Reményeket táplálhatunk öttusában, női kézilabdában, néhány atléta, esetleg úszó szereplését tekintve. Esélyeinket feltétlenül mérsékli, hogy a szóban forgó versenyszámok többségében éppen a házigazdák a legnagyobb riválisok, a hazai pálya előnye pedig kétségtelen. Korábbi tapasztalatok szerint általában az esélyek fele realizálódik, újabban inkább csak az egyharmada. Nos, már a 8 aranyérem is merész becslés, hiszen a józan optimizmus alapján 8—12 aranyérem-eséllyel rendelkezünk.

Az igazi probléma ennél lényegesen mélyebb. Montreal előtt valójában még jobbak voltak az esélyeink. Szaklapokba kívánkozik annak elemzése, milyen hibákat követtek el a magyar sport, illetve a sportágak szakvezetői az eredményességet tekintve egyre lényegesebb közvetlen felkészítésben, illetve az olimpia helyszínén, amelyek miatt a magyar olimpiai csapat lehetőségei alatt szerepelt (olimpia előtti versenyeztetés, kiutazás időpontja, helyszíni edzéslehetőségek stb.). Most még nehezebb válogatni, mint Montreal előtt. Más a nehézség, mint évtizedekkel ezelőtt. Nem az a kérdés, ki kapja meg az olimpiai versenyzés lehetőségét, hanem az, hogy egyáltalán kik rendelkeznek olyan tudással, felkészültséggel, amely jogossá teszi indításukat. Pedig egy nemzet sportjának erejét nemcsak az olimpiai csapatba kerülők, hanem a kimaradtak színvonala is fémjelzi. A második, a harmadik és a többi garnitúra. A hetvenes évek magyar sportjának ez a fő gondja. Ezt jelezte előre Montreal, ezt erősítették meg az azóta eltelt évek. Korábban eredményes sportágainkban olyannyira beszűkültek az élmezőnyök, hogy lassan illúzió válogatásról beszélni.

Egyáltalán nem bizonyos, hogy egy átlagerőben lényegesen erősebb magyar sport több aranyérmet nyerne Moszkvában — az aranyérem csak egy mutató! —, csak éppen más izgalom fűszerezné várakozásunkat. A verseny egészséges izgalma, mely hozhat örömöt vagy csalódást, de a szilárd alapok, az erős mezőnyök garantál-

ják a további lépéstartást. Moszkva előtt remény és kétség között hányódunk; s izgalmunk alapvető, egészségtelen aggálya az, vajon mi lenne jobb: ha az aranyérmek szerény száma sportmozgalmunk egészének helyzetét tükrözné, végleg nem hagyva kétséget az iránt, hogy sürgős változtatásra van szükség, vagy jobb lenne egy átlagon felüli eredmény biztató hangulatának lendületével megindulni az új úton? Természetesen az utóbbi variáció a rokonszenves, de jó szívvel szurkolni is csak akkor lehet az eredményekért, ha ezek nem válhatnak a sportvezetés, a sportfejlesztés újabb vargabetűinek igazolásává.

Ezért kell még az eredmények ismerete előtt állást foglalni.

Milyen tényezők azok, melyek a következő évtizedben várhatóan meghatározzák versenysportunk fejlesztését? Mi legyen a sportegyesületek, a sportági szakszövetségek, a területi irányító szervek feladata? Hogyan — milyen szervezetben és tartalommal — történjék az utánpótlás nevelése? Mi legyen ebben az iskolai sport szerepe? Hogyan használjuk fel a rendelkezésre álló anyagiakat? Mi a teendő a szakemberképzésben és továbbképzésben? Hogyan lehet jobban érvényesíteni a versenysport fejlesztésében a különböző alapképzettségű szakemberek — orvosok, biológusok, pszichológusok, szociológusok stb. — felkészültségét?

Mennyiben lesz lehetőség az orvos-, pszichológus- stb. képzésben sportismereteket nyújtani? Milyen segítséget várhat a sport a tudományos kutatástól? Szükséges-e saját kutatóbázisát fejlesztenie vagy inkább a hagyományos tudományok kapacitását igyekezzék saját kérdései megválaszolására biztosítani? — Mindez csak vázlatos felsorolása a főbb kérdéseknek.

Természetesen a sportmozgalom eddig is válaszolt ezekre a kérdésekre. A gondot az jelenti, hogy a hetvenes évek válasza — úgy tűnik — korántsem kielégítő.

Visszaesésünk okait boncolgatva, az előrevivő utat keresve, vissza kell térnünk az ötvenes évek sportsikereinek, az akkor uralkodó sportvezetés elméletének és gyakorlatának az elemzéséhez. Míg ugyanis társadalmi-gazdasági életünk egyéb területein már az ötvenes évek vége felé, majd a hatvanas években megtörtént a személyi kultusz, a dogmatizmus korszaka torzításainak, mulasztásainak a felszámolása, a sportban ez igencsak vontatottan haladt. Ebben szerepet játszott az a tény is, hogy a sport kiugró népszerűsége ellenére fiatal területe a társadalmi életnek, ahol a gyakorlat, az eredmények többnyire jóval megelőzik az elméletet. Lényegesebb volt azonban az ötvenes évek sportsikereivel kapcsolatos, visszatérő nosztalgia, melynek hullámain mind az irányító szerveknél, mind a sportágakban időről időre restaurálták az ötvenes évek stílusát. Így — az élet egyéb területeivel összevetve — nemhogy nem alakult ki a sportban új, korszerű elképzelés, hanem aktuális frazeológiák leple alatt, túlélő kulcsfigurákkal, időről időre felújították az egyre korszerűtlenebb mechanizmust.

Mi ennek a lényege? Miért vezetett eredményekhez az ötvenes, és kudarcokhoz a hetvenes években?

Az ötvenes évek sportsikereit több nemzetközi és hazai összefüggés találkozása eredményezte. A világversenyeken még nem vettek részt a két német állam és Japán sportolói; a Szovjetunió is csak az 1952-es helsinki olimpián indult először. Elsősorban ezek az országok szorítottak le minket a képzeletbeli olimpiai dobogóról.

De még lényegesebbek a belső tényezők.

A negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének sportvezetése még rendelkezett a korábbi társadalmi rendben felnőtt edzőkkel és néhány sikersportágban — vívás, vízilabda — versenyzőkkel is. Ma már közhely, mi volt a „szakmai elképzelés". Kiemelt anyagiak, utazási lehetőség stb. sokszor olyanok számára, akik a sport nélkül az akkori társadalom perifériájára szorultak volna; az edzéslehetőségek megteremtése, a szervezettség, az adott korszakban a lehetőség szerinti sportos légkör fenntartása az izolált sportvilágon belül, bizonyos normák betartása stb. Kialakult a hallgatólagos megegyezések köre. Akik szívük mélyén éppenséggel nem rokonszenveztek a fennálló társadalmi renddel — legjobb esetben apolitikusok voltak —, de ezt nem is kívánták tőlük, azok szállították mint versenyzők és edzők a rendszert reklámozó sikereket, és kaptak érte lényegesen nagyobb anyagiakat legális és főként

illegális (csempészés, mely máig nyúló métely, alapvető gond az élsportban) formában, mint akik itthon valóban magas színvonalon építették az új világot. Ha a mai magyar társadalom, főként az értelmiség versenysport-, illetve élsportellenességének okai után nyomozunk, még mindig ehhez az időszakhoz vezet vissza a legtöbb szál. Önmagában ez is nagy kár, hiszen az egyik magyarázat például arra, miért foglalkozott olyan kevés tudományos kutatás sporttémákkal, miért kevés a sporttal foglalkozó irodalmi, művészeti alkotások száma, miért idegenkedik a pedagógusok többsége a sportolóktól, miért nem támogatják az egyetemek érdemben az egyetemi sportélet fejlesztését stb.

Tulajdonképpen „menet közben" csupán egyetlen igazán komoly figyelmeztetést kapott a magyar sport: ez a koncepció csak több átmeneti hazai és nemzetközi összefüggés miatt eredményezhet jószerivel pünkösdi királyságot. Éppen a sikerévben, 1954-ben vesztettük el a közvélemény számára legfontosabbat, a labdarúgóvilágbajnokságot. Ma, negyedszázaddal később is szenvedélyes viták dúlnak arról szemtanúk és itthon szurkolók között, miért következett be, és ami még fontosabb: mit jelképezett a kudarc. Abban minden józan ember egyetért, hogy az akkori eseményekkel labdarúgásunk mai gondjai is összefüggnek. De a legfontosabb tanulság az, hogy akár az élet egyéb területein, hatalommal, erőszakkal a sportban is fenntartható ideig-óráig (ez olykor kínosan hosszú idő lehet) az irrealitás — sőt lehet, hogy a sportban, sajátosságai miatt, tovább. Ez sok mindenben megnyilvánulhat: az egyoldalú szakmai elképzelések hatalmi szóval való érvényesítésétől a kellő felkészültséggel nem rendelkezők futtatásáig. De mindig elkövetkezik — a sportban látványosan — az „igazság pillanata". Nyerhettünk volna 1954-ben Bernben, mégis törvényszerűség volt vereségünkben; az pedig, hogy a vereséget máig sem értékeltük kellően, szerepet játszik labdarúgásunk mai gondjaiban. S hogy hová vezet, ha a rossz elképzelést a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények között felújítjuk, melyekben csak az akkori koncepció hátrányai érvényesülnek — ezt bizonyította látványosan labdarúgásunk hetvenes évekbeli története.[3]

Nagyon lényeges azonban annak a több mint egy évtizedes periódusnak az elemzése is, mely 1956 és a hetvenes évek között eltelt.

Az ötvenes évek derekán a sportéletben is kezdtek új szelek fújdogálni. Az évtized végére már érvényesült egyfajta szervezeti realitás a magyar sportéletben. Újjáalakultak, illetve megalakultak a sportegyesületek, melyek egy-egy szakma szerinti sportközponthoz tartoztak. Különösen jelentős volt a KISZ KB mellett az Országos Ifjúsági Sportbizottság megalakítása, melyen belül az ifjúság minden rétegét önálló egységek irányították. (Az OISB 1958—63-ig működött, sem azelőtt, sem azóta nem sikerült hasonlóan ütőképes irányítást létrehozni az ifjúsági sportban.)

Az egyesületek, ezen belül a szakosztályok megszervezése, újjászervezése, a sportági szakszövetségek újjáalakítása többek között ahhoz az eléggé meg nem becsülhető helyzethez vezetett, hogy ugrásszerűen megnőtt a sportéletben tevékenykedő társadalmi munkások száma. Ma már nyilvánvaló, hogy ez a 4—5 évig tartó pezsdülés hozta felszínre azoknak az edzőknek és versenyzőknek a körét, akik eredményesen átvették a stafétabotot az ötvenes évek nemzedékétől. 1962—63-ban azonban újabb szervezeti változás következett be. A részletektől most el kell tekintenünk; a lényeg az, hogy közvetlenül ettől az időponttól származnak mai problémáink. A megelőző öt évben feltűnt versenyzőgárda ismét módot adott az „erős kéz" politikájára. Megváltozott azonban a társadalmi-gazdasági helyzet, az ötvenes évek stílusa a hatvanas években nem volt egyértelműen alkalmazható. Az ötvenes évek szemléletéhez való visszatérést tükrözte, hogy ellentétben a társadalmi élet egyéb területeinek pezsgésével, a sportélet nem „nyitott"; befelé fordult, s újra az ötvenes évek útját, a versenyzők és edzők „kézben tartását", a „kalács és korbács" gyakorlatát választotta. Ekkor azonban már — szerencsére — nemcsak a sportban jutott „kalács"; a „korbács" sem volt olyan fenyegető. További baj volt, hogy ekkor már világszerte megindult a rohamos szakmai fejlődés, nálunk is szükség lett volna új elképzelésekre, maguktól már nem jöttek a tehetségek. Mi azonban nem változtattunk. Nem épültek létesítmények, a legjobbaknak van elég, vélték, a többieknek

minek; nem fejlődtek kellő ütemben nemzetközi kapcsolataink, főleg a hazai rangos események hiányoztak. Persze ez egyre inkább összefüggött a létesítmények bővülésének hiányával is. Nem korszerűsítettük kellőképpen az edzőtáborokat, nem javítottuk a szakemberképzést, nem igényeltük a társszakmák segítségét. Az utánpótlásnevelésben megindult a sportiskolai rendszer, de az egyéb feltételek hiánya — no meg az iskolai sport fokozatos visszaesése — miatt a szervezet, mely gyakran változott, nem kaphatott korszerű szakmai tartalmat. Az eredmények azonban még biztosították a folyamatosságot.

De a hatvanas évek végére elkerülhetetlen lett a változtatás. Nyilvánvalóvá vált: ahhoz, hogy a hetvenes években lépést tudjunk tartani a világgal, növelni kell a sportmozgalom szakmai-szellemi színvonalát. A különböző országok egyre többet áldoztak a sportra, eredményességünk fenntartásához tehát több támogatást kellett kérni a nemzeti jövedelemből. Az elemzések kiderítették, hogy a versenysportot finanszírozó pénzösszegek legfeljebb egyharmada származik közvetlenül az állami költségvetésből. A további kétharmad különböző egyéb csatornákon — intézményi, vállalati stb. támogatás — áramlik a sportszervekhez. Cseppet sem közömbös, hogyan használjuk fel ezeket az összegeket.

Mindezek a megfontolások szükségessé tették, hogy az eddig csak „határozatokkal" (s többnyire a napi szempontokhoz igazított, egymást gyorsan váltó határozatokról volt szó) irányított magyar sportban program készüljön, melyre jogosan lehet több állami támogatást kérni és mely irányt szab a gyakorlati munkának. Így készült el a sportágak (versenysport) fejlesztési programja.

Önmagában a tény, hogy program készül, örvendetes volt, számos részlete feltétlenül helytálló; a tulajdonképpeni gondok a végrehajtáskor jelentkeztek.

A program nem vette figyelembe, hogy a sportolók különböző családi hátterű, szellemi képességű, foglalkozású stb. emberek. Márpedig a hetvenes években egyre inkább kiderült, hogy a felkészítésben az edzéssel csaknem egyenrangú fontossága van mindannak, ami a pályán kívül történik. Ily módon a program — akarva-akaratlanul — tovább erősítette a sportvilág izoláltságát, s azok vélekedését igazolta, akik szerint a mai versenysport, különösen az élsport egész embert kíván. Ez, ilyen szélsőségesen, legfeljebb néhány sportágban, rövidebb-hosszabb ideig igaz, de ezekben a sportágakban — öttusa, torna stb. — is lényeges jókor tervezni a versenyzők jövőjét, törődni azzal, mi lesz velük sportpályafutásuk után. Ez nemcsak etikai kérdés; feltétele az eredményes versenyzésnek is.

Súlyosabb probléma, hogy a fejlesztési koncepciót, a sportágak, illetve egyesületek feladatai közötti differenciálást a végrehajtáskor sajnos többnyire — némi túlzással — visszafejlesztési koncepcióként valósították meg. Márpedig attól nem lesz jobb például a magyar atlétika, ha a kosárlabda vagy a röplabda visszafejlődik. (Csak éppen könnyebb visszafejlődést elérni, de ettől még nem oldódott meg semmi.) A program elsőbbséget adott — főként az anyagi lehetőségek véges volta miatt — az olimpiai egyéni sportágaknak. Ez a jó értelemben vett olimpiaközpontúság: állami erőforrásokból elsősorban a legfontosabb versenyben való megfelelő részvételünket biztosítsuk. De a program is megállapította, hogy ezeknek a sportágaknak a többsége, különösen az élvonalban, keveseket foglalkoztat, a versenysport, a virágzó sportélet nem nélkülözheti a tömegeket foglalkoztató, a mai emberhez közelebb álló csapatjátékokat. Nem is beszélve arról, hogy egy-egy csapatjátékban elért olimpiai siker, ha éremben és pontban keveset is jelent, hatásában sokkal többet ér, mint több érem és pont egy kevéssé népszerű egyéni sportágban.

Tovább erősítette a fejlesztési koncepció végrehajtásakor a visszafejlesztést az utánpótlás-neveléssel kapcsolatos tévedés. „Ne foglalkozzatok tehetségtelenekkel" — hangzott a bölcs utasítás még a legfontosabbnak tartott sportágakban is. Divatba jött a gyerekek elküldése.

Egyesületek, szakosztályok megszűnése, az igazolt, aktívan felkészülő, fejlődő versenyzők számának csökkenése jellemezte a hetvenes évek sportéletét. Nem véletlen, hogy moszkvai esélyeseink többsége már egy vagy több olimpián részt vett. Amíg a hatvanas évek végén mennyiségileg és minőségileg még rendelkeztünk azzal

a versenyzőgárdával, amely alapot adott a hetvenes évek sportéletének szervezésére, fejlesztésére, a nyolcvanas években az eredmények bizonyos szintjét garantáló gárda körvonalai igen-igen halványak. Jámbor óhajnak tűnik az olimpia után visszavonulók megfelelő pótlása.

A program végrehajtása súlyosan torzult egyesületi vonatkozásban is. A program irányozta elő az úgynevezett országosan kiemelt egyesületek létrehozását. Ezeket a sportfőhatóság közvetlenül irányítja, ellenőrzi, segíti, elsősorban tőlük várja az élsport utánpótlásának a biztosítását. Szó sem volt azonban a többi egyesület visszafejlesztéséről, fejlődésük korlátozásáról, támogatásuk csökkentéséről. Jellemző, hogy míg a kiemelt egyesületek eredményességének csökkenése miatt tartunk ott, ahol tartunk — ha az egyesületek oldaláról vizsgáljuk a helyzetet —, a többi egyesület a korábbinál jobban járult és járul hozzá az élsport színvonalához. Ez az egy adat is megvilágítja a hetvenes évek sportfejlesztésének alapvető félreértését, hogy ti. az anyagiak jelentik az eredményesség legfontosabb összetevőjét.

Az anyagiak — létesítmény, felszerelés, edzőellátottság — bizonyos szintje nélkül nincs fejlődés, de a sportban a legfontosabb maga az alkotó ember. Az anyagiak egy bizonyos szint fölött inkább kedvezőtlenül hatnak; nem serkentik, hanem gátolják a fejlődést, az embereket nem a további eredmények elérése, hanem a kivívott életszínvonal megőrzése motiválja.

Az ötvenes évek útja a hetvenes években még „korszerűsített" formában sem bizonyult járhatónak (a korszerűsítés a néhány válogatott keretre való koncentrálás mellett a kiemelt egyesületekre való koncentrálást jelentette; ez azonban csak azt eredményezte, hogy a sportra fordított többletpénzből nem a kiemelt egyesületek eredményessége, hanem apparátusa növekedett, másolva a központi apparátus struktúráját, folyamatos érdemi feladatok nélkül). Gyökeresen megváltoztak a nemzetközi összefüggések. Minden sportágban nőtt a rivalizálás, terjedtek a tervszerű, a tudományos eredményeket igénybe vevő edzésmódszerek, emelkedett az edzők képzettségi színvonala, tárgyalóképessé váltak más szakmák művelőivel. De lényegesen változott a belső helyzet is. A sport megszűnt kiemelt életterület lenni. Nemcsak a sport révén lehet kiugrani, utazni, magas életszínvonalat elérni. Sőt, más hivatásokhoz hasonlóan, a csúcsra törekvőktől egyre több önfeláldozást kíván a testkultúra is.

A hetvenes évek sikeres versenyzői, edzői, vezetői is e tendenciákat igazolták. Többségük nem a támogatott — olykor agyontámogatott — rétegből került ki, hanem kis- és középegyesületekből robbant az élvonalba. De az eredmények mögött első helyen a nagy egyesületekben sem a kiemelt anyagiakat, hanem az emberek „kiemelt" alkotó fanatizmusát találhattuk.

Mi a teendő? Társadalmi-gazdasági életünkben az elmúlt években egyre inkább előtérbe került a realitások, olykor kellemetlen realitások figyelembevétele. A sportélet sem bírja el tartósan az irrealitást. Irreális, hogy több mint harminc sportág szakmai elképzelései uniformizáltak legyenek. Hogy a tartalmában igényes oktató-nevelő munkát jelentő sporttevékenység fejlesztésében gazdasági analógiák legyenek a meghatározóak. Hogy a sportágak fejlődését jelentősen befolyásoló versenyrendszer, utánpótlás-nevelés, minősítési és átigazolási szabályok apró részletkérdései is a főhatóság szintjén dőljenek el. Szükség van szabályozókra a sportban is, de lehetetlen mind sportági, mind egyesületi vonalon mindent szabályozni.

A túlzott és olykor erőszakolt központosítással szemben csak a józan decentralizálás vihet előre, szabadíthatja fel a társadalomban feltétlenül meglévő szellemi, erkölcsi, anyagi energiákat, melyek nélkül nem fejlődhet a magyar sport.[4]

Végül is miről van szó? Az ötvenes évek elején lehetett realitása annak, hogy a központi sportvezetés mindent ellenőriz, hogy a sportéleten belüli tevékenység ne lehessen ellentétes a társadalmi rend érdekeivel. Később ez az elképzelés már az apparátusnak azt az érdekét védte, hogy közvetlen része legyen az eredményekben. Ha a főhatóság a területi, a szakszövetségi és az egyesületi vezetés feladatait gyakorolja, az kétszeresen kedvezőtlen. Bénítja a gyakorlati szakemberek munkáját, gátolja az alkotó fantáziát, ugyanakkor — és ez legalább akkora gond ma — nem ér-

vényesül tartalmilag az ágazati irányítás, a napi rutin miatt gazdátlanok a tulajdonképpeni főhatósági feladatok.

Valójában a társadalom nagyon is igényelné a sport egyre sokrétűbb társadalmi szerepének megfelelő szakmai és vezetési színvonal kibontakozását, érvényesülését. A sport szakterület volta ma már nem vitatható. Mégis mind az irányító szervek, mind a szakszövetségek, mind az egyesületek gyakorlatában születnek a szakmai elvekkel ellentétes döntések. Ezek a felülről építkezés gyakorlatából adódnak, abból, hogy a mozgalom hierarchiájában magasabb beosztásban lévőnek mindig igaza van, szakmai kérdésekben is, a beosztottakkal vagy egyéb szakemberekkel szemben. Csakhogy a versenysport élvonala, ennek fejlesztése nem mozgalom, nem mozgalmi módszereket kíván, hanem szakterület, mely alapvetően megfelelő felkészültséget igényel. Az egészségügyben nehéz lenne elfogadtatni, hogy jobboldalt helyezkedik el a szív, az oktatásügyben, hogy 14 éves korban kell írni-olvasni tanulni... A sportban még lehet tere hasonló színvonalú ötleteknek. A testnevelő tanár vagy edzőjelölt ugyan megbukik az elméleti vagy sportági tantárgyak szigorlatán, ha nem ismeri a szakma rejtelmeit, de a sport gyakorlatában, a „vezetés" számára mindez nem kötelező.

Kulcskérdés, hogy a szakszövetségek valóban gazdái lehessenek sportáguknak. Reményt nyújt, hogy olyan nagy hagyományú sportágakban, mint a birkózás és a vívás, a legutóbbi személyi változások végre ebbe az irányba mutatnak. Olyan emberek kerültek a sportágakban vezető beosztásba, akik számára a sportág fejlődése az alapvető cél, nem pedig az, hogy „jó fiúk" legyenek. Az uralkodó gyakorlatnak ugyanis óhatatlanul ez lett a hetvenes években a következménye. A szakszövetségi, egyesületi vezetők között nőtt azok száma, akik vállalták, hogy véleményük, akár máról holnapra változva, egyezik az irányító szerv véleményével. Legyünk tárgyilagosak. Néhány példa, ahogy ez lenni szokott, a karakánabbakat is meggyőzte, hogy jobb, ha „beállnak a sorba".

A sport teljesítményterület. Üzemelni ragyogóan lehet Fejbólintó Jánosokkal, de fejlődni aligha. Túl a kulcsfontosságú szakszövetségeken, a vázolt helyzet a szakmai munka egyéb területein, a sportorvosi tevékenységtől a tudományos kutatásig, a káderképzéstől az utánpótlás-nevelésig azokat a szakembereket helyezte előtérbe, akik hajlandók voltak véleményüket a „központi akarathoz" igazítani.[5]

A sportot közelebb kell vinni a társadalomhoz és biztosítani kell a sporton belül a szakmai realitások érvényesülését. Az elmúlt évtizedben az anyagiasság hihetetlen mérvű növekedése — s ezért a más területen is megfigyelhető hasonló jelenségek miatt a felelősség nem hárítható át egyszerűen a társadalomra — a mindenáron való eredményhajszolással együtt oda vezetett, hogy a sportszervezők, vezetők a társadalmi-gazdasági vezetőket főként a versenyző- és játékosszerzéshez próbálták megnyerni.

A sportágazat szakmai gyengeségei, a vulgáris élsport—tömegsport-koncepció feltétlenül mentség azoknak a sportot szerető területi, politikai-gazdasági vezetőknek a számára, akik elfogadták, hogy mivel mindenki így csinálja, városuk, megyéjük, intézményük, nekik is be kell állniuk a sorba, ha nem akarnak lemaradni, s nekik is áldozni kell játékosok, versenyzők vásárlására, sok-sok forintot, lakáskulcsot... Esetleg háborgó lelkiismeretüket az az „ideológia" is megnyugtathatta, hogy jobb, ha az emberek szabad idejüket kocsma helyett a sportpályákon töltik, nézőként. Viszont csak akkor mennek ki a meccsre, ha van kiért szurkolni.

Nincs veszedelmesebb a féligazságoknál. Mert az adott terület kulturális életének fontos része valóban a sport, a testkultúra, magas szintje javítja az élet minőségét, és egy-egy átigazolás jó taktikai húzásként erősítheti a helyes elképzelések érvényesülését. Ha vannak. Sajnos, többnyire nincsenek. Ha egy alulról építkező, jól szervezett, az ifjúság többségét megmozgató, elsősorban tehát saját erőkre támaszkodó sportéletet erősítenek olykor kívülről is, ez elfogadható. Ha azonban lényegében csak a „vásárlásokkal" manipulálunk, kirakatmunkát végzünk, azzal biztatva a vezetőket, hogy erre csak azért van szükség, hogy közben beérjen a saját nevelés, ehelyett azonban újabb és újabb tűzoltás következik, akkor ez zsákutca. Sajnos, erkölcsileg

és anyagilag egyaránt igen költséges zsákutca. Nem várható azonban, hogy alsóbb szinten ne érződjék az egész sportmozgalom vargabetűje. Könnyebb néhány embert „menedzselni", dotálni, túldotálni, mint a versenysport bázisának szélesítésére törekedni, mindenütt erősíteni a szakmai tevékenységet, élő, alkotó kapcsolatot létrehozni az ifjúság nevelésében, egészségében, edzettségében érdekeltek között.

Ez az út vezetett — törvényszerűen — a különböző sportágakban a klasszisok számának csökkenéséhez; a kereslet—kínálat alakulása is elősegítette ily módon az egyre kevesebb számú vásárlásra érdemes versenyző „árának" hihetetlen növekedését. „Névvel" rendelkező, de már leszálló ágban levő versenyzők jól eladták magukat, természetesen nem oldva meg a vásárlók gondját, csak a középszerűséget növelve. No meg a sportágakon belül a feszültséget, hiszen a második vonalba tartozók néhány ügyes átigazolással többet kerestek, mint a legelső vonalba tartozók.

Ez a folyamat vetette vissza a labdarúgástól az atlétikáig a sportágak egész sorát, állította meg a fejlődést és fenyegeti a még többé-kevésbé produkálókat.

Hogyan tovább? Engedjük ki a szellemet, a sportszeretet, a jobbat akarás, a rivalizálás szellemét a palackból. Bízzuk a sportágakra, amennyire csak lehet, a döntéseket. Az anyagi lehetőségek, a hazai és nemzetközi versenynaptár stb. amúgy is alapvető szabályozó szerepet játszanak. Legyen esélye minden sportágnak megújulni, saját portáján rendet teremteni.

Számoljuk fel a sportágakban a szakmai monopóliumokat, ez talán a felülről való építkezés legveszedelmesebb következménye. Még akkor is, ha korábban eredményes, joggal nagy tekintélyű edző került monopolhelyzetbe. A rivalizálás, az új meg új esély a sport talán legfontosabb belső törvényszerűsége. Ennek elfojtása, a hazai rangsoroknak a feltételek felülről való elosztásával történő meghatározása vetette vissza versenysportunkat. Engedni kell érvényesülni az életet, és oda adni objektív támogatást, ahol ennek a hatása a szubjektív feltételek alapján biztosított.

Éppen ez lenne az irányító szervek gyakorlati feladata. Központi erőforrások révén segíteni azokat, akik munkájának a hatását ez a támogatás meghatványozza.

Ide tartozik, hogy az állami erőforrásokból elsősorban és döntően az iskolai versenysportot — beleértve a középiskolai és különösen az egyetemi egyesületi sportot — kellene fejleszteni. Tehát azokat a területeket, ahol viszonylag szerény befektetéssel sok fiatalt lehet bekapcsolni a versenysportba. Előbb-utóbb oda is el kellene jutni, hogy kellő elemzések alapján számot vethessünk azzal: az ifjúság mely rétegében, milyen szakmákban — ipari tanulók, középiskolások, egyetemisták — számíthatnak a különböző sportágak elsősorban a tömegekre. És ennek alapján is differenciálni az egyesületek feladatait. További jelentős feladat kialakítani, illetve fejleszteni — a szükséges együttműködéseken túl — a sport saját intézményrendszerét az oktatási, egészségügyi, tudományos stb. kérdések megoldására.

Alapvető kérdés az egyesületi munka fejlesztése. A kiemelt egyesületek nem kielégítő eredményessége ellenére folytatódik a kiemelt egyesületek számának növelése. Egyetlen tetszetős érv: a helyi vezetők lelkesedését, áldozatkészségét jelentősen növeli a vágy, legyen nekik is — megyéjüknek, városuknak, járásuknak — kiemelt egyesületük. Szilárd gazdasági alapon, társadalmi összefogással stb. A hetvenes évek nem igazolták ezt az elképzelést. Sportolókat nem lehet „termelni", „tenyészteni". Az integrációs elv mechanikus érvényesítése a mi viszonyaink között inkább gátolja a sportélet fejlődését. Területi szinten konzerválja a helyzetet. A sport, nem lehet elégszer hangsúlyozni, ágaiban él. Elsősorban nem egyesületekben, hanem sportágakban, szakosztályokban kell gondolkozni. Minden fúzió csökkenti mind a tevékenységben részt vevő versenyzők, mind a szakemberek, társadalmi munkások számát. A fuzionált egyesületekben is a viszonylagos önállósággal működő szakosztályok az eredményesek. Legalábbis sokoldalúan meg kellene vizsgálni a szakosztályi, egyesületi fejlesztés lehetséges útjait, beleértve a gazdasági összefüggéseket, de elsősorban a sport saját törvényszerűségeit figyelembe véve, mielőtt a nyolcvanas években tovább megyünk egy sikertelen úton. A sportot szerető területi vezetők lelkesedése nemcsak a kiemelt egyesületi modell számára nyerhető meg. Maga a főhatósági szintről irányított egyesületek rendszere is megkérdőjelezhető.

Nem könnyű a gépezet átállása az évtizedes sínekről, de elengedhetetlen. Nem tartható tovább az a feszültség, hogy egyre kevesebb versenyző egyre szerényebb eredményeiből egyre többen élnek, nem is rosszul. A jelenleginél több ember számára is lenne valóságos feladat a sportban. De ahhoz változnia kell az elképzelésnek. Mert a mai helyzetben még a viszonylag magas beosztásban levők számára is érthetően a felfelé való tájékozódás a leginkább ajánlható elfoglaltság.

Megválni csak azoktól szükséges, akik egyszerűen képtelenek szakítani a voluntarista vezetési stílussal, akik, történjék bármi, önmagukat vélik igazolva. Személyi változások, olykor gyakori változások az elmúlt másfél évtized sportéletében sokszor ígértek tartalmi változtatást, ami nem következett be, mert mindenki számára könnyebb a járt, kényelmes, csak négyévenkénti kockázattal bíró úton haladni... Az elképzelésekben van szükség jelentős változtatásokra. És ahogy a jó edző a korszerű taktikához keresi a megfelelő embereket, mert jó játékosok nem alkothatnak automatikusan jó csapatot, a taktika is szelektál; így kell a jövőben az új elképzeléseknek elvégezni a szelèkciót, kik azok a munkatársak, akik különböző szinteken és posztokon akarnak és tudnak új módon a sportért dolgozni, élni.

Szememre vethető, hogy csak „versenysportot", esetleg „élsportot" ismerek, mi van a „tömegsporttal"? Nem ennek elmaradása minden bajunk okozója? E kérdésekben is szeretnék más munkáimra hivatkozni.[6] Itt csak annyit: a tömegsport[7] is mást jelent ma, mint harminc évvel ezelőtt. Ezt sem sikerült még elfogadtatni. A rendszeres fizikai aktivitás ma is és holnap is nélkülözhetetlen az ifjúság számára. Nem a „tömegsportnak" nevezett, alkalomszerű, mozgalmi jellegű, egyéb eseményekkel összekötött testedzés a szükséges (ez is megmaradhat egyéb céllal), hanem olyan testkulturális tevékenység, melynek a lehetősége ma csak a bajnok-aspiránsoknak biztosított. De nemcsak a feltételekről van szó. Maguk a fiatalok sem akarnak sportolni. Egyszerre kell ébreszteni az igényeket és biztosítani a feltételeket.

Csak ne állítsunk valótlant. Milliós részvétel „tömegsport-mozgalmakban", azt a látszatot keltve, hogy azért valami történt. Ez nem máról holnapra megoldható kérdés, hanem nemzedékek életmódjának alapvető változását igényli. Ezért is feszíti szét ennek az írásnak a kereteit. A fő témával annyiban függ össze, hogy versenysportunk jövője is része ennek a társadalmi kérdésnek. Megváltozik-e az életmód? Erősebb lesz-e a holnap nemzedéke, legjobbjai eleve többre hivatottak a sportban? Megkapja-e minden gyerek az esélyt arra, hogy olimpikon legyen és így biztos, hogy egészséges, edzett ember lesz? Az ifjúsági, iskolai sportot nem szabad gyengékre és kiválókra hasítani. Mindenkit kiválónak feltételezve, biztosítani kell a természetes rétegződést, mely nem két szintet jelent.

A sportoló ifjúság a kulcsa az egész életen át kedvelt testedzését folytató, a jelenleginél egészségesebb felnőtt nemzedéknek. Mert végül is mindig erről van szó.

JEGYZETEK

1 E munkában szereplő több kérdéssel részletesen foglalkozom A sport közelről (Sport, Budapest, 1974.), illetve A jövő század sportja (Sportpropaganda, Budapest, 1979.) című könyvekben. Az olimpiák problémáit tárgyalja az előbbiben az Olimpia, az utóbbiban A jövő század olimpiája című fejezet.

2 Az újkori olimpiák adatai megtalálhatók többek között Kahlich Endre—Gy. Papp László—Subert Zoltán: Olimpiai játékok 1896—1976 című munkájában. Sport, Budapest, 1977.

3 Az ötvenes évek sportélete előzményeivel, történelmével, „játékszabályaival", az elvesztett labdarúgóvilágbajnoksággal részletesen foglalkozik Zsolt Róbert hézagpótló könyve: Labdarúgók, sportolók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

4 A hetvenes években az ellentmondásokat növelte az évtized elején végrehajtott újabb átszervezés. Az állami élet fejlesztése koncepció alapján a sport irányítása ismét állami feladat lett. Ez feltételezte a fokozatos, józan decentralizálást, megfelelő ágazati-szakmai fejlődéssel. Ezzel a korszerű igénnyel ütköztek egyre inkább az erőteljes központosítási törekvések.

5 Mindezekben a kérdésekben lényegében ma is időszerű határozatok születtek 1968—71 között. Az érdemi végrehajtás azonban az évtized derekára gyakorlatilag kifulladt. A kialakított struktúrák kellő tartalom nélkül inkább gátolják a fejlődést.

6 A sport jelentősége a modern világban és a Tömegsport, élsport... című fejezetek A sport közelről című könyvből. — A jövő század embere és A jövő század sportolója című fejezetek A jövő század sportja című könyvből.

7 A „tömegsport" mára mint sportpolitikai fogalom maradt meg. A sportpolitika alapvető törekvését fejezi ki: minél többen sportoljanak. Ahogy valaki vagy valakik már ténylegesen sportolnak, akkor valamilyen szintű sportolókká válnak. Csak sportolni lehet, tömegsportolni nem. A tömegsport tehát nem szakmai fogalom. Nem is szerepel dr. Nádori László kitűnő sportlexikonjának címszavai között, a Sportedzés, versenyzés címszavakban. (Sport, Budapest, 1979.)

GÖRGÉNYI ISTVÁN

Itt a piros — hol a piros

Szabályok és gyakorlat

Az élsport világát szervezeti és eljárási szabályok próbálják egységes rendszerré formálni, a valóságban azonban e próbálkozásokat egyelőre kevés siker koronázza. A nehézségek egyik forrása a szabályok pontatlan, nem egyértelmű megfogalmazása. A sport vezető irányító szerve csak nemrég vált államigazgatási szervvé, a sportélet eddig valamiféle jogonkívüliséget élvezett: patriarchális, feudális szokásjog, személyes kiváltságok alapján működött. A sportban dolgozók, versenyzők viszonyai ily módon alakultak ki és rögzültek, az eltelt néhány év kevés volt az alapvető változáshoz. Ha a sport különböző irányító szervei formálisan többnyire tartják is magukat az írott szabályokhoz, a döntések nem a hivatalos eljárásban, a meghatározott szereposztás szerint születnek. Az élsportban ma érvényesülő hatalmi struktúra nem azonos a hivatalos hatalmi struktúrával. A tényleges döntési hatalom néhány kiváltságos személy (és „holdudvaruk") birtokában van. Ahol hozzáértő, az illető sportágban nagy szakmai tekintélynek örvendő személyek vannak ebben a pozícióban, ott szerencsénk van... Ez az út azonban még az ilyen szerencsés esetekben sem járható sokáig. Azokban a sportágakban ugyanis, amelyek világszerte a társadalmi-gazdasági élet jelentős részeivé váltak, mindenütt lényegesen szabályozottabb, tisztázottabb keretű viszonyok lépnek a patriarchális kapcsolatok, feudális viszonyok helyére, amelyek — mint a gazdasági életben is — a zavartalan, egyre javuló szolgáltatást hivatottak biztosítani.

„A profi egyesületeknek a szórakoztató ipar szabályai szerint kell működniük: játékosaik annyit kereshetnek, amennyire a mérkőzések bevételeiből futja. Amíg más fizeti a prémiumukat, vásárolja a játékosok számára a lakásokat, házakat, más fizeti az új játékosok átigazolási díját, addig a labdarúgók és a velük foglalkozó emberek többre becsülik az ajándékozókat, a vállalati összegek felett rendelkező személyeket, mint a mérkőzésjegyet vásárló, a labdarúgást kedvelő nézőket."[1]

Az idézet ugyan a jugoszláv labdarúgásról szól, de nálunk sem más a helyzet. Az a tény, hogy a sport formális szervezete és a tényleges hatalommal rendelkező nem formális szervezet ilyen nagymértékben nem fedi egymást, bonyolult következményekkel jár. A legszembetűnőbb (az idézett jugoszláv példa is erre utal), hogy *a sport elszakad közönségétől.* Pedig az élsport társadalmi értékét a közönség igényeinek kielégítése, a jó sportteljesítmény jelenti: ez az egyetlen „szilárd pont", amely biztosítani tudja értékrendszerének realitását. Amikor egy szervezet nem a közvetlen teljesítmény szükségletei szerint épül fel, amikor elsősorban a személyes kapcsolatok befolyásolják a döntéseket, akkor tulajdonképpen „bármi megtörténhet". Olyankor nem a jó teljesítményre, inkább a hatékony kapcsolatokra kell törekedni, eredményeket ugyanis így lehet elérni. Csakhogy ezek az eredmények nem azonosak a közönség számára is kielégítő teljesítménnyel. Az eredményes munka évekig helyettesíthető „az alapoknál kezdett fejlődés" egyedül üdvözítő voltának jó ideológiájával, ha az edzőnek megfelelő kapcsolata van munkája elbírálójával. „Jó" játékvezetők vagy jól időzített, még a bajnokság, versenyek során kialakult eredményeket is módosító döntések biztosításával korrigálni lehet az éves munka eredménytelenségét.

Az ilyenfajta „piacon" nem értékek, tevékenységek cseréje folyik, hanem a személyes befolyás, a szociális ügyesség cseréje. A legveszélyesebb, hogy a történéseket mindig sikerül megfelelő ideológiába csomagolni (ez az „árucsere" egyik feltétele), ily módon felismerhetetlenné, de legalábbis megközelíthetetlenné válik a történések tényleges tartalma. Erre az állapotra jellemző, hogy közvetlen, érdemi információcsere kizárólag az egymással személyes, kölcsönös érdekkapcsolatban állók között

van, egyébként a kapcsolatok elbürokratizálódnak: a hivatalos utasítások, határozatok, jelentések szintjére süllyednek. A visszajelzést, ellenőrzést célzó jelentések például annyira személytelenek és általánosak, homályosan fogalmazottak, hogy tényleges információs értékük nincs is (A gyakorlat, amely a jelentések iktatásává zsugorodott, ennek a tapasztalatnak a regisztrálása.)

Sportágak eredményességét befolyásoló döntések, fegyelmi határozatok születnek ezen a „jól bejárt" úton. A negatív visszajelzések, ellenjavaslatok, fellebbezések pedig elakadnak, végtelen bolyongásra ítéltetnek a bürokrácia kényszerpályáin. Hacsak a közlőnek nincsenek „kapcsolatai". Ilyenkor a rossz döntéseket gyakran a beajánlott érdekében módosított még rosszabb döntések követik, hólabda gyanánt növelve a döntéssorozat rossz hatásfokát.

Jól működő társadalmi mechanizmusokban jogi garanciák és e garanciák közös szavatolása hivatottak biztosítani a szervezeti-működési szabályok betartását — és az irányítás iránti bizalmat. A sportélet írott szabályai is tartalmaznak ilyen garanciákat (például az OTSH *Sportfegyelmi Szabályzata*), e garanciák „közös szavatolása" azonban hiányzik. A gyakorlat — nem fogalmazhatok enyhébben — elképesztő.

Az utóbbi időben több „ügy" is nyilvánosságra került, sajnos éppen a fontos részletek ismertetése nélkül. A fegyelmi eljárások során jogszabályok sorozatát sértették meg, súlyosan sértve ezzel az érintett klubok, sportolók — az élsport érdekeit. Alkotmányunk értelmében vétkességet csak jogszerű körülmények között lezajló hivatalos eljárásban lehet megállapítani. Amíg ez nem történt meg, mindenkit ártatlannak kell vélelmezni. Ez olyan szabály, amelyet minden hosszú távon eredményesen működni akaró szervezetnek illik betartania. E törvények figyelmen kívül hagyása csak további vihart szül és nem a morális viszonyok megjavulását. Az ilyen módon elítélt sportolók számára ugyanis nincs mindenféle értelemben „jónak" elfogadható megoldás: a higgadtabbak, rutinosabbak, de mindenekelőtt befolyásosabbak a különböző mellékutakon érvényesíthetik érdekeiket, aki pedig nincs ilyen előnyös helyzetben, esetleg nem ilyen jól alkalmazkodó, vagy „kiszáll", vagy — mint látni fogjuk — „ámokfutóvá" válik. Aki ilyenkor a belenyugvást és a sokat dicsőített „pályán való bizonyítást" vállalja, hosszú hónapok, néha évek magányos küzdelmére számíthat.

Túlzok talán? Íme, illusztrációként az utóbbi idők egyik nagy vihart kavart esete, a „Pozsgai-ügy". A történetet újságcikkek alapján állítottam össze, hitelesként fogadva el az ott közölt tényeket, nyilatkozatokat.[2, 3, 4, 5]

(1979. október 3.) Pozsgai Lajos, a győri Rába ETO labdarúgó-csapatának kapitánya a Juventus elleni KEK visszavágó mérkőzésen nyilvánvaló szándékossággal belerúgott az egyik olasz játékosba, kiállították, a Rába nem jutott tovább.

(Október 5.) A labdarúgó-szakosztály vezetősége — Pozsgai távollétében — határozatot hoz: tízezer forint pénzbüntetésre ítéli a játékost. A határozat tartalmát ismertetik a hírközlő szervekkel. Pozsgaival nem. Horváth Béla, technikai vezető: „A Ferencváros elleni mérkőzés előtt nem akartuk a játékost felizgatni a büntetés bejelentésével."

(Október 6., szombat) FTC—Rába ETO NB I-es labdarúgó-mérkőzés. Pozsgai változatlanul csapatkapitány, a kezdő csapat tagja, a határozatról a reggeli napilapok s a rádió közleménye alapján értesült.

(Október 8., hétfő) Horváth Béla: „Október 8-án Szániel János szakosztályelnök (jogszabályellenesen az, ugyanis ő a sportklub elnöke ebben az időben — *G. I.*) megkísérelte a csapat összehívását, de erre nem volt lehetősége, *ezért a pályaedzőt bízta meg a határozat átadásával.* Koós László ezt megkísérelte, de Pozsgai közölte, hogy tőle nem veszi át, csak az elnöktől."

(Október 9—10.) Horváth Béla: „Közben kedden elutazott a csapat Békéscsabára, szerdán pedig bajnokit játszottunk."

(Október 11., csütörtök) Horváth Béla: „Így csak csütörtökre maradt az írásbeli határozat átadása. Ekkor Szániel János, Kovács Imre, dr. Tóth Lajos és jómagam jelenlétében a csapat előtt közöltük a büntetés tényét. Pozsgai, bár ekkor a szak-

osztályvezető már személyesen akarta átadni az okmányt, nem vette át. Sértődött, szemtelen, minősíthetetlen hangon beszélt az elnökkel, bírálta és lejáratta a vezetőséget, mindezt tette a többi játékos előtt."

(Október 15.) Pozsgai egy öltözői vita során kifakad Horváth Béla ellen.

(Október 18.) Horváth Béla a szakosztály értekezletén beszámol a történtekről. Horváth Béla: „Tudtam, hogy a provokálás elsősorban nem személyemnek, hanem rajtam keresztül az egész vezetőségnek szól, ezt pedig nem tűrhetem. A csapat előtt nem hagyom lejáratni magam és a vezetőséget." Pozsgai ügyét a fegyelmi bizottság hatáskörébe utalják. A vezető edző, Kovács Imre így emlékezik erre a szakosztályi értekezletre és arra, ami mögötte van: „Pozsgai sportszerűtlensége alaposan felkavarta a kedélyeket és több, eddig lappangó ügyet, egyéni sérelmeket hozott felszínre. *Az október 5-i rendkívüli szakosztály-vezetőségi ülésen én javasoltam a tízezer forintos pénzbüntetést. Az ezt követő fejleményekkel azonban már nem lehetett egyetérteni.* Előtérbe kerültek olyan problémák, amelyek korábban is megvoltak, de a vezetésben helyet foglaló ellenfelek most előbbre léptek. Október 18-án, amikor ismét sor került szakosztály-vezetőségi ülésre, *az üggyel és a vezetési munka egyéb hiányosságaival kapcsolatban alaposan kipakoltam.* Másnap az elnökség felfüggesztette Pozsgai játékjogát. *Erről velem előzőleg nem beszéltek, az ügyről a sajtóból értesültem.*"

(Október 19.) Tehát a Rába ETO elnöksége felfüggeszti Pozsgai játékjogát. (Elnök: Szániel János — *G. I.*)

(Október 20., szombat) Bajnoki forduló. A reggeli napilapok és a rádió közli az elnökség határozatát. Pozsgai: „Szombaton reggel a megyei sajtóból értesültem a határozatról és nem akartam hinni a szememnek. Délután aztán a szokásos időben megjelentem a pályán és a mérkőzés előtt az egyesület elnöke közölte, hogy nem játszhatok."

(Október 27., szombat) Bajnoki forduló. Összeül a fegyelmi bizottság. Kovács Imre, vezető edző: „*A tárgyalásra reggel 9 órára idéztek meg, de csak 11 órakor kezdődött, s a Tatabánya elleni mérkőzés 20. percében szóltak, hogy menjek a bizottság elé.* Mondtam, hogy csak a szünetben érek rá. A jegyzőkönyvben mégis úgy fogalmaztak, hogy idézés ellenére nem jelentem meg. Az egész ügyet a szakmai vezetéssel nem tárgyalták meg, *véleményemet nem kérték ki.*"

A fegyelmi bizottság határozatot hoz: „A szakosztálynak a tízezer forintos büntetésről szóló határozatát megerősíti, továbbá a játékost az év végéig mindennemű sporttevékenységtől eltiltja. Az indoklás szerint Pozsgai a szakosztály büntető határozatának írásos közlését nem vette át és azóta sportemberhez méltatlan magatartást tanúsított."

A fegyelmi bizottság elnöke (a vagongyár magas beosztású vezetője, aki megkéri az újságírót, hogy nevének közlését mellőzze): „A vezetők lejáratását nem engedhetjük meg! Pozsgai ennél súlyosabb büntetést is megérdemelt volna, de figyelembe vettük, hogy 18 éve van az egyesületnél, saját nevelésű játékos és korábban nem voltak hasonló panaszok ellene. Január elejétől újra bekapcsolódhat a közös munkába, addig legalább lesz ideje gondolkodni a történtek felett. — *Miért nem hívták meg a vezető edzőt a fegyelmi tárgyalásra? Tulajdonképpen ő a játékosok »közvetlen főnöke«...* — A szakosztály-vezetőség bizonyítékait elegendőnek találtuk, a tanúvallomások is egyértelműen bizonyították Pozsgai bűnösségét."

A hivatalos eljárás itt véget ért.

Még valamit Pozsgai személyéről. Kovács Imre vezető edző: „...győri munkám megkezdésének idején már Pozsgai volt a csapatkapitány. Abban a nehéz időben, amikor jelentős mértékben meggyengült a játékosállomány s szinte új együttest kellett kovácsolni, *Pozsgai számomra olyan segítséget adott, ami ilyen esetben elvárható. Összefogta a játékosokat, megfelelő szervezőnek bizonyult.* Igaz, hogy nem behódoló típus, kissé makacs, és a mondanivalóját sem mindig megfelelő formában tolmácsolja. Emiatt — mint arról időközben értesültem — már korábban is voltak összekoccanásai a vezetéssel. Szakmailag kulcsjátékosa volt a csapatnak, kiemelkedő érdemeket szerzett az elmúlt évi eredményes szereplésben."

Végül Pozsgai: „Szívesen kitörölném az életemből az utóbbi hónapot. Már nem merem kinyitni az újságot, mert nem tudom, mit olvasok benne magamról, ugyanis a büntetéseket mindig előbb tudtam meg a lapokból és a rádióból, mint saját egyesületemtől. A Juventus-meccsen nagyon bután viselkedtem, máig sem találok magyarázatot a tettemre. A fiúktól bocsánatot is kértem, és nagyon jogosnak éreztem a tízezer forintos büntetést... Amint tudomásomra jutott, hogy megbüntettek, kértem Kovács Imrét, hogy közölje a szakosztály-vezetőségi értekezleten, hogy egyetértek a büntetéssel, nem kívánok élni a fellebbezés jogával. ...Ami a Juventus-mérkőzésen történt, azt megbántam, a többit nem." A riportban nem titkolja, hogy Horváth Bélát megsértette, indulatait elvállalja. „...a vétkét alapjában elismerő játékos azóta ügyvédet fogadott, aki a következőkkel érvelt — s érvelhetett —: Sem az alapszabályt, sem az ügyrendet nem tartotta be az egyesület vezetése. A szakosztály vezetésének nincs fegyelmi jogköre, ennek ellenére pénzbüntetést szabott ki, aminek a másik furcsasága, hogy az alapszabály szerint — nincs is ilyen fegyelmi büntetés... A fegyelmi eljárás egész menete hemzsegett a szabálytalanságoktól, hogy csak egy példát említsek: a vétkest — legutoljára hallgatták meg..."

Érdemes ennek az „ügynek" néhány részletén kicsit elgondolkozni. A jogtalanul hozott és elképesztő módon „kézbesített" első határozatokat végül fegyelmi bizottsági tárgyalás követi, amelynek körülményei azonban legalábbis talányosak. Miért a bajnoki mérkőzés ideje *alatt* tartották? Az öltözőbeli beszélgetésről, amelyen Pozsgai „összeütközött" a technikai vezetővel és a vezetőséget „lejáratta", a játékosokon és az őket körülvevő személyeken kívül ki tanúskodhatott? (Ők ugyanis a tárgyaláskor minden bizonnyal a mérkőzésen voltak.) Egyáltalán, kiket hallgathattak ki tanúként? Amikor a vezető edzőt a mérkőzés 20. percében hívták be, mire gondoltak? Hogy otthagyva a mérkőzést, megjelenik a tárgyaláson? És végül: hogyan szabhat ki a fegyelmi bizottság olyan fegyelmi büntetést, amilyen nincs is?

Az „ügy" jogi része világos és megfogható: az eljárás jogsértő volt. „Üggyé" azonban nem egyszerűen a vezetők jogi tájékozatlansága miatt vált, hanem azért, mert a vezetés és az edző, a játékosok (a „termelés") közti kapcsolatzavart tette láthatóvá, nyilvánvalóvá. Pozsgait nem a Juventus elleni mérkőzésen elkövetett szabálytalansága miatt vonták *ily módon* felelősségre: úgy tűnik, kiállítása a lehetőséget teremtette meg a „leszámolásra". Ezt látszik igazolni Kovács Imrének a nyilatkozata is, aki szerint: „Előkerültek olyan problémák, amelyek korábban is megvoltak, de a vezetésben helyet foglaló ellenfelek most előbbre léptek." Erről árulkodik az egész fegyelmi eljárás, *ez* húzódik a jogszabályok figyelmen kívül hagyása mögött. Nem Pozsgait és a csapatot kívánták kímélni az első határozat FTC-mérkőzés utáni közlésével, hiszen ha így lett volna, nem ismertetik a hírközlő szervekkel sem. A gyors határozat részben a közvéleménynek szólt: „Lám, a Rába ETO vezetősége nem késlekedik, határozottan és gyorsan jár el, a cselekmény súlyának megfelelően." Ismerve a labdarúgással kapcsolatos mai közhangulatot, biztos „sikerre" számíthattak. És nem is csalódtak. Másnap a *Népsport* a határozatot ismertető közlemény alatt rövid szerkesztőségi kommentárban üdvözölte a gyors döntést: „Az ítélet példás gyorsasággal megszületett, de végül is ez a természetes. ...Szolgáljon okulásul, figyelmeztető példaként mindazoknak, akik hajlamosak elveszíteni uralmukat idegeik felett..." A „szűk körben" tartott első tárgyalásnak még több előnye is volt: egyrészt Pozsgait a távollétében hozott és váratlanul nyilvánosságra kerülő ítélet kész helyzet elé állítja, teljesen kiszolgáltatottá teszi, másrészt a vezetőség így megkíméli magát a tárgyaláson Pozsgai éles nyelvétől. Láthatóan viszolyogtak az ellenvéleménytől, a kritikától: a második és a harmadik (a végső) döntéssel kapcsolatban már a vezető edzőt sem hallgatták meg, aki előzőleg „az üggyel és a vezetési munka hiányosságaival kapcsolatban alaposan kipakolt".

Arról, mi zajlott a csapat öltözőjében, az egyesület vezetőségében, köztük és a bázisvállalat vezetői közt, nincsenek információink. (A fegyelmi bizottság elnöke például — míg Pozsgai ügyében súlyos, nyilvánosságra hozott ítéletet hirdetett — úgy nyilatkozik részletesen a játékos által elkövetett „bűnökről" a *Magyar Ifjúság* tudósítójának, hogy megkéri, nevét ne közölje a riportban.) A csapat, amelyről ta-

valy, az MNK megnyerése után még vastag betűs címben írták: „A Rába ETO-nak egységében van az ereje" és amely az „ügy" előtt, az első nyolc mérkőzés után a harmadik helyen állt (egy ponttal lemaradva az első—második helyen álló Honvéd és FTC mögött), ma, az őszi forduló befejeztével negatív gólaránnyal a tizedik. Pozsgai fegyelmije óta a csapat kilenc mérkőzésen a megszerezhető 18 pontból 7-et (!) szerzett. Pozsgai „ámokfutása" (-futtatása) azóta tovább folytatódott: klubja újabb fegyelmi határozatban két évre eltiltotta, ő ezután levélben bejelentette, hogy befejezi labdarúgó-pályafutását (31 éves). A Rába ETO labdarúgócsapata pedig a kieső zóna határáig esett vissza a bajnoki tabellán.

Emberi kapcsolatok és eredményesség. A fontos személy

N. a szövetségi kapitány mellé beosztott speciális edzőként egyik válogatottunk felkészítésében vesz részt. A sportolók és klubedzőik évek óta nem értenek egyet módszereivel. Miután véleményüket nem sikerült egyéb módon érvényre juttatniuk, a versenyzők — sokszor edzőik instrukciójára — el-elbújnak edzés közben, ott lazsálnak, ahol tudnak — aztán saját edzőikkel elvégzik, amit együttesen jónak látnak. Még a téli felkészülés idején két neves válogatott versenyző felkereste egyik napilapunk sportriporterét, írná meg fenntartásaikat N. edzésmódszereivel kapcsolatban. Az újságíró beleegyezett, azzal a feltétellel, ha a versenyzők név szerint is vállalják nyilatkozatukat. Megegyeztek, a riport elkészült. Az újságíró először a nyilatkozóknak mutatta meg, azután akarta — még közlés előtt — a szövetségi kapitánnyal is megvitatni. A hír azonban gyorsabbnak bizonyult. A kapitány összehívta versenyzőit és az újságíró jelenlétében feltette a kérdést: — Ki nyilatkozott? — Csend. A kapitány az újságíróhoz fordult: — A cikket nem láttam, nem is érdekel. Ha leközlöd, sajtópert indítok ellened. Közülük — láthatod — senki nem nyilatkozott. — A cikk nem jelent meg. N. is maradt, edzésmódszerei sem változtak. A válogatott legutóbbi világversenyét éppen az N. által irányított rész-sportágban nyújtott gyenge teljesítménye miatt vesztette el.

A történet egyik kézenfekvő értelmezése az, hogy a szövetségi kapitány helyesen járt el: megvan a határozott koncepciója, amelyben N.-nek és módszereinek is megvan a helye. A versenyzőknek az a dolguk, hogy teljes odaadással elvégezzék a kijelölt edzésmunkát. A versenyzők mindig morognak, ha sokat kell edzeniük; jól néznénk ki, ha ők diktálnának (lásd játékosuralom), a következetesség viszont meghozhatja gyümölcsét, hiszen az olimpia a cél.

Elemezhetjük azonban a történetet a sportág társas viszonyainak lenyomataként is. A szövetségi kapitánynak nem sikerült elfogadtatnia elképzeléseit sem a klubedzőkkel, sem a versenyzőkkel, és nem olyan a kapcsolata velük, hogy — esetleges véleménykülönbségeik ellenére is — támogassák tervei végrehajtását. A versenyzők kétségbeesett, mint láttuk, önmagukban sem tisztázott nyilatkozata a jobb edzésmunkát célzó, eredménytelen kísérletsorozat utolsó láncszeme lehetett. Nem hiszem, hogy akár a kapitány, akár N., akár az edzők vagy a versenyzők morális megítélése eredményre vezetne. A lényeg az, hogy a válogatott olyan munkát végez, amellyel a versenyzők hosszú ideje nem azonosulnak, s mivel ez a szövetségi kapitánytól eredő kényszerűség, alapvetően meghatározza vele való kapcsolatukat is: feszültség van köztük, amely minden megnyilvánulásukban ott rejlik. A felkészülést gyakori sérülések és az edzők, a versenyzők közötti látványos viták, veszekedések hátráltatják. Ami rosszabb, egy idő után már viták, veszekedések sincsenek. Ez a csapat a világversenyek krízishelyzeteiben tényleges tudása alatt teljesít. Ha ez elég, győz, de ha nem?...

A történet nem egyedüli. Sok edző hagyja figyelmen kívül azt a közhelyszerű tényt: sok előnye van, ha a versenyző hisz abban, akivel dolgozik és abban, amit csinál. A verseny kritikus pillanataiban, amikor a versenyző úgy érzi, túljutott fizikai és pszichikai teljesítőképessége határain, nem mindegy, arra gondol-e: „Persze, hogy nem bírom tovább, hisz ennyit meg ennyit kellett, így és így futnom (úsznom,

emelnem stb.)" vagy arra, hogy: „Bírnom kell, hiszen ennyit meg ennyit, így és így edzettünk, muszáj, hogy sikerüljön!"

A film (és a színház) közel áll a sporthoz: éppúgy csapatmunka és éppúgy rendkívüli teljesítményekre tör. A filmművészek szívesebben fogalmazzák meg gondolataikat — ez a kenyerük —, ezért most Ingrid Bergman egyik nyilatkozatából idézek, amelyben Ingmar Bergman rendezői munkájáról beszél, első közös filmjük, az *Őszi szonáta* forgatása kapcsán. „Engem kellemes meglepetés ért, mert szigorúnak és erőszakosnak képzeltem. Színészeivel üvöltöző rendező hírében állt, de én nyugodtnak, elmélázónak, csendesnek találtam. Közelebb a suttogásokhoz, mint a sikolyokhoz. »Valamikor indulatos voltam — mondotta —, de most biztosabb vagyok önmagamban. Két dolgot tanultam meg, amit minden rendezőnek jó tudnia: először hallgatni kell, aztán meghallgatni a színészek javaslatait.« Őrül, ha egy ötletet elfogadhat. Az ember úgy érzi, *vele* együtt alkot. És ez izgalmas. ...Ingmar imádja a színészeket, ezt szükségszerűnek is érzi, különösen abban a filmben, amely egyetlen éjszaka játszódik le és amelyben igencsak szükség volt az összpontosításra... Senkit sem ront el. Kevés rendező képes azonnal meglátni a színész arcán, hogy »jelen« van-e vagy sem. Annyira ragaszkodik a színészeihez, hogy az ember akár a nyakát is törné, csak hogy kedvében járjon. Renoirnak is megvolt ez a képessége, Victor Flemmingnek is..."[6]

A sikeres versenyzőknek is — legalább pályafutásuknak egy hosszú szakaszán — szükségük van ilyen kapcsolatra ahhoz, hogy valóban rendkívüli teljesítményt nyújthassanak. Magyar Zoltán nem lett volna háromszoros világbajnok, olimpiai bajnok Vigh László fanatikus kitartása — és szeretete — nélkül, amint azt épp a közelmúlt, a viharos szakításukat követő visszaesés és az újonnan kezdett közös munkát követő újabb világbajnoki aranyérem is bizonyította. Faragó Tamás, aki ma a világ egyik legjobb és legnépszerűbb vízilabdázója, egy interjú során arra a kérdésre: „Kinek a véleményére adsz?", ezt válaszolta: „Mindenekelőtt és elsősorban Rusoránéra. Ő az én lelki társam." Rusorán Péter már hosszú ideje Faragó klubedzője; rövid külföldi edzősége idején kicsúszott Faragó lába alól a talaj, megütött egy játékvezetőt, eltiltották. Széltében-hosszában hangoztatta, hogy nem tér vissza a válogatottba. Közben Rusorán hazajött, és Faragó ma újra a Vasas és a válogatott egyik tartóoszlopa. Balczót, aki pályafutásának jelentős részén „önedzőként" érte el legjobb eredményeit, Benedek Ferenc hozta fel Budapestre és szinte saját gyermekeként nevelte (Balczó akkor hosszú ideig nála is lakott). Balczó így emlékezik vissza rá: „Nem kivételezett, de mindenesetre olyan ló voltam az ő istállójában, amelyet sietett féltő gonddal, szeretettel ápolni. Tudta azt is, hogy nekem csak csettinteni kell és már csinálom is, akármilyen nehéz is a feladat. Felnéztem rá, s számomra az ő véleménye volt a mérvadó. Ma is azt mondom, hogy a legmegszállottabb öttusa-edző, akit valaha ismertem."[7] Később úgy vesztek össze, ahogy csak nagyon szoros érzelmi kapcsolatból lehet szabadulni: évekig nem beszéltek egymással. Így volt ez a müncheni olimpia idején is. A futás részidőinek mérésében minden, az olimpián jelen lévő öttusaszakember részt vett. Benedek a stadion kapuja előtt az utolsó „állomások" egyike volt. Amikor Onyiscsenko részidejéből kiderült, hogy Balczó már olimpiai bajnok — szemtanúja voltam —, Benedek cigánykereket hányt örömében.

Az az edző, az a vezető, aki az első vereségek, sérelmek után hátat fordít versenyzőinek vagy — akár objektív okokból is — eltávolodik csapatától, annak az *élő kapcsolata* szűnik meg az általa irányított emberekkel, márpedig hatékony irányítás nincs *közvetlen információk*, a közvetlen, *személyes hatás* nélkül.

A sikert sikerre halmozó vízilabda-válogatott szakvezetője, Gyarmati Dezső, 1979 nyarán, személyes konfliktusok sűrűjében nyilatkozta: „Bár az uszodában a kemény legények sorozatban hatalmas küzdelmeket vívnak, mint mondottam, a látszat ellenére itt »nagy a lelke« mindenkinek. Megítélésem szerint a jelen időszakban egész kis apróságokon múlhat, hogy a világklasszisok egyöntetűen a legnagyobb erőbedobással küzdenek-e majd az olimpiai sikerekért vagy sem. Ha helyesen választjuk meg a hangot, akkor a valós vagy vélt sérelmek előbb-utóbb feledésbe merülnek... Megjátszhatnám a magabiztos edzőt, tetszeleghetnék most különböző szerepekben,

mondván, ha nem jönnek, hát nem jönnek (ti. Sárosi, Cservenyák, Faragó — *G. I.*). Én azonban nem imponáló nyilatkozatokkal szeretnék kirukkolni, hanem eredménnyel. A játékosokkal, a sportág szerelmeseivel együtt magam is sikerről álmodom, amiért esetenként kellemetlen huzavonákat is vállalni kell."[8] 1977-ben Baróti Lajosnak és segítőtársainak sikerült egy ütőképes, a hazai színvonalnál erősebb labdarúgó-válogatottat összekovácsolnia. A csapat kiharcolta a VB-döntőbe jutást. A következő évben, amikor a VB-n való helytállás volt a tét, a szövetség szakvezetése a bajnokságra helyezte a hangsúlyt (a bajnokságra, amely neves nemzetközi labdarúgó-szakemberek szerint meg sem közelítette a vezető labdarúgó országok bajnokságainak színvonalát); közös felkészülésre csak a bajnokság után, néhány héttel a VB előtt került sor. Baróti Lajos alig volt addig együtt a játékosokkal, sőt még az utolsó, a VB-t megelőző válogatott mérkőzés előtt is elhagyta egy időre a csapatot (ellenfélnézőben járt). A VB után, személyes beszélgetésünk során mesélte el, hogy Argentínában már idegenként járt a játékosok között. Kovács Ferenc, aki Baróti segítőjeként tevékenykedett a csapat mellett, ugyanerről számolt be: „A mi csapatunk sajnos már a világbajnokság előtt, az NSZK-beli edzőtáborban alkotóelemeire esett. Közrejátszottak ebben vezetői hibák is, de a lényeg a belső, érzelmi és morális tartalom hiánya volt. Észrevettük mi a bajt, igyekeztünk is összefogni a társaságot, de olyan volt az erőlködésünk, mintha egy széttört üveggolyóra próbáltunk volna abroncsokat tenni."[9] A VB-t megelőzően a válogatott játékosai erényeiket vesztve feloldódtak az NB I. légkörében. (A válogatott néhány kulcsjátékosa például — az FTC játékosai —, a VB-re készülendő, klubedzőjük megbuktatásával volt elfoglalva.) A szövetség vezetői elvesztették befolyásukat az egyéni és a partikuláris klubérdekek hatókörébe került játékosok felett. A szövetség elméletekre alapozott elvek alapján „kormányozott" akkor, amikor a követelményrendszer végrehajtásával kapcsolatos tapasztalatok alapján már érzékelnie kellett volna, hogy kapcsolatzavar van a vezetés és a „termelés" között. Az ilyen vezetési hibák, amelyek a versenyzőkkel, edzőkkel való közvetlen kapcsolat megszakadásával, megromlásával *kezdődnek*, törvényszerűen vezetnek szélsőséges morális problémákhoz, amilyenek a VB argetin—magyar mérkőzésén is előfordultak, és a „Nyilasi-ügyekhez", „Pozsgai-ügyekhez".

Amikor Benedek Ferenc felhozza vidékről és családtagjaként a lakásába fogadja a teljesen ismeretlen Balczó Andrást, amikor Gyarmati Dezső sikerei csúcsán emberi és edzői hiúságát félretéve nyilvánosan „üzen", kinyilvánítva bizalmát a számára fontos játékosok iránt, amikor Széchy Tamás még nyaralni is Hargitai Andrással utazik — mindnyájan személyes kockázatot vállalnak. Nyilvánosan tesznek hitet sportolóik mellett, akiknek sikere a mai kiélezett küzdelemben, a kiszélesedett nemzetközi mezőnyben egyáltalán nem vehető biztosra. A megajánlott személyes kapcsolat visszájára fordulhat: a versenyző vissza is élhet vele, nevetségessé téve edzőjét; a „hűségnyilatkozat" éppen személyes mivolta miatt szenvedélyes reakciókat válthat ki az érintett versenyzőkkel rivalizáló, esetleg nem kevésbé eredményes társaikból — és vissza is utasítható (Gyarmati esetében mindkettő megtörtént). A szoros kapcsolat egy idő után, éppen a közös sikerek nyomán terhessé válhat a sportolónak, a szakítás olykor igen fájdalmas (mint Balczó és Benedek, Magyar és Vigh esetében), néha botrányos is lehet (lásd Dalnoki és az FTC példáját).

Végül is ezek az edzők tulajdonképpen — a részleteket illetően a módszerek nagyon különbözőek lehetnek — *a közösséget vállalják* versenyzőikkel és ez, a szakmai tudás mellett, az edző iránti bizalom elengedhetetlen forrása. A közös felelősségvállalás *nem pótolható* négyszemközti beszélgetésekkel, főleg nem *pénzzel* és *különböző előjogokkal:* mindezek csak jó kapcsolati összefüggésben befolyásolják kedvezően a teljesítményt. (Hogy mennyire nem képes a pénz és a „kiváltság" önmagában biztosítani a sikert, arra most a világ legjobban fizetett labdarúgó-csapatának, a Cosmosnak napjainkban folyó belső háborúja és — ettől nyilván nem függetleníthető — bundabotránya a legjobb példa.)

Persze a személyes kapcsolatnak még egy jelentős kockázata is van: aki vállalja, valódi személyiségét, tényleges szakmai tudását viszi a vásárra, ahol már nemcsak a sportoló, hanem az edző, a vezető is *pozíciója hivatalos vértjétől megfosztva* méretik meg.

A döntés

Élsportunk (közéletünk?) érzékeny pontjához értünk: kerüljük a nyílt kommunikációs helyzeteket. Pedig csak a személyes kapcsolatban biztosítható az a szoros kontroll, amely ma elengedhetetlen feltétele a bajnokok nevelésének. Az edzőnek, vezetőnek ilyenkor többnyire nincs szüksége bürokratikus fegyelmező módszerekre, nem kell a formális érintkezési aktusok információszegény megnyilvánulásaira szorítkoznia, amikor a „bátran mondd el, mi a bajod, mi a véleményed" kérdésekre csend — vagy feltörő, parttalan indulat a válasz. A mai gyakorlatban még sűrűn születnek olyan döntések, határozatok, amelyek nem szolgálják az adott sportágak tényleges érdekeit, nem is szolgálhatják, mert nincs fórum, ahol felszínre kerülhetnének ezek az érdekek, vagy ha van is fórum, az ott zajló események nem serkentői, hanem sokszor gátjai az őszinte megnyilvánulásnak. Nem ritka az sem, hogy a döntések, határozatok a felszínre került információk *ellenére* születnek meg.

Az említett fegyelmi eljárás és a másik, részletesen ismertetett történet jól példázza ezt a helyzetet. A legkirívóbb azonban az utóbbi időben a híres-hírhedt követelményrendszer bevezetése volt a labdarúgásban (1979-ben — mennyire nem tanulunk! — a kosárlabdában is bevezették, némi módosítással, de nem kisebb botrányokkal kísérve).[10] A követelményrendszert és bevezetésének következményeit jól illusztrálják az alábbi nyilatkozatok (amelyeknek van egy súlyos szépséghibájuk: mind az argentínai kudarcot követően jelentek meg a sajtóban):

Dr. Lakat Károly, a nyilatkozat idején a Salgótarján edzője, ma szövetségi kapitány: „Az edzők munkája a stopperóra megnyomására, annak elengedésére, az időeredmények regisztrálására szűkült. Kiveszett minden egyéni íz, sajátos ötlet, kezdeményezés. Falanszter-jelleget öltött az edzésmunka... A követelményrendszernek már régen nem fizikai, sokkal inkább idegölő hatása van."[11]

Sós Károly, az MLSZ elnökségi tagja: „Önmagában nagyon helyes, üdvözítő dolog, hogy van valamilyen alapkövetelmény. De mi történt nálunk? Elkezdtek a játékosok futni és futni, az ellenőrzés jóformán másból sem állt, mint ennek méréséből. Éppen arról nem esett szó: egyénenként mi a követelmény! Márpedig ez lenne a lényeg, az uniformizálás ugyanis járhatatlan út, nemcsak a labdarúgásban, minden más sportágban is."[12]

Tichy Lajos, a Honvéd vezető edzője: „...a legapróbb részletekbe menő, rugalmatlan központi útmutatás tarthatatlansága beigazolódott. Jellegénél fogva nem is reagálhatott a helyi körülményekre, váratlan eseményekre, a játékosok különböző szintű tudására, alkatára, korára, az éppen napirenden lévő gondokra. ...Fél évre előre meghatározni, hogy mit végezzen tizennyolc csapat ugyanabban az időben, kérdéses kimenetelű vállalkozás. ...Súlyozatlan, sematikus, a pillanatnyi állapotot, körülményeket figyelmen kívül hagyó megterheléssel hetekre tönkretehető egy csapat."[13]

Monostori Tivadar, a nyilatkozat idején a Tatabánya vezető edzője: „A kis noteszba jegyzetelő MLSZ-megbízott károsan, túlzottan is lelkesített. Edzőt, játékost egyaránt. Mindenki fényesen akart bizonyítani. Előfordult, hogy hosszú távon kénytelen-kelletlen futtattam egy nem százszázalékosan gyógyult játékost. Megsérült, hetekre harcképtelenné vált... a játékosokat nemcsak nyomta az ellenőrzés, hanem fineszes módon ürügyként is szolgált egyiküknek, másikuknak. Egy-egy pocsék bajnoki szereplés után így mentegetőztek: — Mit akar, Mester! Hét közben az ellenőr el volt ájulva, micsoda remek időket futottunk 3200 méteren. Mi meg el voltunk ájulva a fáradtságtól. Nem is tudtunk regenerálódni a mérkőzésre."[13]

Dr. Lakat Károly: „Nem hiszem, hogy Várkonyi Zoltán (a nyilatkozat 1978 végéről származik), a Vígszínház igazgatója nívódíjat javasolna valamelyik színészének akkor, ha a premieren belesül a szerepbe, de tíz Ady- vagy Petőfi-verset álmából felkeltve is el tud mondani... Márpedig a labdarúgásban manapság dívó szokások szerint a követelményrendszer teljesítése önmagában véve belépőjegyet jelent a vezetés kegyeibe, az elismertség mindig kétes értékű vadászmezejére."[11]

És végül újra *Sós Károly*, bizonyítandó, hogy a döntést még a testületen belül sem sikerült elfogadtatni: „...amit a vezetők megbeszéltek a szövetségi kapitánnyal, azon már nem lehetett vitatkozni. Pontosabban, nem lett volna érdemes. ...Kijelöltek az ellenőrök közé. Ezt a feladatot visszautasítottam. Nem vagyok pandúr... Én is bújtam volna el a mosdó ablakában és onnan lestem volna, hogy futnak-e a fiúk vagy sem?"[12]

Az idézetek nem ábrázolják híven az akkori helyzetet. Az indulatok jóval nagyobbak voltak, s mivel nem volt lehetőség a döntések tényleges befolyásolására, a véleménynyilvánításra, a visszafojtott és ily módon tovább növekvő feszültség, informális (nem formális) csatornákra szorulva, rengeteg kárt okozott. Hiszen, mint korábban említettem, a szövetség ebben a légkörben bízta a válogatott játékosok felkészítését a klubokra, a klubedzőkre. A szövetség felkészülést szabályozó döntésének célzott értelme eltűnt szimbolikus értelme mögött: azt jelentette, hogy a szövetség minden egyes edzőt, vezetőt, sportolót alkalmatlannak tart önálló munka végzésére. A szervezet, amelynek a sportág eredményessége érdekében tagjainak aktív együttműködését kellett volna elérnie, *figyelmen kívül hagyta az emberi magatartás törvényszerűségeit.*

A sporteredmények elérői *alkotó emberek*, sikereiket csak sok egyéni színnel, energiával, alkotókészséggel érhetik el. Megszállottak és éppen ezért „nehéz emberek". Nemcsak sikereikért, hanem *személyes szuverenitásukért* is dolgoznak, ez munkájuk pénzben nem kifejezhető társadalmi díja. De eredményességük feltétele is! A személyes szuverenitás, a társadalmi megbecsülés tulajdonképpen *felelősségvállalásuk* ellenértéke és feltétele is egyben. Rendkívül nehezen viselik tehát a beleszólást, a munkájukat befolyásoló megszorításokat: „meg kell dolgozni" együttműködésükért. Aki ezt elmulasztva dönt, az eredményért való *felelősségüket csökkenti.*

A szövetség határozata ez esetben nem együttműködésre, hanem önbecsapásra serkentett. A követelményrendszer mögé bújni nemcsak a játékosok számára volt kifizetődő, az edző is bátran hivatkozhatott rá klubvezetője előtt, hisz a határozat az ő illetőségi körükbe is gázolt, alkalmasságukat az edzésmunka, az edzésfegyelem kézben tartására éppúgy kétségbe vonta. *A követelményrendszer bevezetése ily módon kollektív felelősség helyett kollektív felelőtlenséghez vezetett.* Nem jól kellett futballozni, hanem szintidőt kellett teljesíteni. Nem a közönséget, a szövetséget kellett szolgálni.

És — törvényszerűen — mindez bumeráng módjára visszalőtt: a szövetség elnöksége a határozattal önmagából csinált potenciális bűnbakot; az elmúlt évek összes hibáiért — azokért is, amelyekért nem volt felelős — kellett felelnie a VB-kudarc után: „A helyzet a legutóbbi öt-hat esztendőben vált kritikussá, amikor eluralkodott a hatalmi szó, a szigorúságba, látszatkövetkezetességbe álcázott önkényeskedés."[11]

Variáció bundára

R. K., az -SC vezető edzője nyilatkozik néhány fordulóval a bajnokság megkezdése után: „A közvélemény csapatunkkal kapcsolatban a nevek bűvöletében él. Tény, hogy sok jó nevű játékosunk van, de a jó játékosok nem jelentenek feltétlenül jó csapatot is. Ezt bizonyította sz.-i mérkőzésünk is, ahol nagy gólkülönbségű vereséget szenvedtünk. Játékosaim úgy érezték, hogy egyenként is döntő jelentőségük lesz az eredmény alakulásában, lelkesen is játszottak, de mindent egyedül akartak megoldani, hiányzott az igazi csapatjáték. Szereplésünket a jövőben az fogja meghatározni, hogy sikerül-e a jó egyéni teljesítményekből jó csapatjátékot kialakítani."

Három fordulóval később: „A mérkőzés előtt R. K. elmondta: — Elöl csak S. és T. játszik, így talán biztonságosabbá válik a védelmünk. I., ha teheti, felzárkózik majd a támadásokhoz, akkor pedig gólveszélyes támadásaink is kialakulhatnak. — A mérkőzésen mindennek az ellenkezője történt. I. ugyan valóban többször felzárkózott a támadáshoz, de társai ezalatt egész sajátságos módon foglalkoztak a védekezéssel. Az első gólnál mindannyian csak nézték, hogy P. felvezeti a labdát, majd O.-tól visszakapva a hálóba lövi. A másodiknál a sorfal tagjai, ahányan voltak, annyifelé

ugrottak szét, míg a harmadiknál ismét csak nézték, amint B. teljesen egyedül vezette rá a labdát L.-re. A mérkőzést látva a nézőnek az az érzése támad, hogy az -SC 11 játékosa önmagának játszik. Egyszerűen nem érzik, mikor mit kell tenniük. A csapat eddig lejátszott mérkőzései igazolják a régi mondást: 11 képzett játékos még nem csapat." Az -SC a bajnokság első félidejét „kieső helyen" fejezte be.

Az -SC nehéz helyzetben van. Az NB. I-ben való megkapaszkodás érdekében ma legjobb 11-ében 7(!) új játékos szerepel. Nem sikerült igazán gólerős csatárt igazolniuk, viszont van néhány tehetséges, jó csatáradottságokkal rendelkező, de fejlődésben megrekedt játékosa. Az újonnan igazoltak régi csapataikban háttérben vagy teljesen kiszorított helyzetben voltak. Mindannyian többé-kevésbé megújult reményekkel érkeztek az -SC-be; amikor hívták őket, épp ez volt az új vezetők egyik érve: az -SC-ben vége lesz a háttérbe szorítottságnak, kulcsszerep vár rájuk. A játékosok titkolt vagy kevésbé titkolt vágyai látszottak valóra válni. Tudásuk, teljesítményük között azonban egyelőre nincs jelentős különbség: nem dőlt el, ki vagy kik a csapat vezéregyénisége(i). Legalább négyen-öten pályáznak a címre. Ezt látszik igazolni a sajtóidézet: „Játékosaim úgy érezték, hogy egyenként is döntő jelentőségük lesz az eredmény alakulásában, lelkesen is játszottak, de mindent egyedül akartak megoldani, hiányzott az igazi csapatjáték." Az egymással rivalizálók között még nem dőlt el, kit kell kiszolgálni, kinek van joga többet kockáztatni. A kiszolgálás ugyanis, a többet kockáztató hibáinak korrigálása az önmagát a másik alá rendelő számára már megvalósulni látszó vágyainak feladását jelenti. A játékosok között pedig egyelőre valóban nincs akkora különbség, hogy nyilvánvalóvá váljon számukra: a csapat eredményessége épp az ő alkalmazkodásuk függvénye. És ez a fajta rivalizáló légkör nem kedvez a jó egyéni teljesítménynek, mert a vesztett mérkőzések sodrában egyre fokozódó ellenszenvvel kísérik egymás sikertelen kísérleteit és — ami közvetlenül befolyásolja eredményességüket — nem is korrigálják egymás hibáit: az önigazolás („lám, úgyse sikerül neki", „mit erősködik, én jobb helyzetben voltam", „ha rálőtted, menj is vissza") olyan indulati-érzelmi töltésű, hogy elsodorja az érintett játékosok reális érdekeltségét az eredményességben.

Az edző kritikus helyzetben van. Megpróbálja ugyan felhívni a figyelmet a hibákra, de amint a rivalizálásban „érdekeltekhez" ér, azok, ha visszafojtott indulattal is, védekezni kezdenek. A védekezés annyira érzelemteli, hogy az edző nem meri kockáztatni kapcsolatát fontos játékosaival; attól fél, ha megsérti önérzetüket, elveszti eddigi pozitív hozzáállásukat. Azonban ő is indulatba jön. Sem az eredménytelenség, sem a felelősség elhárítása nem hagyhatja hidegen — sem az, hogy ellentmondanak neki. Ő is védi személyiségének valódi vagy vélt nimbuszát. Indulatait nem kell sokáig visszafojtania: a rivalizálók egyike biztosan túl sokat megenged magának, legkésőbb a harmadik, negyedik vereség után, olyan indulattal és szemtelenül szól vissza egy edzői felelősségrevonáskor, amit tekintélyének jelentős csorbulása nélkül már az edző nem nyelhet le. Végre van a csapatnak bűnbakja. Mindenkinek megfelel: a rivalizálók versenyéből kiesik, ugyanakkor elég jó játékos ahhoz, hogy a kudarcokat az ő rossz teljesítményének rovására lehessen írni. Még több variáció is lehetséges. Az edző akaratlanul is — mert egyetért velük — csatlakozhat a felelősséget a védelemre kenő csatárokhoz vagy — ez a ritkább eset — a csatárokat okoló védelemhez. Leggyakrabban a kapusnak jut a bűnbak-szerep: ő a lelki teherviselés leggyengébb láncszeme, úgy nehezedik rá a gyakori veszélyhelyzetek, kapura lövések terhe, hogy jóformán senkire sem számíthat, sőt a védelem bizonytalansága gyakran őt is megtéveszti; ráadásul abszolút defenzív helyzetben van: nem teheti jóvá hibáit egy jó kapura lövéssel. Jut még az indulatokból a csere- és tartalékjátékosoknak is. A legkisebb hibáért, fegyelmezetlenségért, sokszor az egyszerű megszólalásért is hatalmas indulatok zúdulnak rájuk nemcsak az edző, a „stabil" játékosok részéről is. A mérkőzések és a kudarcok sodrában a csapat kis csoportocskákra szakad, néhányan teljesen magukra maradnak. *Az edző is.* Az állapotot az elfordított arcok, az apróságokért felcsattanó indulat, a legyintések, a korholó káromkodások jelzik. Csak a kis csoportok tagjai érintkeznek egymással, a különböző csoportok tagjainak egymás közti érintkezése a mindennapos felszínes-udvarias emberi érintkezés normái alá süllyed. Az

öltözőben „megfagy a levegő" és — ahogy az ma annyi csapatra jellemző — eltűnik a mosoly. A mérkőzéseken történtekért való felelősség elmosódik, a csapat értékrendszere általában irreálissá válik: áldozatul esik a csoportok és az egyes játékosok közti rivalizálásnak. Az edző már elvesztette lehetőségeit a helyzet kézben tartására. Hangulata az indulatos kitörések és a teljes apátia között ingadozik. A vezetőség (a szakosztályvezető, a klubelnök, a csapatot körülvevő különböző tekintély-személyek) viselkedése is szinte törvényszerűen követi az eseményeket. Eleinte teljes egységet és következetességet mutatva állnak a csapat mellett. Legfeljebb a saját sztárjelöltjükkel törődnek egy kissé, de nem feltűnő módon többet. Az edzőt titokban, maguknak sem bevallva, már kezdettől gyanakvó szemmel nézik. (Ez így talán erős. Bár nem erről árulkodik-e az, ami egy tavaly az NB. I-ből kiesett csapatnál történt? Az edző szobájának ajtajáról már a kiesést követő napon levetette az egyik vezető a névtáblát, mondván, még a nevét sem kívánja látni többé.)

A vereségek után többnyire elkerülik az öltözőt. Zárt ajtók mögött felelősségre vonják az edzőt és — eleinte — további bizalmukról biztosítják a csapatot. A kiesés szempontjából fontos mérkőzésekre jelentős prémiumokat tűznek ki (amelyek biztosításával — mivel illegálisak — maguk is nem kis kockázatot vállalnak), és különböző, sokszor a többiek (edző, vezetők, játékosok) előtt is titokban tartott ígéreteket tesznek egyes játékosok személyes problémáinak elintézésére.

Az, hogy a vereségek után magára hagyják a csapatot, jelzi, hogy csak győztes csapathoz hajlandók „a nevüket adni", de ami fontosabb, távollétükben az edző egyedül marad, könnyebben bevonódik a játékosok közti érzelmi viharba, hisz azzal, hogy a vezetők eltávoznak, ő pedig a csapattal marad, a „vezetőség" szociális tartományából a „beosztottakéba" kerül. Ezt a szimbolikus jelentést igazolja az edző másnapi, zárt ajtók mögött történő felelősségre vonása is. (És vajon nem ezt a jelentést bizonyítja-e az, hogy egyes vezetők a tudta nélkül, a „feje felett" tesznek ígéreteket egyes játékosoknak?) A játékosok mindezt pontosan érzik, többet engednek meg maguknak az edzővel szemben, akinek így végleg kicsúszik kezéből az értékrendszer alakításának lehetősége.

A kulcsmérkőzésekre beígért jelentős extra prémiumok ez esetben kétlövetű pisztolyként — hátrafelé sülnek el: 1. Inkább gátolják, mint serkentik a játékosok teljesítőképességét, ők ugyanis anyagilag már a szerződés aláírásakor jól jártak. Még a „legvagányabbak" is tudják, hogy ezért teljesíteni kell, sőt érdemes, mert csak úgy állandósulhat jólétük. A teljesítményük tehát már nem anyagi ösztönzők függvénye, mint ahogy vezetőik gondolják („Több pénz, jobb foci"?!). Másról van szó. Nyilvánosság előtti, önbizalommal telt nyilatkozataiknak csak aktuális stratégiai értéke van: a bizalmatlan légkör és felkészülési hiányosságaik okozta sikertelen próbálkozásaik bizonytalanságot szülnek. Valójában önbizalomhiányban szenvednek, ezért kerülik a kockázatvállalást. Az extra prémium által megnövekedett amúgy is nagy felelősség túl nagy tehernek bizonyul. Látványos, esélytelenként elért győzelmek, döntetlenek mellett, épp a döntő mérkőzéseket vesztik el.

2. A vezetők a rendkívüli prémiumok biztosításával maguk is — mint említettem — nem kis kockázatot vállalnak. Úgy érzik, ők még az elvárhatónál is többet tettek a csapatért. A kudarcok után morálisan ítélik el a csapatot: „Ezek már annyira romlottak, hogy a pénz sem érdekli őket!"

A titokban, személyes gesztusként, az aktuális szituációnak szóló, de kellően nem megalapozott ígéretek is visszájukra fordulnak. Siker esetén is nehézséget okozott volna teljesítésük, de most, a vereségek után nem lehet vállalni őket. A játékosok, akik maguktól egyelőre nem merték volna felvetni extra kívánságaikat, sürgetik az ígéretek pontos teljesítését. Az ítélet újra morális: „Nemhogy képtelenek egyeneset rúgni a labdába, még gátlástalanul követelőznek is!" A kálvária utolsó állomása, amikor a játékosok, az edző, a vezetők „futni kezdenek a pénzük után", ellenfeleket és játékvezetőket környékezve meg. A kiesést ilyenkor azonban már nehéz elkerülni. És ha sikerül?...

A fenti mese történéseit az emberi kapcsolatok szintjén két tényező határozta meg alapvetően: 1. a szerepek tisztázatlansága (a csapaton belül és az edző és a ve-

zetők között); 2. a magatartást befolyásoló tényezők, eszközök és módszerek ismeretének hiánya (az edző és a vezetők részéről). Ennek a csapatnak — játékos-állománya alapján — legalább a középmezőnyben volna a helye. Az éppen csak hogy vereségek nem a véletlen művei: *lélektani vereségek*, amelyek szoros összefüggésben vannak a vezetési hiányosságokból eredő súlyos érzelmi és morális válsággal.

Epilógus

Az írásom címéül választott kártyajátékban az apró részletek a fontosak: az osztó keverési és osztási trükkjei, amelyek nyomán a nyerési esélyek — a játszó által áttekinthetetlen módon, ellentmondva a valószínűség törvényének — teljesen az osztó kezében vannak. A bűvész is azt mondja: „Csak a kezemet figyeljék!" És mi figyelünk, és pusztán azokat a részleteket nem vesszük észre, amelyekből a számunkra meglepő és érthetetlen eredmény létrejött: „csak" a folyamatot nem ismerjük.

Én azt hiszem, a sportban nem pontosan ez a helyzet. Nem mindenki „kever és oszt" *szándékosan* rosszul. Dolgozatom e részletében néhány ismert, gyakran ismétlődő jelenség elemzésére tettem kísérletet. E jelenségek befolyásolását célzó néhány módszer és eszköz ismertetését a dolgozat további, még befejezetlen részei tartalmazzák. De talán nem lenne haszontalan, ha végre mindannyian összedugnánk a fejünket — a kiterített lapok felett!

JEGYZETEK

1 Szemelvény a Vjesnik című belgrádi lapból. Népsport, 1979. máj. 27.
2 Népsport, 1979. okt. 6.
3 Hétfői Hírek, 1979. okt. 2.
4 Népsport, 1979. nov. 10.
5 Magyar Ifjúság, 1979. nov. 23.
6 Filmvilág, 1979. 18. sz.
7 David Sándor: Balczó. Sport, Budapest, 1976. 33. l.
8 Népsport, 1979. máj. 31.
9 Népsport, 1979. febr. 27.
10 Magyar Ifjúság, 1979. okt. 26.
11 Magyar Ifjúság 1978. dec. 8.
12 Magyar Ifjúság, 1978. dec. 1.
13 Népsport, 1979. febr. 25.

Fülöp Ilona rajza

GÁLL ISTVÁN

Péter, küzdjünk meg?

JEGYZETEK MAI PRÓZÁNKRÓL

Szeretném, ha valaki egyszer azt írná egyik könyvemről: minél többször olvasta, annál jobban megszerette. Már ez, hogy „többször olvasta" — mintha hájjal kenegetnének; és nem egyszerűen szerette, hanem „megszerette"! (Mert ez az igazi, megszeretni valakit-valamit, akitől-amitől először talán viszolygunk is, ezért küzdünk vele, megküzdünk érte önmagunkkal, míg megismerjük-megértjük-megszeretjük; több ez, mint ha azonnal szeretnénk és ezzel az azonnallal besorolnánk langyos érzelmeink közé.)

Ezt a magamnak kívánt ajándék mondatot Esterházy Péternek nyújtom át, a *Termelési regény*ről szólván: minél többször olvastam, annál jobban megszerettem.

A címet azonban így is módosíthatnám: Péterek stb.

Mert ha Nádas Péter *Egy családregény vége*, Hajnóczy Péter *A halál kilovagolt Perzsiából*, Lengyel Péter *Cseréptörés*, Bólya Péter *A felelős*, Beréményi Pé- (bocsánat:) Géza *Legendárium* vagy Ördögh Szilveszter (bosszant, hogy nem jön össze ez a prekon- bocsánat: péter-koncepció) *Bizony nem haltok meg* című könyvét forgatom, az elsőként megajándékozott babfőzelékéből kikapva, ugyanazt a babérlevelet pottyantanám a fejükre: minél többször olvastam, annál... stb.

Mielőtt bárki szólna, magamtól mondom: tessék figyelni a kezemet, mert csalok! Mentségemre szóljon, ezt én is most vettem észre, ahogy a szivarfüstöt elhessegetve, végigfutottam azon, amit eddig lekopogtam. (Kis kitérő: gyenge oldalam a fogalmi gondolkodás, de mit szerénykedjem? — általában a gondolkodás, ha csak úgy leülök gondolkodni, elunom magam, ha pedig beszélek, vitatkozom, bődületes szamárságokat mondok indulatomban, és mert utálom ezt a belőlem előbukó hisztérikus pukkancsot vagy kíméletlen cinikust, ha tudni akarom, hogy igazából miről mit gondolok, megpróbálom leírni; vagyis az írásaim okosabbak nálam — járt már így más író is —, s mindig meglepetést szereznek nekem is, ezért önös érdekből néha úgy teszek, mintha kritikát írnék, pedig csak a véleményemre vagyok kíváncsi.) Esterházyékról szólva — nem merem azt írni: a fiatalokról, hiszen legalább két nemzedékről beszélek, és negyvenéves koromig én is megsértődtem, ha lefiataloztak; bár ma tennék! — dicséretembe hamiskás hang vegyül. Mert nézzük a könyveikről szóló kulcsmondatot: minél többször olvastam, annál jobban megszerettem. Tehát nem „annál többre tartottam" vagy „értékeltem"... Gondolom, pontosan fogalmaztam, és azért ültem az írógéphez, hogy ezt az elsősorban érzelmi viszonyt tisztázzam.

Aztán meg: „könyveik", így oldalazok el a műfaj meghatározás elől. Lengyelé regény (túlírt!); övé a legtisztább képlet. Hajnóczyé inkább elbeszélés, amit a két idősík távlata talán mégis regénnyé tesz. Bólyáé novellaciklus, Beréményié elbeszélésciklus (hadd ne térjek ki rögeszmémre, hogy különbség van novella és elbeszélés között); Bólya írásai én-kisregénnyé, Beréményié pedig tágas és nagy lélegzetű családregényszerűséggé állnak össze. Nádasé csak a címében családregény, de ez a remek próza láttató erejű ábrázolásával, látomásos mítoszával és az új keletű szöveg keveredésével épp a családregényírás lehetetlenségét kívánja megmutatni a történelem víz alá rántó és egyre szűkülő örvényében. Ördöghnél, sajnálatomra, a mindenáron való regényesítés és az alanyiság divatja miatt, kiváló novellák süllyednek bele az író személyiségét kifejezni akaró összekötő részek aszpikjába. Esterházyval végképp bajban vagyok, egy szatirikus *kisssregény* a terjedelmes jegyzetanyagnak álcázott önéletrajz töredékeivel és szerzői magyarázataival végül is összeállt a fejemben egyetlen művé, amire sóhajtva mondom rá: nagyregény (magunk közt szólva inkább *kísérlet* a nagyregény megteremtésére).

Esterházy Péterrel kezdettől fogva gondban vagyok. Az első könyves prózaírókat tíz év óta recenzálva a *Fancsikó és Pintá*ról 1976-ban ezt írtam:

„Hűha! — motyogtam, behajtva a könyvet — hűha...

Egyáltalán mit olvastam? Meg tudom fogalmazni, hogy mit olvastam? Nem tudom. De el vagyok bűvölve. Meg zavart vagyok, és mérges magamra.

Prózának próza. Vagyis hogy prózában van írva. De novella? Regény? Novella-regény? Regény novellákban? Netán prózavers? (Mert ezt se tudom kizárni.)

Nem objektív próza. Sőt! Annyira lírai, hogy nem érteni kell, hanem érezni, meg- és ráérezni, akár egy versre.

Nem mindenhol értettem, vizsgázni nem mernék belőle.

Na, jó, ha a műfaját se tudod meghatározni, mondd el a tartalmát — szól(na) rám az olvasó (ha nem volna olyan személytelen a kapcsolatunk).

Hát ez az! Nem lehet elmondani a tartalmát, ahogy egy verseskötetnek se. Persze, felsejlik valami a háttérben, a hangulatok, játékok, érzelmek mögött: a kitelepítés, a gyerekszemmel látott ötvenes évek falun, aztán amikor társadalmilag rendeződnek a dolgok, s a család visszakerül, jönnek az otthoni konfliktusok, a szülők különválnak, a gyerek apja és anyja között — de hát kinek mi köze ehhez? Szégyellem lefordítani, közhírré tenni a vallomást.

A szerzőnek mondom (az olvasó csak bólogasson, ha egyetért): a prózaírás természetéből fakad, hogy a legerősebb érzelmeket az a néhány sor keltette bennem, amiben tárgyszerűen, visszafogottan ábrázolta a pillanatot, amikor édesanyja megkapja a kitelepítést elrendelő végzést, meg amikor az elrejtett bort kereső ballonkabátosok megpofozzák a gyereket (az írót, na, mit kerülgessük a dolgot!).

Esterházy kitalálta magának Fancsikót és Pintát, ők hárman egyek. Így kevésbé zsenánt a vallomás. Az ironikus és stiláris bravúrok, a szójátékok, a bájos tekergések mind áttételek. Szüksége van áttételekre: mélységes keserűségéről csak bohóckodva tud (mer) beszélni. Megértem! Rejtőzködés és kitárulkozás, akár a versekben. Fejtsük meg, de ne fordítsuk le.

Ezért a hűha.

Ha így folytatja, sokat fogom még törni a fejem Esterházyn, de — isten látja lelkemet — szívesen teszem."

Ó, az én próféta lelkem...!

Mert megjelent a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* című elbeszéléskötete, amiben élvezetes (vagy technikásan iskolázó) ujjgyakorlatok sorakoztak, a látszatok és szerepek mögött talán a lényeget keresve; én azonban a lényeget csak most utólag és abban találom meg, hogy az a könyv edzés volt, felkészülés a nagy meccsre, a *Termelési regény*re.

Mikor ez az ötszáz oldalas *kisregény* megjelent, fél éven át mindenhová cipeltem magammal, ott lilult Ladám hátsó ablakában, jött velem Balatonfüredre, nyári szálláshelyemre, naponta ki az autós strandra, és ennek annyi haszna volt, hogy a sok száz kocsi között könnyen megismertem a magamét. Elolvasni ugyanis nem tudtam a könyvet. Pedig küzdöttem vele, keményen! Be a vízbe, ki a vízből, és úszás után friss erőre kapva mindig újra nekiveselkedtem, de nem ment. Személyes csőd? Korai agylágyulás? (Pedig még képek is vannak benne, biztattam magam.)

Érdeklődni kezdtem ismeretségi körömben. Kiderült, mások is elkezdték és nem olvasták végig. Komoly írók, kritikusok, lelkes irodalmárok és lehetetlent nem ismerő kékharisnyák vallották be pironkodva, hogy nem megy. (Gyanítom, hogy máig a legtöbben csak átlapozták, kóstolgatták, mert akik dacosan az ellenkezőjét állítva áradoztak róla, azokat egy-két körösztkérdéssel lelepleztem.) Aztán jött egy háromnapos, kora őszi eső, ültem Füreden a szobában, ölemben a könyv, olyan levert voltam, mint kint az idő, s oly háborgó lelkiismeretű, mint ablakom alatt a Balaton. (Eladdig csak a saját könyveimet nem tudtam elolvasni.)

A két rész közti ide-oda lapozgatás nem megy, ezt a módszert hiába ajánlja a szerző. Elolvastam hát a második felét, az jobban vonzott, aztán az elsőt. Heteken

át rázogattam magamban a részleteket, akkor újra nekiültem, hogy párhuzamosan is végigolvassam. Most, ezeket a sorokat gépelve, harmadszor lapozom, forgatom, belenyugodva, hogy túlírtsággal elfedett elnagyolások és szándékos-szemérmes ködösítések is vannak a könyvben; tehát 1. elolvasásába sok energiát fektettem bele; 2. hányan fogják (tudják) ezt megtenni? A regény populáris műfaj, de jó ideje az „epikával való küzdelem" műhelygondból műfaji sajátossággá lépett elő.

Kritikát úgy kellene írni, ahogy egy hivatalos határozatot fogalmaz meg a szomszéd szobában feleségem, a jogtanácsos: igazságosan és elfogulatlanul. Mérlegelve a mérlegelendőket. Azt, ami az író (elkövető) ellen szól, hogy okuljon belőle ő és olvasója, és azt is, ami mellette; elvégre a kritika komoly dolog, tudomány! — hangsúlyozzák összehúzott szemöldökkel a tudorok (*elav*, jelzi az értelmező szótár, kajánkodom a kritikusokkal). De mit tegyek, ha mostanság a kritikákat böngészve azon mélázom: vajon szerbusz-viszonyban van-e a bíráló a megbírálttal? Egyáltalában mit tud róla? Tud-e azonosulni vele? Ismeri az író múltját, a kedves családját, legutolsó szeretőjét, szokásos italát, az al-(esetleg fő-)bérletét, gyűlölt íróasztalát... ?

Tán öregszem és kezdek érzelmes lenni — gyanakodhatnék. De nem, nem erről van szó. A személyesebb kritikai hangot napjaink prózája mintegy kiköveteli magának. Mert vallomásosabb, lirizálóbb lett az epika. Családi titkokba avatnak be, magánvéleményeket és elfogultságokat teregetnek ki, az ábrázolás háttérbe szorul, előnyomul az írói szubjektum, néha az írót kell elfogadni a könyv hőseként, és ami régebben természetes volt, nem is beszéltünk róla, hogy a könyvet az író írja, az mára természetellenesen fontossá és nyilvánvalóvá vált: az író önmagáról beszél, kevés áttétellel (vagy megsokszorozza önmagát, ez a másik véglet), mellőzi a fikciót, a külvilág már nem anyaga az írónak, hanem csak tükör, amiben önmagát nézi, keresi, veszti el. A műfajok szétmállnak, önéletrajz és esszé regénynek neveztetik, novella és regény egybemosódik, a regények novella-epizódokból állnak, és novellaciklusokat keresztelünk el regénynek. Mert az írói rendező elv már nem az ilyen-olyan világnézet, a közösségiből személyivé finomodott vélemény a világról, hanem egy magánéletérzés, ami lehetetlenné teszi a fikciót, nem teremt cselekményt és irodalmi hősöket-alakokat, hanem önmagát vetíti rá a világra, önmagát adja és sokszorozza meg az író alteregóiban.

Mi ennek a magyarázata? Talán a világ dinamikus változása és „dinamikus egy helyben topogása"; a tévedések és értékvesztések egymásutánja, a politikai törekvések gyakori csődje; a hetvenes évek világgazdaságában felbukkanó új tényezők, melyeket senki se látott előre és amelyek hovatovább mindent bizonytalanná és kiszámíthatatlanná mocsarasítanak; ezért az ötvenes évek atom-patt által megbénított világpolitikája az együttműködés rövid korszaka után új nagyhatalmi törekvésekbe vagy vallási és nemzeti elfogultságok szélsőségeibe bódul bele; ehhez képest jelentéktelen ügy, számunkra mégis kínzó érzés az irodalom belső válsága, amivel a telekommunikációval áldott-vert korban helyét és értelmét keresi. A hetvenes évek írója önmagában kapaszkodik meg, önmagába zárul, és az olvasó is igényli ezt a szubjektivitást, ami hitelt ad a hitelét vesztő szónak. De még az alanyiság is legyen macskakörmös, önironikus, vallomásosságában és fölényes intellektualizmusában is bizonytalanságot megengedő, kétértelműséget, sőt többértelműséget sejtető, hiszen az egyértelmű állítás a művészetben már gyanús, korlátoltságról tanúskodik.

A harmincéves írók alanyisága összerímel az idősebbek memoárdömpingjével, nyilatkozatáradatával, önmagyarázataival. Mindez az elbizonytalanodást jelzi. Válságtünet. Ezt nem megrovóan írom. Ez az írólét természetes folyamata. A válság — ha nem fulladunk bele — erőgyűjtés, az újrarendeződés időszaka. Válságkorszakunk termőtalajjá válik, ahogy egy zavaros áradás levonulása után termékeny iszap borítja a földeket. De regényíróként a „válsággal" — mint sírásó a Halállal — még szakmai okokból is puszipajtásságban vagyok: mert ha kéjesen elmerengek azon, hogy a líra elhal, a drámát felfalja a tévé és a film látványossága — a regény jövőjét biztosnak érzem, lévén válságtermék, az ókor óta formátlan és képlékeny, irodalmon

túli területeket is magába olvasztó — vagy oda időlegesen visszahúzódó, ott áttelelő — műfaj.

Elbizonytalanodásunk oka, hogy az irodalomnak az élet alapkérdéseire tulajdonképpen meggyőzően egyszerű — és nem fogalmi — válaszokat kell adnia. A jó, a rossz, az igaz, a hamis azonban csak valamihez képest jó, rossz, igaz vagy hamis. De mihez képest? Ez a kérdések kérdése. Világnézet, hit, etika, történelmi távlat, társadalmi hitelesség, valaminő ügy szolgálata nélkül bajos írni, mert az írás ítélkezés, ítélni pedig csak valamihez viszonyítva tudunk. Ha a külvilág elég bonyolult és zavaros ahhoz, hogy bennünk mindent megkavarjon, akkor, ha nem akarunk összeomlani (a választék: ital, paranoia, suicidium), Münchausen módjára a saját hajunkba kapaszkodva próbáljuk magunkat kihúzni a bajból. Önmagunkhoz viszonyítunk, mi magunk válunk mércévé, munkánk központja leszünk és szemhatárunk jelöli ki tágasságunkat. „Én ezt láttam, ott voltam, velem történt, így éreztem, saját tapasztalatomból ennyit mondhatok" — ugye, ismerős írói attitűd? A szubjektum látszólagos objektivitása; alanyiság és áldokumentarizmus.

Szerencsére a jó író mindig többet és mást ad, mint amire képesnek tartja magát — írásaink többek, okosabbak nálunk (ezt már egy házilagos gondolkodótól idéztem a cikk elején). A hetvenes évek memoárjai, ha sokalljuk is őket, műalkotássá válnak, és a „magamban bíztam eleitől fogva" kiindulás a munka hevében visszavezeti íróját az elveszettnek vélt világnézethez, hithez, egykor volt önmagához. A fiatal írót pedig a vallomásos alanyiság leleplezi, kimutatva ürességét és távlattalanságát vagy rákényszeríti bizonyos felismerésekre: elsősorban önmaga és múltja vállalására, innen csupán egy lépés családja vállalása, és a legjobbak evvel — ha fanyalgó iróniával is — a társadalomba, a nemzeti múltba való gyökerezést és betagolódást is érzik és éreztetik.

Esterházynál látványos és történelmileg nagy ívű ez a törekvés (noha történelemszemléletét vitatom); Hajnóczynál a kivégzett ős felidézésével ugyancsak történelmi távlatot kap az írás, s egyben ettől lesz heroikusan pesszimisztikus, hogy hőse az emberi leépülés végső stádiumában vegetál; Ördöghnél a kimódolt keretregény entellektüel házaspárja a remek parasztnovellák tanulságaiban keres támaszt és önigazolást, s talál újra egymásra; Bereményinél elbűvölő szellemesen az átlag kispolgári családról derül ki a rendkívüli, vagyis hogy nincs átlag, nincs jelentéktelen ember, mindenkinek története, sőt történelmi múltja van (igaz is, mindnyájan Ádám ősapánkra megyünk vissza); Nádasnál a görög sorstragédiák kíméletlenségével és a hagyományos zsidó fátum kegyetlenségével a magyar közelmúlt drámai gubanca görcsölődik a Simon család köré; Bólyánál a társadalmon kívüliség jelzi, hogy nem csak a világgal, önmagával való viszonya se tisztázott; Lengyelnél a legkiérleltebb az apa utáni nyomozásban a nemzedék-identitás keresése. De Simonffy András már a hatvanas években, *A medvetölő fia* című parabolában elsőként és számomra elfeledhetetlenül megírta, hogy milyen forró vággyal és kínzó tehetetlenséggel próbálják a fiúk apáikat megérteni, követni és életüket — a megváltozott kor adottságai között — nem utánozva folytatni; azóta Simonffy *A japán szalon* című színdarabban eljutott a megértésig.

Nemzedékek között természetes a különbözés, én az azonosságot, a folytatást és az egymástól való tanulást tartom kiemelendőnek. Az új próza az alanyiság és a kívülállás látszata mögött — önironikusan és tétován — a történelmi múlt után nyomozva a társadalmi kötöttségekhez juthat el.

Talán nem kell bizonygatnom, hogy egy magamfajta vén bakancsos csak dicsérheti a fiatalokat — vagy átnéz rajtuk, azt fel se veszik —, de nem bírálhatja. A bírálaton rajtaveszt, a fiataloké a jövő, mindig nekik lesz igazuk (az irodalomtörténet ezeregy példáját idézhetem) és igazából úgyse érti őket, egy másféle szervezet véráramába nem tudja bekötni a maga artériáit: Csak aggódva kotkodácsol, mint tyúk a kiskacsák körül, mikor azok vízre szállnak. Mára különben is megszűnt az „irodalmi élet", íróegyéniségek és nemzedékek önmagukba zárultak.

A fiatalokról írni még valamiért veszélyes: kritikusaik miatt. Emlékezetem szerint egy nemzedéknek se volt még ilyen saját soraiból szervezett kritikusgárdája. Szinte előbb voltak a kritikusok, mint az írók. Még mint az Írószövetség fiatalokkal foglalkozó tisztségviselője a hatvanas években beszélgetésre hívtam meg a fiatal kritikusokat, körülbelül ötven embert. Akkoriban Simonffy és Nádas körül még épp hogy bontakozott az új raj (inkább költőik voltak, a „hetek" után a „kilencek", akiknek antológiáját, az *Elérhetetlen földet* Darvas József támogatásával adtam ki, félmagánkiadásban, ez az impresszumban ellenőrizhető, és a prózaírók antológiáját, a *Naponta mást* a gyér közlésekből kezdtem épp összeszedni), de a kritikushad már készen állt.

Sokszor hallottam kortársaim és a nálunk idősebbek szájából a panaszt: nekünk nincsenek kritikusaink, minket senki se vállalt föl. Ez persze igazságtalan túlzás. De az olyan sokkhatás húsz év alatt se felejtődik el, hogy az előttem járó nemzedéket a saját kortárs kritikusa fenyegette meg „meszesgödörrel"; igaz, emlékezésünkben csúsztatás történt, és a felrázó szándékú kijelentés valóban felrázott és kiváló művekkel való bizonyításra késztetett. Ám a hatvanas évek prózai remekléseit csak ma emlegetjük reverenciával, akkortájt egy indulatos összegezésben Nourissier (van még, aki e nevet ismeri?) példáján megméretve elmarasztaltatott; elképzelem, hogy Lengyel, Déry, Örkény, Cseres, Mesterházi, Karinthy, Mándy, Mészöly, Fejes, Sánta, Galgóczi, Kardos G. — hogy csupán kerek egy tucat nevet soroljak fel — zavarukban a cipőjük mellett álltak, amíg csak meg nem ismerkedtek a möszijő művével.

(Magánvélemény: kritikánk nem tud mit kezdeni a magyar prózával. Soha nem is tudott. A líra túlértékelése történelmi tünet: érzelmeinkkel gondolkodtunk — gondolkodunk? —, nem az eszünkkel. Amit mégis gondoltunk, azt ritkán tudtukmertük kimondani, mert ellenkezett érzelmeinkkel, amelyek mindig ellentmondásosan kuszák voltak; a vers képes beszéde, túltelítettsége — amiből mindenki azt és annyit értett meg, amit és amennyit kihallott belőle — és megemeltsége adekvátabbnak tűnt fel. Költőinket is prófétából vátesszé magasztosítottuk, igazságaikat a zseni egyéni, túlzó véleményévé degradálta koruk — amit az irodalomtörténet nem igazolt. Szakkiadványokban nem igazolt, de a köztudatban megmaradt a magányos zseni mítosza. Az Ady-centenárium alkalmából is kevésszer — vagy nem — említődött Ignotus, Szabó Ervin, Somló Bódog, Jászi Oszkár, Károlyi Mihály, Kunfi Zsigmond, Vámbéry Rusztem, Garami Ernő, Justh Gyula, Varga Jenő — feleségem könyvtárában tallózom a neveket, kettőnk közül ő a kisokos — és társaik neve: a századvég és századelő magyar filozófusai, politikusai, szociológusai és gazdaságtörténészei; pedig az írózsenik életműve is koruk gondolatáramlásaiból táplálkozik, önmaguktól semmit se „találnak ki". A tragikusan szakaszos, mindig erőszakkal lezárt, elhallgattatott és újra elölről kezdett „magyar gondolat" története a próza leértékelésében is megnyilvánul; kritikánk pedig a folyamatos társadalomtudományi háttér hiánya miatt volt mindig túlideologizált, neofitán túlbuzgó, és ugyanakkor konformista is vagy esztétizáló. Mikszáthot kortársai nem merték megérteni. Eötvös Károlyt ma se merjük. [Végiggondoltuk *A nagy per* tanulságait?] Móriczról leíró jellegű tanulmányok születtek, Krúdy felderítetlen földrész, Karinthy és Tersánszky zsenijét meg se érdemeltük. Novellisztikánk száz év óta egyetlen impozánsan hömpölygő folyam, de nem született róla méltó elemzés, mert megértése és értékelése nem csupán esztétikai feladat. Költőink némelyike inkább jelentős prózaíró; el merem hagyni a *voltot*, mert nem említek neveket. A felszabadulás utáni időben is a líra felkiáltójelei mellett a próza majdnem folyamatos ábrázolás-folyam, sokszor remekművekbe sűrűsödve. Történelmünk gazdasági-társadalmi és tudati változásait a próza tükrözi, és ennek elemzésétől kritikánk ódzkodik; a túlideologizálástól és a zsurnalizmustól félve esztétikánkban újabban megjelent az *érték-dimenzióban* és a *társadalmi szükséglet-dimenzióban* való kettős könyvelés, és az utóbbiba, leértékelő hangsúllyal, általában prózánk került. Az elkötelezett, a valóságábrázoló, a népben-nemzetben gondolkodó, a társadalmi és tudati változásokat kutató próza. Az esztétizálás következményeként válik napjainkban az *Ulysses* a „totalitás regényévé", holott Joyce magán-életérzését stilizálta világ-állapottá, s ábrázolástechnikájának

korszakos újszerűsége se fedheti el, hogy ebből a „totalitásból" hiányzik a történelmi és társadalmi érdeklődés; a mai amerikai próza közvetítésével hozzánk elérő hatása nyomán Esterházy Péternél például — szellemesen, de igaztalanul — Tisza Kálmán és Rákosi Mátyás és napjaink közélete között verébugrásnyi távolság van csupán. Pedig ő épp hogy történelmi mélységet akart adni könyvének; de a magyar progresszió száz éve, és annak hatása a társadalomra, szerinte is elhanyagolható? A regényben említett nagypapa 1917-ben, miniszterelnökként a polgári ellenzék felé tájékozódott és a *Népszavá*nál tett látogatást.)

Kanyarodjunk vissza a fiatal kritikusokhoz, ehhez a jól szervezett és összedolgozó hadhoz; nemzedékük előőrseként utat törtek, ma íróik háta mögül és fejük fölött áttüzelve rombolják az akadályokat. Ezekből a kritikusokból jut nekünk (nekem) is, akik érdeklődve és értően fogadják könyveinket. De legjobban a sajátjaik között érzik magukat. És ez természetes. Irodalmi lapjaink kritikai rovatát ma jórészt ők töltik meg, és a *Mozgó Világ*gal önálló orgánumuk is lett.

(Újabb kitérő: a *Mozgó Világ*. Ha valaha infarktusom lesz — de nem lesz, családom ehhez nem elég kifinomult, a nyolcvanat és a delírium tremenset mindenki elérte, hála a zalai kovácsok szívósságának és apámék székely humorérzékének —, annak eredete ez a lap. Illetve megszületésének vajúdása. Évekig küzdöttem érte, miközben az érdekeltek azt vélhették, hogy ügyetlenségem késlelteti létrejöttét. Az emlékezetes lillafüredi fiatal írók tanácskozására olyan népes és harcos hadat vonultattam föl, hogy végre elhatároztatott a lap megjelenése. Csak épp én untam bele a csatározásba. Aztán a második számtól kezdve mégis nyakamba szakadt a lap. Időszakos kiadvány volt, példányonként több százezres ráfizetéssel. A KISZ illetékeseinek hiába bizonygattam, hogy az élő fiatal irodalomnak nem évente felállítandó díszes mauzóleumra van szüksége, hanem rendszeres és gyors megjelenési lehetőségre, akár rotaprinten. És ma, a tíz év után havilappá váló *Mozgó Világ* mellett — hiszen az jórészt a harmincasoké — újra szükségesnek tartom az akár szűk körben publikált, az egyetemeken vagy az Írószövetség fiataljai körében szerkesztett mozgékony és kísérletező kiadványokat.)

A fiatal kritikusokkal ujjat húzni nem akarván, csak halkan jegyzem meg, hogy a megértés mellett az író igényli a bírálatot is, és ha csak ügynökét, de nem vitapartnerét, többre nógató társát találja a kritikusban — akivel emiatt időlegesen ellentétbe is kerül —, előbb-utóbb elfordul tőle. Utólag mindig annak voltam hálás, aki kritizált, és nem csak „dicsérgetett" (ez a kritikuslét paradoxonja). Ma a fiatal kritikusok egy része mintha nemzedéktársai mögött kullogna, visszaigazolja, amit az író mond, mindenre rábólintva. A hatvanas években azért örültem nekik, mert friss hangú, sok szólamú és egységesen marxista világnézetű nemzedéknek véltem őket. Ma többüknél a világnézetet a nemzedéki szemlélet váltotta fel. És a fiatalok alanyiságának dicsérete vajon nem azt jelenti, hogy immár a próza műfaján belül sikerült a kritikának kimutatni a „líra fölényét" és folytatódik a próza lekezelése? — miközben nemzedéktársaik az alanyiság — valószínűleg szükségszerű kitérője — közben épp kötöttségeiket keresik és találják meg...

Esterházy például nem „szabad és független író" (senkitől se idézek!); regényében a kötődést kereső, múltjával és jelenével számot vető, jövőjét — némi rezignációval — kutató tehetséget szerettem meg, aki ironikusan vizsgálja önmagát és lehetőségeit, mulat azon, hogy a történelem mélyszántásában alulra kerülve immár önmagukat a dolgozókhoz tartozónak vallhatja, nem tagadja meg az itt és most, a szocializmusban élő, a nyugati irodalmaktól tanulni és azt nem utánozni akaró írót. Életérzését (amit önmaga megsokszorozása miatt is alakulónak, és nem kialakultnak vélek) ez az őszintén megvallott keresés teszi hitelessé. Rendkívüli képességeit elismerve úgy vélem, hogy nem a huszonévesen írt *Termelési regény* az utolsó szava, amit kanonizálni kell; ebben máris túlhaladta novellái agnoszticizmusát. Rendező elvként a „megismerhetetlen" helyébe a „véletlen" került (a regény mottója: „Ha, akkor az

véletlen."). A mélyről feltörő vallomásosság a szatíra túlzásaiban és sarkításaiban, az önéletrajz töredezettségében formát keresett és talált ahhoz az ifjúi szókimondáshoz, amire Esterházynak szüksége volt, hogy a történelmi forduló — mindnyájunkat meggyötrő — szükségszerűségei között egyéni sorsának véletleneit idézhesse fel, játékosan, ironikusan, fájdalmas komolyan, dühös indulattal és megbocsátó öngúnnyal, ködösítve és mitizálva önmagát és a történteket.

Esterházynak mítosza van. Mint írónak és mint embernek egyaránt. Máris van? Mindig is volt. Mint embernek: von Haus aus. Első írásai megjelenésekor azt kérdezgettük: ez *az?* A jól értesültek kacsintottak: *az.* Igazi Esterházy, herceg, gróf vagy mifene, mindegy is, ennek a szerteágazó főúri családnak a neve évszázadok óta fogalom. Beépültek a magyar történelembe. De sokunk személyes sorsába is, hadd példálózzam magammal: a háború végén Tatabányáról hajnalban vonatoztam be a tatai gimnáziumba (egy pillanat, előkotrom a szürke Tanulmányi Értesítőt, amit elsősként a *Soproni Szentbenedekrendi Sz. Asztrik Gimnázium*ban kaptam 1941-ben, majd érettségi előtt, az ország összes középiskolájából való kicsapatásommal zártak le a *Tatabányai Rákosi Mátyás Gimnázium*ban 1950 derűs tavaszán, és amiben viharos diákéveim tanújaként ott van többek közt a *Tatai Kegyestanítórendi Gróf Esterházy Miklós Gimnázium* pecsétje is), naponta kutyagoltam el a tatai vár előtt, megkerülve az akkor még lezárt parkot és a később tébolydává előléptetett sárga Esterházy-kastélyt. Öcsém meg, az ötvenes években, a csodás fertődi kastélyban máig ott idétlenkedő mezőgazdasági iskolában volt bentlakó. Esterházy Péter magánemberi mítoszát nem tudom elválasztani magamban könyveitől. (Természetesen Kis Péter nem írhatta volna meg ugyanezt a regényt, aminek varázsa az, hogy írója a saját gazdag személyiségén kívül az Esterházyak múltját, mai családját és egész holdudvarát mutatja be.)

Szüksége van az írónak mítoszra? Arra a többletre, amit műve mellett az élete jelent? Ne köntörfalazzunk: igen. Példálózzam a segesvári kukoricással, a szárszói vonatkerekekkel, az abdai tömegsírral? Ezek tragikus, történelmi, megszentelt mítoszok. Az íróknak általában van sorsukkal megélt vagy maguk teremtette, esetleg híveik által kreált mítoszuk. Ez nem minősíti őket, de életművükhöz hozzátartozik. „Kosztolányi és Nagy Lajos azért nem nagy író a köztudatban, mert nincs mítoszuk" — nyilatkozta egyik pályatársam, aki hosszú évek óta írás helyett mítosza megteremtésével van elfoglalva. Elgondolkoztatott. (És mert tanulékony vagyok, most Esterházy körül sertepertélve is alakítgatom a magam mítoszát, a közbekotyogásokkal önportrét nyújtva, és sajnálom, hogy nem illik ide s nem tudom tovább hízlalni azt a novelláimban felépített mitológiát, hogy az ötvenes évek mini-háborújának, a határvillongásoknak „túlélő hősi halottja" vagyok.)

A hatvanas években jelentek meg a fiataloknál a lötyögő hősök, az arctalan figurák, az eseménytelen novellák és a megfogalmazatlan — az idősebbek számára érthetetlen — rossz közérzetek. A kritika ezt hamar tollhegyre tűzte. Én azonban (talán a személyes kapcsolatok miatt) gyanítottam, hogy egy rejtőzködő, önmagát kiadni nem akaró — illetve akkor még nem tudó — nemzedék jelentkezett; a szocializmus „mostohagyermekei", akiknek családját és gyerekkorát a háború, a társadalmi változás és a személyi kultusz időszaka dúlta fel.

Mi a konszolidációt, a stabilitást, a társadalmi immobilitást a nyugodt alkotói légkör előfeltételének tartottuk. Erről tíz évvel ezelőtt így írtam: „Mi ezt eredménynek hisszük, hiszen évtizedeken keresztül nem győztük kapkodni a fejünket, úgy csapkodott körülöttünk a mennykő, s lábunk alatt rengett a föld. Ők a megszilárdulás után öt perccel érkeztek, egy lávafolyam éppen kihűlt kérgén toporognak, csak egymást látják, egymás mellé húzódnak és nem hiszik el, hogy a mélyben még ott izzanak a felszínt kialakító nagy erők, de a vad indulatok is. A kérget akarják áttörni a cipősarkukkal, de mindig rájuk szóltunk, mert őket féltjük és magunkat is, hogy mi lesz, ha lyukat ütnek a végre megszilárdult felszínen?" És ezt: „Amit én felnőttként csináltam, azt ők gyerekként figyelték. És odalentről sok minden más volt.

Amit én szemmagasságban láttam és fényképeztem le az agyamba, az az ő felvételeiken térdmagasságban látszott. Amire én azt hittem, hogy felelet, azt ők kérdésként hallották. Hiába, nem egyszerre ültünk be a moziba; én még láttam egy filmnek a végét, amíg a kigyulladt filmszínház a fejünkre nem szakadt, ők a félig kész új épületben az új filmnek is csak a közepére kezdtek odafigyelni. Én a friss malterszag mögött mindig éreztem, elfelejthetetlenül, a régi üszök és pernye szagát, és ha időnként el is szakadt a film, a ragasztgatás sötét szünetében reménykedtem, hogy ez az én filmem folytatódni fog és jobb fordulatot vesz — ők türelmetlenül mocorogtak, és nem értették, hogy ha már pont ezt a filmet vetítik, miért nincs belőle egy hibátlan kópia?"

Az 1940 és 1950 táján születettek két nemzedéke a gyerekkor alulnézetéből látta a történelmi éveket. Családjaik sorsa titkokkal van tele, sérelmekkel és megpróbáltatásokkal, amelyek kimondva-kimondatlanul húzódnak meg írásaik mögött. Eleinte azt mondták róluk, hogy nincs élményük, azért írnak semmiről se szóló novellákat. Pedig épp hogy túl sok, túl fájdalmas élményük volt, családi mitológiák épültek a meghurcoltatásokra, és az író számára ez a magán „családi történelem" bizonyos szempontból fontosabb a valódinál; és nem véletlen, hogy az alanyiság vallomást megkönnyítő formáját is személyiségük megsokszorozásával, történetük ködösítésével és mitizálásával, elidegenítő keretregénnyel, ironizálással, stiláris játékossággal vagy alteregójuk elszemélytelenítésével mintegy eltávolították önmaguktól, annyira fájdalmas az önvallomás.

Az apák a nácik zsidóirtásának lettek áldozatai vagy a Donnál katonaként estek el, fagytak meg; Horthy tisztjeként Moszkvába repültek a fegyverszünetről tárgyalni vagy a németekkel Nyugatra távozva elhagyták családjukat; a felszabadulás után földet osztottak vagy ezredesek lettek és ötvenben börtönbe kerültek; egyetemi tanárok átképzős esztergályosként, értelmiségiek sztálinvárosi kubikosként tengődtek; a jómódú parasztokat kétszer is bekényszerítették a téeszbe; történelmi nevek viselőit távoli falukba telepítették ki; fontos beosztású ÁVH-s tisztek egyik napról a másikra árulóknak neveztettek ki; magas rangú funkcionáriusok felőrlődtek felelősségteljes és ellentmondásos miniszteriális munkájukban; vidéki ügyvédek mint volt középosztálybeliek állás nélkül nyomorogtak; egykori magánzók lumpenproletárrá züllöttek; a cigányputrik lakói saját közösségük visszahúzó erői miatt nem tudtak kitörni az elmúlt harminc év alatt se az évszázados nyomorúságból; munkás apák előbb dísz-munkássá, sztahanovistává lettek, aztán alkoholistákká váltak — íme, a mai harmincasok családi háttere, csupán jelzésekben. Ez volna az „élmény nélküli, történelmi tapasztalatok nélküli" írónemzedék?...

De személyes sorsuk kamaszkorukra, ötvenhat után mégis rendeződött, névsorukat nézve irigykedve állapítom meg, hogy legtöbbjük egyetemet végzett angol, francia, olasz szakon vagy matematikusok, orvosok, jogászok, vegyészek. (A mai ötvenesek, kortársaim között elvétve találok ilyen módszeresen kiművelt írót, mi apáikként vagy idősebb bátyáikként az örökös félbehagyások és újrakezdések nemzedéke vagyunk.)

Császár Istvánnal kezdődött, hogy csak önmagáról tudott írni. Ugyanakkor küzdött az alanyiság és az „irodalomba való belebonyolódás" ellen, szinte tragikomikusan nem akart „irodalmat" írni, mert az vallomást, önkiadást jelentett, és végül elhallgatott.

A hagyományos prózától való eltérést próbálta meg a meseregény (Kurucz Gyula, Csaplár Vilmos), a riportázs-dokumentarizmus (Csalogh Zsolt, Csörsz István) és a történelmi parabola (Dobai Péter, Spiró György).

A társadalmi meghasonlás és a kiúttalanság érzése miatt a hetvenes években az amerikai próza (amire az orosz mellett én is mindig a legjobban figyeltem) az alanyiság, a magánmitológia-teremtés, a befelé fordulás, a társadalmi érdektelenség, a joyce-i út követésére adott példát. Íróink és olvasóink egy évtizedes Hemingway-láz után sutty! — beleestek Salingerbe.

Sose voltam Hemingway rabja. Ez a csupa szőr, csupa izom, nagyszájúan gátlásos, világot járó monstrum remek prózát írt, amibe szinte az egész glóbusz belefért, csak Amerika nem. A szülőhazája. (Kivéve néhány novelláját.) Nem igazi epikus, regényei felduzzasztott novellák.

Mondanom se kell: Faulkner-párti vagyok.

Pedig Hemingway tiszta stílusa, kétkedően vizsgálódó racionalizmusa, politikai érzelmeiben a haladás melletti elkötelezettsége közelebb áll hozzám, mint Faulkner dúltsága, lávaömléses írásmódja, az amerikai Dél vérben és fajban, konok protestantizmusban és patriarkális reakciósságban való gondolkodása. De Faulkner kitéphetetlen gyökerekkel amerikai. Fehérek és feketék, egyazon haza szülöttei egymást gyűlölve és összekeveredve, a történelmi múltat átkozva és vállalva élnek együtt írásaiban. Azt a kibogozhatatlan és jóvátehetetlen össznemzeti múltat ragadja meg, amit felvállalni és ábrázolni az író kötelessége. A honnan?, hogyan?, hová? kérdéseket feltevő epika a legtöbbre vállalkozik, amit irodalomtól elvárhatunk. (Ilyen súlyú kérdéseknél egy-egy választ tarthatunk helytelennek, világnézetünk *más*sága okán. A totalitás megközelítésére mégis ez az epika képes.)

Tudom, Faulkner megkésve jutott el hozzánk, ma a világméretű elbizonytalanodás a privatizáló irodalomnak kedvez. Az ironikus kívülállásnak. Ami nem az én utcám.

„Privatizálok". Megpróbálom végiggondolni, hogyan alakult ki írói világképem. Negyven évvel ezelőtt apám hatására — aki a háromszéki Lécfalván fakitermeléseken dolgozott, a proletárdiktatúra leverése után román hadifogoly volt, majd Magyarországra átjőve harmincéves korára lett polgáriskolai magyartanár — a népi irodalom bűvöletében kezdtem olvasni: Tamási Áront, Móricz Zsigmondot, Szabó Pált; irodalmi ízlésem őstalaja ez volt, ez maradt. Gondolkodásom a népi irodalom balszárnya alakította (apám kedvencei): Veres Péter, Nagy István és Erdei Ferenc, harcban a megejtően varázsos némethlászlóizmussal. A felszabadulás után a marxizmus nekem még nem tananyag volt, hanem izgalmas felfedezés, és a történelmi materializmus, a marxi dialektika számomra máig az emberi gondolkodás csúcsteljesítménye. Kezdő íróként el kellett szakadnom a népi irodalom prózájától, mert túl szoros (érzelmi) kötődésben csak epigonjuk lehettem volna; élményköröm is más volt, Tatabányán nőttem fel, a munkásmozgalom tapasztalataival. Anyám családja már a század elején Pestre jött, nagyapám feladta a zalai kovácsműhelyt és öt kovácslegény nagybátyám nagyüzemi munkássá vált, s mind belesodródtak a munkásmozgalomba — negyvenöt után üzemvezető, szakszervezeti funkcionárius lett belőlük; ketten emigrációban éltek, egyiküknek a Szovjetunióban nyoma veszett, másikukat a szlovákiai partizánharcok után, a háború utolsó napjaiban egy tank (véletlenül!) elgázolta... Apám a világirodalomból az orosz és az amerikai prózát szerette, így én ma is ezt a fajta *népiséget* érzem a szocialista realizmus alapjának. Természetes, hogy fiatalkori tájékozódásomban tanulni akartam azoktól is, akik mást csinálnak, mint amit „otthonról" úgyis tudtam. Negyvenhétben egyik hónom alatt az *Ulysses*szel, másik hónom alatt Szentkuthy Miklós *Prae*jével jártam-keltem. Apám a háború utáni lázas években Pesten dolgozott, és — meglepetésemre — angolt is tanított; egy skót missziós szervezet patronálta az iskolájukat, de csak egy valódi angol tanárjuk volt és apám (mondhatni: pártmunkában) vállalta, hogy besegít. Az iskolai konyhán ebédnél találkozgattunk, így a sózott hal és a zabpehely elfogyasztása közben vette észre, hogy szellemi étrendem a modern irodalom ínyencségeivel bővült. Apám — aki nem csak vérszerinti szülőm, de nevelőm és örök példaképem — bölcs iróniával és a frissen tájékozottak buzgalmával azt ajánlotta, hogy Joyce után ismerkedjem meg az angol regény kezdeteivel, az legalább olyan tanulságos. Kollégája, egy kiváló anglicista könyvtárában búvárkodva kábultam bele, egy életre szóló tanulságként, a nagy felfedezésbe: a regény az irodalom szörnyszülöttje, formátlan óriásként azóta is szinte mindenféle prózai szöveget bekebelez, lehetőségei korlátlanok. Az ezerhétszázas évek első felében Swift, Defoe, Fielding, Smollett és

Sterne úgy teremtette meg a modern prózát, hogy annak különböző válfajait létrehozva mindjárt túl is lépett azokon és szétrobbantotta a regény műfaját. Ezek a zseniális gazfickók írtak riportot, szatírát, pamfletet, politikai röpiratot, emlékiratot, útleírást, kalandregényt, romantikus giccset, fejlődésregényt, játszottak a nyelvvel, az idővel, a tipográfiával, az olvasók idegeivel és türelmével, bevonták az ábrázolás körébe a személyességet és a személyeskedést, az esszét, a parabolát, a groteszket, a finom lélektant, vagyis feltaláltak és kipróbáltak szinte mindent röpke öt évtized alatt, mert meg akartak gazdagodni és politikai karriert akartak befutni, ehelyett elszegényedtek és megőrültek — és vigyorognak az utókoron. Máig kedvenceim, úgy érzem, felülmúlhatatlanok. Swifthez képest a mai abszurdok kétségbeesése cukros mese. Defoe a *Robinson* példázata mellett a londoni pestisről írt klasszikus (szakszerű felmérésnek számító) szociográfiát, és *Moll Flanders*e egy szajha század allegóriája. Fielding *Tom Jones*a és szatirikus *Joseph Andrews*a a társadalmi regény őse a pikareszk regények kalandsorozatában, és *Jonathan Wild*ja a leggyilkosabb politikai pamflet. No és Sterne! — ez a pöffeteg és élveteg és frivol pap, akiről Goethe írta: „Semmiben se példakép, de mindenben útjelző." *Érzelmes utazás*át már Kazinczy lefordította, s ennél eredetibb útirajzot máig se írtak. *Tristram Shandy*je pedig, ez a kaján, barokkosan agyondumált, halálosan ironikus, szavakkal játszó, ravaszul megszerkesztetlen regény-gólem, amiben szerepjátszás, alanyiság és pontos ábrázolás fiktív dokumentumokkal keveredik, és a tipográfiai játékok, a rajzos abrakadabrák az üres oldallal és márványoldallal és kipontozott szövegrészekkel jelzik, hogy ez az író mindent ki akart próbálni, amit csak egy könyvvel játszani lehet — 1759-ben jelent meg; állandóan elejti a cselekményszálat, mellébeszél és mottóként kiírja: „Ez nem kitérés, ez maga a mű", és önmagát Yorick néven szerepelteti a hatszáz oldalas ötlettömegben, amiben tulajdonképpen mindenről szó esik, csak a regény kallódik el kézen-közön — ez a *Tristram Shandy*, ami huszonöt éve kedves csemegém, mert egyben elolvasni tulajdonképpen nem lehet és nem is kell, mindent előlegezett, amit a regény napjainkig kitalált. Ezért jelképesnek érzem, hogy a kortárs Smollett *Humphry Clinker*ének, ennek a levélregénynek a magyar kiadása a hátsó fülszövegen Bellow *Herzog*ját hirdeti; akár véletlen, akár összekacsintás az olvasóval, derűsen nyugtázom, hogy nincs új a nap alatt... A tizennyolcadik századi angol realista regény a barokk finomkodó művészkedésének ellenhatásaként jelent meg, a True Relation, az igaz beszámolás zsurnaliszta jelszavával, és szinte még ugyanazon nemzedékben visszakanyarodott Sterne új-barokk dekadenciájához. Vagyis csak jó próza és rossz próza van, és a jó lehet lényegre törő, díszítetlen, vagy fecsegő-terjengős, túldíszített. Harmincévi fejtörés után ennyit sikerült kisütnöm.

Szóval nálunk kimaradt Faulkner és kaptuk helyette Salingert meg a többi ironikus, intellektuális, alanyi, köldöknéző, vagy pedig a fölényesen kívülálló, filmszerűen pásztázó, pontos leírásokra törekvő írót.

(Ugye, valahol itt ejtettem el a fonalat? Hónapok óta írom kritikakötetem végére ezt a nyüves dolgozatot, aminek alcíme ez lehetne: „Alanyian az alanyiság íróalanyairól és önmagamról", vagyis inkább naplóféle, ülök a sok könyv között, amiről eddig szó esett, beleolvasok ebbe is, abba is, telik az idő, megint hajnali négy óra van, most vastagodik körülöttem a szivarfüst, szeretek korán fölkelni, ilyenkor mintha még tudnám, hogy mit akarok, de mert mindig elolvasom azt, ami már elkészült, a munka ilyen előrehaladott állapotában már a folytatás előtt belebonyolódom a saját gondolatmenetembe, meg hogy mit hagytam ki, mit felejtettem el, például hogy apám anyja szász volt, német anyanyelvű, nagyapám — ez a huncut képű, pálinkaivó szőrmók, aki a nehéz erdei munka helyett inkább fával szekerezett — valószínűleg azért vette el Pepit, mert azt hitte, hogy a városi szászoknak „a bőrük alatt is pénz van", és ebben ugyan tévedett, örökül ránk csak a vállalkozó kedvét, mozgékony kíváncsiságát hagyta —, apám az első nemzedékbeli értelmiség aggálytalanságával legyintett az angolra: elrontott német, és az indulásnál elegendőnek tartotta, ha egy leckével többet tud diákjainál; így hát én is ide-oda kalan-

dozva szekerezgetek, nagyapám példája nyomán talán a semmibe, mindenbe belekapva, ami elibém kerül — na, szóval, mit is akarok mondani...?)

Esterházy Salingernek azt a korszakát választja példának — könyve második részének mottója a *Seymour: bemutatás*ból kihívóan figyelmeztet erre —, amit én már kötelességszerűen, de csekély élvezettel olvastam el. Tandori Dezső fordításának csavaros mondatai, szófacsarásai, ötletes kétértelműségei, stiláris játékai és fontoskodó pontoskodásai (ami az angol szavak többértelműségét és Salinger „becsavarodását", világképének beszűkülését és írói narcisztikusságát oly remekül érzékelteti) mind megtalálhatók Esterházynál; stílusa nem előzmény nélküli.

Salingertől származik (és Bellow-tól és sorolhatnék neveket) az írói én megtöbbszörözése, a „más ír másról, de mégis rólam" bonyolult tükrözésének módszere. Az *E. följegyzései* azonban egyéni, kiváló lelemény szülötte, mert az Eckermann—Esterházy kettősség és mégis azonosság formateremtő, rendkívüli, szerencsésen nagy ötlet! Író életében ritkán adódik ilyen ihletett rátalálás a regényformára, amiben tökéletesen tudja magát kifejezni. Esterházy megbújhat a feljegyzést író mögött, az áttételesség könnyebbé teszi az önéletrajz vallomását, elhallgathat, túlfecseghet és ködösíthet is, hiszen íródeákja nem tudhat róla mindent és félreérthet dolgokat; E. alázatos fölpislogása a mesterre — aki nem agg miniszter, hanem egy kültelki focicsapat tagja — fölényes és mégis kölykös iróniával itatja át a könyvet, és végül: E. hódolata öntudatosan (cseppet se bántón) jelzi, hogy Esterházyakról olvasunk, akik életük mélypontján se tagadják meg önmagukat és ettől csak többek lettek, de igazi rangjukat az adja meg, hogy okos és igaz emberséggel élnek közöttünk.

Családjának szeretetteljes és ironikusan bensőséges rajza, az összetartozás megvallása és a lehetőség felmutatása, hogy rokoni és baráti közösséget, érzelemgazdag kapcsolatokat alakíthatunk ki magunk köré, csak akarnunk kell ennek megteremtését, és ez erőt adott a történelmi megpróbáltatások és ma az elidegenedő világ elviselésére-megértésére, ez a rendező elvvé (mondhatnám: világnézetté) emelkedő tudatos életérzés megemeli a könyvet: a szecskává aprított részletek összeállnak, hitelesítik a múlt rétegződéseit és ez az olvasóban a nagyregény, a totalitás és egy bizonyos írói szemszögből elrendezett világ érzetét kelti. Ritka teljesítmény! (A kedvvel végzett munka és a féltve őrzött magánéleti harmónia fontosságának megvallása — amit egy kiüzdött világnézethez való ragaszkodással egészítenek ki — személyes érzelmeimben ragadott meg. A családnak, e legkisebb társadalmi egységnek természetes alakító szerepe van. Apám bennem folytatódik. És feleségem kiegyensúlyozott lénye, derűje, nagyvárosi élettapasztalata — a csillagos házak, az elégetett rokonság emlékével — és tőlem eltérő okossága, tágabb érdeklődése engem gazdagított. Lehettünk volna a rendszer kedvencei, de „szellemi devianciánk" miatt az ötvenes évek végéig, külön-külön az érettségiig se hagytak elvergődni; összekapaszkodva, együtt lettünk azzá, amik vagyunk. Különböző indíttatásunkat tekintve úgy vélem, hogy egymást alakítva a társadalom formált bennünket.)

A polgársággal születő nagyepika a teljesség harmóniáját adja, noha a regény — az eposzok megemelt világával ellentétben — épp a harmónia elérésének-megteremtésének lehetetlenségéről tudósít: a világkép széttöredezettségéről, a történelmi és társadalmi változások tragikumáról, a hétköznapok őrlő kisszerűségéről, embervoltunk korlátairól és végességéről. A teljes harmónia tehát már elérhetetlen ideál, ám részlegesen megvalósuló, létezésünknek és törekvéseinknek értelmet adó távoli lehetőség. *A humánum örök lehetősége!* De mert racionális realizmussal a próza mégiscsak egyfajta hiányt tudatosít bennünk, ezért ennek elviselésére (szemben az eposz pátoszával, a tragédia fenségével, a líra bensőségességével) érzünk mindig több-kevesebb intellektuális iróniát nemcsak Cervantesnél, Swiftnél, Csehovnál, Joyce-nál, Babelnél, Thomas Mann-nál, Faulknernél, de Tolsztojnál és Dosztojevszkijnél is; mert a prózaírói szemlélet, és nem csupán a stílus iróniájáról van szó.

(Folytatólagos kötözködés a magyar próza ügyében: líránkban a kritika a sorskérdések megfogalmazóját, a nemzeti lelkiismeret folytonosságát, a politika és tár-

sadalomtudományok helyett valamit kimondót látja. Nem túl komolykodó, „tragikus életérzésektől" átitatódott ez a vélemény? És prózánk nem a műfaj lényegéhez tartozó racionális irónia józansága miatt értékelődik le, holott költészetünkkel azonos dolgokról, hasonlóan magas színvonalon szól? Nagy költőink az irónia mesterei is, erről komolykodó irodalomtörténetünknek és kritikánknak nemcsak a próza, de a józan nemzeti önismeret érdekében is hangsúlyosabban kellene írnia.)

Ha már belekeveredtem az esztétikába, hadd tegyem fel az engem olyannyira izgató kérdést: hol van a próza határa? Meddig lehet tágítani a műfajt? A prózai szöveg meddig vagy mitől kezdve számít szépirodalomnak? (Nem csupán a modern formabontás kérdése ez, hanem a genezisé is. Sterne prédikációinak csupán a *Tristram Shandy*be beépített töredéke vált szépirodalommá, noha nyilván mindig irodalmi szinten fogalmazott. Magyar példa: Gróf Bethlen Miklós *Önéletírása* ábrázoló erejével a magyar regény kezdetét jelenti, de Pázmány Péternek és protestáns ellenfeleinek munkáit az irodalomtörténet csak stiláris remeklésekként tartja számon.)

Úgy gondolom, hogy az emberábrázolás a választóvonal; a *teremtő alkotás*, az *érzéki megjelenítés* ilyen képessége jelenti a prózaírói tehetséget és különíti el a művészetet a többi írásműtől. (Prózában nehéz a szétválasztás, hiszen koronként mást és mást tartottak „irodalomnak"; beleőszülnék, ha az elébb jelzett egyházi, prédikációs irodalomból, a politikai iratokból, emlékiratokból és bizonyos tudományos munkákból ki kellene válogatnom azt, amit „szépprózának" tartok. De például Swift és Fielding korában mások is írtak politikai-filozófiai pamfletet, ám Gulliver és Jonathan Wild egyénített alakját és általánosított típusát csak ők, az írók tudták megteremteni.)

Joyce, Proust és Kafka után, épp velük példálódzva vélem, hogy a formabontás és az írói rendező elv megváltozása nyomán is az emberábrázolás maradt a próza leglényege; és a polgári válság-irodalomban végső menedéke. Az egyénített hős helyébe a helyzetének foglyaként, szituációjával jellemzett-általánosított irodalmi alak lépett. A látszólag ember nélküli könyveknek pedig maga az író a hőse; Butor *A velencei Szent Márk leírás*ában önmagát kivetítve — a szavakat mintegy a zenei kompozíció eszközeként használva — magáról vall. A „leírás" vagy a „szöveg" az írók újszerű kapcsolatát jelzi az elidegenedett világgal, aminek megértéséhez, ábrázolásához nem találnak vagy nem is keresnek kulcsot.

Van még megírható történet? — tette fel a kérdést közérthetőbben Dürrenmatt az ötvenes évek végén. És szinte erre a dilemmára válaszolt Sartre, aki társadalmilag meghatározottnak látta a világot, és ezért a szocialista irodalom nagy esélyének tartotta, hogy mindent újra megírhat. Mert a polgárság nem jelenti az emberiség fejlődésének csúcsát és végét.

A szocialista irodalom lehetősége egybeesik az új társadalmi rend kiteljesedésével; távlatosan a kommunizmus megvalósításának nagy történelmi esélyéről (kísérletéről) van szó. Erről hullámvölgybe kerülve se feledkezzünk meg!

A hatvanas-hetvenes években — a világméretű elbizonytalanodás hatására — prózánkban a társadalmiság megkerülése, „túlhaladása" jelentkezik: a parabolában az örök humánum és kizárólag etikai nézőpontból való ítélkezés, a modellálásban a konkrét körülményektől túlzottan elvont általánosítás, a dokumentarizmusban a tények tiszteletével vállalt részlegesség, a teljes áttekintés hiánya, a leírásban a mindent rögzítő, rangsorolás nélküli pontosság. Mindezen törekvések külön-külön és önmagukban részigazságok kimondására képesek. Lehetséges szintézisük az értékés módszerfogalomként értelmezett (tehát nem csupán stiláris értelemben vett) *realizmus*, a valóság ábrázolásának, autonóm művészeti visszatükrözésének világnézetileg megalapozott irodalma.

Az epika világszerte mélyre ható változásokon megy át. Idő- és térérzékelésünk megváltozott, informáltságunk magas szintű. Ezért regényfolyamok helyett „regénysűrítmények" íródnak. Az idősíkok egymásba torlódnak, a kihagyásos elbeszélés és az ábrázolás elvontsága feltételezi az alkotó—olvasói együttműködést. Az intellektualizálódás az ironikus hangvételben vagy az önmagunkba rágódás kínzó vallomásosságában jelentkezik.

Olvasónak és írónak lenni egyaránt megváltozott (nehezebbé vált) feladatot jelent.

A különböző szempontú értékelésekben kevéssé hangsúlyoztuk, hogy a magyar próza (kivált az eredendően amorf műfajú regény) lépést tartott a változásokkal.

Például Móricz Zsigmondnál ma csodálkozunk rá az *Árvácska*, *A boldog ember*, az *Életem regénye* modernségére. Krúdy Gyula reneszánszai inkább olvasói divathullámok voltak, ábrázolásának költői intenzitását szélesebb körben Huszárik filmje tudatosította. És Nagy Lajos, Tersánszky Józsi Jenő, Karinthy Frigyes, Füst Milán egymást váltogatva kerültek az érdeklődés előterébe, de még irodalmi köztudatunkban se állandósult a prózának ez a vonulata. Kosztolányi Dezső példájához — az *Esti Kornél* író és hőse játékos egybemosásához — most Esterházy Péter nyúlt vissza (és távolabbra Mikszáthig). A harmincas években Déry Tibor és Szentkuthy Miklós a prousti és joyce-i regényt tudta önmagába beépíteni. Később Németh László az *Iszony*ban az európai regény több leszűrt eredményét hasznosította. Ötvenhat után Ottlik Géza újra megismertetett az asszociációs szerkesztéssel, Lengyel József a példázat sűrítettségével, Déry Tibor a kafkai szorongás és a történelmi parabola érvényességével. A hatvanas évek elismert regényei mind formai újítások is voltak: Fejes Endre, Cseres Tibor, Somogyi Tóth Sándor, Szabó Magda művei. Sánta Ferenc a szociografikus tablótól az etikai példázatig feszítette az ábrázolás ívét. Örkény István groteszkjei — novellában és regényben — mondhatni új fazont adtak prózánknak. (Nem értékelő, teljességre törekvő listát írok, hanem tájékozódásom pontjait sorolom fel; a magamfajták kimaradnak, akikre nem csodálkoztam rá jótanuló íróként.) Mészöly Miklós és Hernádi Gyula könyvről könyvre, szinte programszerűen kísérletezett. Mándy Iván novellaciklusai és személyességébe zárt „regényei", Karinthy Ferenc nyelvi abszurdja, az *Epepe*, Rákosy Gergely fortyogó indulatú, szatirikus műfajtalansága, Mesterházi Lajos prométheuszi esszéregénye, Kardos G. György a lineáris elbeszélés kötöttségét megszüntetni tudó tágassága, Kertész Ákos *Makrá*jának pszichológiai árnyaltsága, Sükösd Mihály történelmünket modellálló, többszörösen tükröző regénytechnikája, a születő önéletrajzok (Illyés Gyula, Vas István, Kolozsvári Grandpierre Emil) történelmi-társadalmi-esztétikai elemzésekkel szervesülő folyama vagy Cseres Tibor *Parázna szobrok*jának párhuzamos szerkesztésű ikerregénye mind epikánk korszerűségét bizonyítja. Nemcsak a formakereséssel, hanem általában szemléletével: az embert mint társadalmi lényt ábrázolja. Ez a folytatandó hagyomány.

Az 1940 után született prózaírók jó részére azonban az identifikáció fájdalmas kuszasága jellemző. Nem cselekvőként, hanem gyerekként élték meg a társadalmi változásokat, áldozatként, tehetetlen résztvevőként. Tapasztalataik intenzívek, de részlegesek, és sejtéseiket általánosítják. Osztályok robbantak szét körülöttük, családok csonkultak meg. A mára felnőttek idegzetében ott vibrál minden megpróbáltatás, hazugság, megcsúfolt hit, vezeklés, összeomlás és újrakezdés. Az apák elrendezik magukban a múltat, felejteni akarnak és felejteni tudnak, a tanulságokból teremtve folytatást. Az egykori gyerek azonban nem tud felejteni (a megértéshez pedig nagyon hiányosak a történelmi elemzések); vele „csak" annyi történt, hogy szétdúlták a gyerekkorát. Valamit elvesztett, ami pótolhatatlan. Talán a kimondás segít, az idegenség megfogalmazása, az arctalan félelem konkretizálása, a szorongások kibeszélése. Nemzedékek birkóznak a múltjukkal, az „apa nélküliség" érzésével, és próbálnak önmagukban támaszra találni. A társadalom olykor mint személyiség-torzító külvilág jelenik meg írásaikban vagy igyekeznek figyelmen kívül hagyni a társadalmi meghatározottságot. (A hatvanas évek óta világszerte folyik az ifjúság önállósodása a felnőtt-világtól, ez külön írás tárgya lehetne.)

Az alanyiság talaján született próza korlátozta az elbeszélői (inkább így mondanám: szerzői) magatartást; az író látószögét leszűkítette, egyéni sorsát a világból kiszakítva abszolutizálta, közérzetét a vallomás szuggesztivitásával világértelmezéssé

stilizálta. Ebbe a hermetizmusba nyomult be a családtörténet, a novellát felváltó én-regények anyaga, és a vállalt világnézet híján a behatárolt világképben rendező elvvé maga a forma vált; akik szívós tehetséggel legjobban megküzdöttek a formáért, azok teljesítményét érezzük a legértékesebbnek. De konstruáltnak is, egyszerinek is, mert a *világ—én* viszony megfordítódott, és a forma mű-valóságot kreált. A *maga köré szűkített világ* Hajnóczy Péter látomásában csak az alkohol „boldogtalan szabadsága" vagy a kisszerű élet „boldog rabsága" közt enged választani, Nádas Péter vallomásában a gyerek apjának ötvenes évekbeli, történelmileg meg nem magyarázott szerepére-tragédiájára a nagyapa idejétmúlt anekdotái és zsidó misztériumai természetszerűleg nem adhatnak választ; a szubjektum *kitágított világa* pedig Bereményi Géza történeteiben, a különböző közlésformákkal megkülönböztetett különböző perspektívákban, személyes érvényű történések töredékeivel perszifláljа a Történelmet, melyet széthullónak és értelmetlennek tart, akár hőseit, majd Esterházy Péter nyelvi mitológiájában a regény-történetet és a Történelmet páratlan leleményességgel és kifejezésbeli bravúrral addig aprítja, keveri, tükrözteti egymásba, magyarázza és ellenmagyarázza, felfedi és elfedi, agyonbeszéli és félbehagyja, kicsinyíti és nagyítja, azonosítja önmagával és megtagadja, hogy megteremtve-megszüntetni igyekvő törekvésében végül is felbomlik regény és Történelem.

Egymással össze nem vethető, mégis egymást kiegészíteni és folytatni látszó könyvek. Hatásuk alól nem tudtam szabadulni, de végleges értéküket az idő jelöli majd ki. Kivételes gonddal, tehetséggel, őszinteséggel, nagy formakultúrával és a buktatókat vállaló kísérletező kedvvel íródtak; a prózaírás más-más lehetőségét választva következetesen járták végig útjukat, olyan intenzitással, hogy végül a műfajt magát látszanak meghaladni. Igazságuk, érvényességük, folytathatóságuk vitatható — erjesztő hatásuk vitathatatlan.

Azt tartják, a prózaíró elébb önmagát „írja" meg, aztán könyveit; most mintha a könyvek írták volna meg íróikat. A lírai tudat-regények valamiféle hiányt tudatosítanak bennünk, ezért jogos a kérdés: az „ember mint társadalmi lény" tagadása vagy újszerű megfogalmazása jelentkezik? Úgy látom, a *befogadás lehetőségeit* kitapogató kísérletezés, tehát egyelőre a *megfogalmazás* fontosabb az objektíven ábrázolt, illetve szubjektíven értelmezett-elironizált valóságnál. A bizonytalanság bizonyossága, az ironikusan takargatott szentimentalizmus, az önértelmezés kínlódása, a kötődést kereső szenvedély nyitottá teszi jövőjüket. A regénnyé duzzasztott lírai novella (novellák) hangvételének iróniája szemérmes alanyiság; ez nem azonos az igazi próza szemléletbeli iróniájával.

Ezekben a könyvekben az író — a „körön kívül rekedt vagy kívül maradt" értelmiségi — grammatikai viszonylatokba rejtőzködik el. Váltogatja a nézőpontokat, a tér és idő torlódásában az elbeszélőpozíciót. A cselekmény folyamatszerűségét megszünteti, pillanatnyi helyzetekre, elemi egységekre bontja, és evvel többértelművé, a fontos és a jelentéktelen egymásba játszatásával szabadon értelmezhetővé teszi. Az értékek viszonylagossága, a történelmi tapasztalatok esetlegessége és összefüggéstelensége miatt az élet önmaga paródiájává vagy kibogozhatatlan mítosszá válik. Az előadómód barokkos-szecessziós szóbősége vagy rejtőzködő homályossága és elharapott jelentéstartalma, máskor tobzódó nyelvi játékossága és a stílus iróniájának idézőjeles „komolytalansága" megfoghatatlanná teszi az írót. Mindez az ötletes montázs-szerkezetekben az ábrázolás nyitottságát, intenzitását jelzi, de a világ iránt érzett szkepszist is. A „bármi megtörténhetik" életérzését. Talán az irodalom ontológiai alapjainak megkérdőjelezését is.

Ide már csak az érdeklődés érzelmével tudom követni őket, világnézetem választ el tőlük.

De Esterházy írta: „Én én vagyok, ti: ti; nem haragszom."

SÜKÖSD MIHÁLY

Örkény

Miről kívánunk beszélni?

Az elmúlt hónapokban Örkény Istvánnal sok és sokféle történt.
1979. június 24-én, hajnali fél hatkor elhunyt Budapesten, a Kútvölgyi úti kórházban. Hosszas, azaz több heti (az előzményeket is beszámítva: több hónapi) szenvedés után. Hogy az utolsó napokban-hetekben mennyire tudta és mennyire nem a közeles halálát: csak gyaníthatjuk. Majd egyszer kideríti egy tárgyszerű filológus, akit nem feszélyeznek a közeli emlékek (mint bennünket). Tárgyszerűségére, tárgyilagosságára nagy szükség lesz: akkor majd kiviláglik, hogy a szerző haláltudata meg az ahhoz szorosan tapadó életösztöne miként segítette világra az utolsó művet.

Erre az utolsó műre Örkény évek óta készülődött. Ha nem csal az emlékezetem, hat éve, 1974-ben említette először (futólag), hogy olyan dráma terve lebeg a szeme előtt, amely a kelet-európai közelmúlt történelmi tragédiáit egy cirkuszi előadás szükségképpen zárt porondján, absztrakt és absztraháló közegében valósítja meg.

Nem egészségesen látott a munkához, nem egészségesen fejezte be az első fogalmazványt. Ezen aztán elkezdte a folyamatos munkát (ahogy azt már a *Tóték* dráma-változata óta megszokta) a házidramaturgjával, a feleségével, Zsuzsával. A vége-nincs-mégis-vége-van javítások utolsó szakaszába ért, amikor kórházba kényszerült. Előbb az Amerikai útra, utóbb a Kútvölgyi útra. A kézirat vele tartott egyik kórházi szobából a másik kórházi szobába, a kézirat néhány nappal a szerző halála előtt véglegesült, a legközelebbi barátok még Örkény István fülébe mondhatták a véleményüket.

De a *Forgatókönyv* legendai keletkezéstörténete még nem magyarázza Örkény folyamatos jelenlétét a halála ótai hónapokban. Nem a nekrológok közismert virágcsokraira célzunk, azok szépen illatoznak a többi, nemes síron is. Hanem arra, hogy a halál ténye óta, a nekrológok óta Örkény a magyar irodalom emlékezetének tárgya és adaléka. Prózaverseket írnak hozzá, emlékezéseket tesznek közzé róla, magnós interjúkat készítenek a vele közel állókkal, ezek a közlemények kitűnőek és közepesek, a hírértékük ingadozó, de Örkény szerepének és művének súlyát közösen jelzik.

Rövid évekkel előtte halt meg Déry Tibor és Németh László és Lengyel József. Ha jól számítom, hármójukról együtt nem jelent meg annyi emlékezés és emlékeztető, mint Örkényről, fél év alatt.

Nem azért, mintha Örkény fontosabb író lett volna náluk.

Hanem azért, mert Déry, Németh László, Lengyel József haláluk idejére nemcsak az életüket, de körülbelül az életművüket is bevégezték. Tőlük az adottnál több, jobb, újszerűbb már nemigen volt várható. Örkény viszont, ha nem is az élete, de az életműve delén távozott. Tőle a *Forgatókönyv*ön túli opuszt is lehetett remélni.

Mondjunk még annyit, hogy Örkény István a kevés magyar író közé tartozott, akiket sokan szerettek, akiket majdnem mindenki szeretett. Alighanem azért, mert szeretetre méltó volt. Igen sokakhoz lehetett szeretetre méltó, mert igen sokan jelzik a barátjának magukat mostanában.

Örkény befejezte a *Forgatókönyv*et, meghalt, fél év telt el, a *Forgatókönyv* megjelent. Körülbelül vele együtt jelent meg Lázár István monográfiája Örkényről, az *Arcok és vallomások* sorozatban. Valamelyest később, 1980 elején mutatták be a Vígszínház színpadán, éjszakai műhely-előadásban az *In memoriam Ö. I.* című szövegmontázst Ö. I. műveiből, Valló Péter szuggesztív rendezésében.

Örkény köztünk van, velünk van, jelen van.
Erről kívánunk beszélni.

Forgatókönyv

A címe: *Forgatókönyv*. A műfaji alcíme: tragédia.
Hogy mit tartunk a kezünkben, azt (műfajilag) nem könnyű meghatározni. Olyan tudatos írónál, mint Örkény: sosem volt, most sincs véletlen. Ha ő a *Forgatókönyv* címet adta, akkor (egyebek mellett) a *filmforgatókönyv* műfajára utalt, nem is hangsúlytalanul. Hogy a kezünkben tartott *tragédia* elsősorban színpadra vagy elsősorban filmszalagra kívánkozik-e: nem én vagyok illetékes megítélni, nem is nagyon érdekel. Hogy nem szabályos drámáról (még az örkényi dramaturgia értelmében sem szabályos drámáról) van szó, azt a *Forgatókönyv* szerkezeti felépítése nyilvánvalóan bizonyítja. Két részből áll, azon belül nincs jelenetenkénti tagolás, csupán csak egymásra (célszerűen) következő *képek* sorozata. A *Forgatókönyv* egyelőre *szöveg*, az alábbiakban ezt a két könyvfedél közt olvasható szöveget kommentáljuk.

A *Forgatókönyv*ben Örkény azt véglegesíti, amit a *Tótékkal* megkezdett és a *Kulcskeresőkkel* meg a *Pistivel* folytatott. Egyre jelképesebb szinten és színhelyeken. Ezúttal egyetlen mű egyszerre fiktív és valóságos jelenségvilágában tömöríti mindazt, amit az ő számára a közép-kelet-európai történelem a XX. században jelent.

Ennek az elképzelésnek a — pusztán történelmi és szociológiai — összetevőit így foglalnánk össze:

Mit jelent a Magyarország nevezetű földrajzi folt létezése a XX. század második felében; elveszett háborúk, levert forradalmak, győztes ellenforradalmak történelmi hátterével; ez az elszigetelt nyelv, ez a sehová nem tartozó etnikum, ez az értelmiségi túltenyészet, ez a tehetségeket bokoraljával teremtő, de őket a kelleténél többször önsorsrontásba vagy a nagyvilágba kergető társadalmi szerepmeghatározás mit jelent? Mindez együtt mit jelent?

Továbbá: fentiek beszámításával mit jelentett ennek a Magyarország nevezetű földrajzi foltnak (meg a térképfolton sorsát töltő tízmillió magyarnak) a szocialista forradalom *minőségi változása*, a felszabadulás után.

Még továbbá: fentiek alapján mit jelentett Magyarországnak és a magyar népnek a szocialista forradalom elidegenedése országtól és néptől, alig pár évvel a *minőségi változás* után.

Körülbelül ennyi — elgondolásunk szerint — a *Forgatókönyv* történelmi és szociológiai bordázata.

Nem kevesebb, mint amivel másfél évtizede viaskodik a megújult magyar történettudomány, az új magyar szociológia.

Örkény István — merthogy ez volt a dolga — elemző értekezés helyett becsukta a szemét és élményei birtokában kitalált valamit. Először a Tót család és az Őrnagy képtelenül és hitelesen egymáshoz illő történetét találta ki. Aztán az egy bőrben négy személyű Pisti *magyar történetét* találta ki, *Az ember tragédiája* groteszk változatát a XX. században.

Csupa jelképet, jelképes történetet talált ki tehát.

Most, legutóbb — utoljára — a *Forgatókönyv* történetét.

Ha (végre) *műalkotás*ként közelítjük meg a *Forgatókönyv*et, elsőnek arra kell felfigyelnünk, hogy minden drámai elődjénél elvontabb. Helyesebb szóval: elvonatkoztatóbb. Már a történés tere is a szimbolikus közlésmód régi, kedvenc tartománya: a cirkusz. Legalább Petronius Arbitertől legalább Felliniig tudjuk, hogy a porond, az időtlen, az évszázadok során lényegileg azonos műsor, *előadás* és *közönség* történelmileg változó, ontológiailag változatlan kapcsolata mennyire kedvez a jelképes előadásmódnak.

A *Forgatókönyv*ben a Fővárosi Nagycirkusz (Budapest, Magyarország) porondján szemlélhetjük az újkori magyar történelem egyik meghatározó korszeletét.

Korszeletét? Korszeleteit? Mit is olvasunk? Mit képzelünk — a szöveg mögött, látványként — a szemünk elé?

A *Forgatókönyv* igen nehéz olvasmány. Nem úgy nehéz, hogy a mondatait, a bekezdéseit, a képeit, a mondatok, bekezdések, képek egymásutániságát nehéz lenne

érteni, megérteni. Hanem, mert nehéz és kockázatos a lényegi *üzenetét* megfejteni, illetve a megfejtésére vállalkozni.

A *Forgatókönyv*re érvényes igazán a közhely: hogy annyi *olvasata* lehetséges, ahány olvasója. Ezt a sokértelmű olvasatot leginkább a *Forgatókönyv* szándékoltan tekervényes alaprajza írja elő. Amelyet csakis strukturalista szövegelemzéssel tudnánk visszaadni, vagyis a jelenetek, helyzetek, szereplők megjelenésének, eltűnésének, más alakban való újbóli feltűnésének részletes szám- és sorrend-ábrájával. A *Forgatókönyv*nek úgy *van* szerkezete, hogy *nincs*. Mondatunk nem tetszetős paradoxon. Annak a — ne féljünk a nagy szótól — történetfilozófiának, amelyet Örkény a maga eszközeivel itt kifejteni kíván, a szerző felfogása értelmében nincs, nem lehetséges szilárd középpontja. A *Forgatókönyv*ben a történelem a saját tengelye körül forog, ismétli önmagát, a szereplők önmagukkal is, másokkal is behelyettesíthetők, színtér és idő sokszorosan behelyettesíthető, *látszatra* minden behelyettesíthető.

Arról van szó, hogy a Fővárosi Nagycirkuszban, Budapesten, 1949-ben a nagy illúzionista, a Mester jutalomjátékára kerül sor. Erre az estére, a Mester sosem volt műsorára meghívást kapnak mindazok, akik a Mester előéletében, például 1944-ben fontos szerepet játszottak, s akik (vélhetően) a Mester 1949 utáni életében is fontos szerepet fognak játszani.

Tehát: 1949. A koholt perek időszaka. A *Forgatókönyv* alapeseménye (ha van ilyen) egy elképzelt kirakatper.

Örkényi nézőpontból és hangszerelésben.

Ami annyit jelent, hogy — megítélésünk szerint — a *Forgatókönyv* nem olvasható közvetlenül sem a Rajk-per, sem másmilyen magyar vagy nem magyar kirakatper felől. Félreolvassa, félreértelmezi a *Forgatókönyv*et az, aki valamelyik magyar vagy nem magyar koncepciós per valóságosan megtörtént tényei és eseményei felől olvassa, s az egykorú történelem valóságos adatait találja meg vagy hiányolja benne.

Mint a *Tóték* óta minden Örkény-dráma, a *Forgatókönyv* is modell-szerkezet. Tehát arról is szól, ami valóságosan megtörtént, de még inkább arról, ami a valóságos történéseknek a meghosszabbított elképzelése. A jelképes lényege.

A *Forgatókönyv* áldozatát Barabás Ádámnak hívják. Ilyen áldozat a magyar történelemben, a magyar munkásmozgalomban nincs. Ennek a hősnek-áldozatnak az életútja némely valósághű részletekben felidézi Rajk László életútját. És másokét, nagyon sokakét, magyarokét, nem magyarokét. Némely részletekben Jézus Krisztus életútját is felidézi.

De Örkény hősének-áldozatának Barabás Ádám a neve, s a perre a Fővárosi Nagycirkusz porondján kerül sor.

Mert Örkény Istvánt nem a Rajk-per eseménytörténete érdekli, nem is az, amit a személyi kultusz vagy a sztálinizmus magyarországi változatának nevezhetünk. Hanem mindennek a — megint nagyot mondunk — lételméleti lényege. Hogy miként alakul ki s miként működik egyetlen tudatban, viszonylag rövid idő alatt a hit, a kétely, a kiábrándulás, a felelősség vállalása önmagáért és másokért, a közöny önmagával és másokkal szemben, az elkötelezett szembeszegülés és az elkötelezett önfeladás. Mindez együtt és egyszerre.

Ezért, hogy Örkény történelmi tragédia-játékában nemcsak lineáris cselekmény nincs, de kronologikus idő sincs. A magyar történelem *jelen idejében* tartózkodunk. És a helyszíni időhöz, 1949-hez mérve ez a modellizált *jelen idő* egyszerre 1949 meg 1944 meg 1956. Legújabb kori történelmünk vérzivataros évei, már ahogy ezt a patetikus metaforát Örkény István érzékeli és értelmezi.

A Fővárosi Nagycirkusz. A cirkuszporond. A Mester, a porond bajnoka, a *Forgatókönyv* kulcsfigurája.

Mit jelent a Mester, mit üzen a kulcsfigurájával Örkény István?

Az én olvasatomban a Mester a Fehér Bohóc, a porond évszázadok óta ismert ura és manipulátora, egyben önmaga manipulációinak áldozata. Aki hűvös, okos, elegáns, délceg léptű, aki mindig az eszénél van, sosem jön zavarba, bármi történik, menten megmagyarázza. Önmagának is, másoknak is. Leginkább Buta Augusztnak magyarázza el a dolgokat, a nyíltszívű, közepesen értelmes al-bohócnak. És Buta

Auguszt a Fehér Bohóc minden mondatát elhiszi. A Fehér Bohóc a kisujjkörme pattintásával, a cipője sarkával okítja és utasítja Buta Augusztot. És Buta Auguszt a Fehér Bohóc minden gesztusát imádja, minden tanácsát megfogadja, minden parancsát teljesíti.

A Fehér Bohóc nem elvetemült és nem cinikus. A Fehér Bohócnak küldetéstudata van. Bizonyos a dolgában, bizonyos abban, hogy rendjénvaló, ha azt csinál Buta Augusztttal, amit *ő* jónak lát, amit *ő* Buta Auguszt helyett, Buta Auguszt érdekében helyesnek tart. Buta Auguszt vakon bízik a Fehér Bohócban, Buta Auguszt szükségét érzi a Fehér Bohóc irányításának, mert Buta Augusztnak is küldetéstudata van.

Örkény drámájában — forgatókönyvében? szövegében? — a Mester irányítja az eseményeket. Bölcsen és balekul, mert ő már a helyszíni időnél, 1949-nél is tovább ját.

És mindenki más teszi a dolgát, megannyi Buta Augusztként. Időnként a Mester is — az önmagát manipuláló Fehér Bohóc — Buta Augusztként viselkedik.

A *Forgatókönyv* modell-szerkezete ugyanúgy kihívja majd a (történelmi és ontológiai) *viszonylagosság* vádját, mint annak idején a *Pisti a vérzivatarban*. Szerintünk igaztalanul. A *Forgatókönyv* látásmódja nem relativista, hanem sokértelmű. Itt most fejezetet nyithatnánk, de mert nem ez a dolgunk, érjük be két mondattal. Aki relatívnak látja a világállapotot, az legyint rá és beletörődik. Aki sokértelműnek látja a világállapotot, az kíváncsi lesz és felderíteni törekszik.

Örkény arra volt kíváncsi, hogy a Legújabb Kori Magyar Történelem némely szituációiban miként jelentünk meg hol Fehér Bohócként, hol Buta Augusztként, valamennyien.

A *Forgatókönyv*ben kevesebb az örkényi ötletbukfenc, a képtelen csavarintás, mint a *Tótékb*an, a *Kulcskeresők*ben, a *Pisti*ben. Nyelvi anyagában is kopárabb amazoknál. Mégis az életmű (egyik) csúcsának sejtjük.

A végsőkig átgondolt üzenetmondásában. Egyfajta (nem kanonizálható, de nyilvánvalóan utat törő) *szöveg* kimunkálásában, amely szöveg a dráma, a filmforgatókönyv, a próza és — utoljára mondunk nagyot — a filozófiai esszé műfaji elemeit igyekszik új egységbe fogni. A Magyarország nevezetű földrajzi csekélység egyetemessé emelésében.

Jeleztem már, színházi analfabéta, fogalmam sincs, miként jeleníthető meg a *Forgatókönyv* színpadon. Elképzelni se tudom, ki rendezhetné meg.

Csak filmen látom magam előtt, ha behunyom a szemem. Fellini rendezésében. A tehetsége csúcsára ért Jancsó rendezésében.

Lázár István: Örkény István

A közönyös idő egymásra hány jót, rosszat, tárgyilagosan kiegyenlíti nekünk előnyös és nekünk előnytelen döntéseit.

Lázár Istvánnak az volt a szerencséje, hogy még az alany-tárgy életében készíthette el és írhatta meg az első Örkény-monográfiát. Napokat tölthetett az alany-tárgy otthonában, hetekig ostromolhatta kérdéseivel az alany-tárgyat.

Örkény Istvánnak az volt a szerencséje, hogy Lázár figurájában eszményi életrajzíróval, *hivatásos* riporterrel hozta össze a sors. Olyasvalakivel tehát, aki munkája során mindenre kíváncsi volt, de semmiben sem bizonyos. Aki inkább háromszor kérdezett, mielőtt első kérdésére az első választ lejegyezte volna.

Lázár könyve — az *Arcok és vallomások* sorozatához és a szerző tehetségképletéhez illően — inkább írói életrajz, semmint esztétikai elemzés. Elkíséri Örkényt a bölcsőtől (majdnem) a koporsóig. És ezen a nem rövid úton leginkább új információkat akar gyűjteni. Tehát fontosabbnak tartja azt, amit Örkény mond, annál, amit Lázár mond. Örkény — megannyi nyilatkozatából tudjuk — kitűnő interjú-alany volt. Lázár kitűnő interjúvoló. Minek eredményeként a könyvben számos olyan interjúbetét olvasható, amely a közös munka során készült és újdonatúj információkat tartalmaz.

Ebben az életrajzban elsősorban Örkény István beszél, másodjára az Örkény-művek. És csak harmadjára az életrajzíró.

Mivel, hol bizonyítja alkalmasságát Lázár István az első Örkény-monográfia megírására?

Leginkább talán az írói előélet megidézésében. Most már adatról adatra tudjuk, milyen családból született Örkény István, milyen társadalmi közegből érkezett a magyar irodalomba. Most már előttünk az a zsidónak született, katolikussá keresztelkedett, életvitelében a nagypolgár és dzsentri határvonalán tartózkodó réteg, amelyből az Örkény István nevezetű kakukkfióka kivált.

Mennyire védettnek látszott Örkény pályakezdete! Két természettudományos diploma birtokában, vagyonos, a fiára odafigyelő apával a háttérben, *Tengertánc* című, első kötetének szakmai sikerével, Szerb Antal okos, biztató kritikájának a fedezetével, 1941-ben.

Ekkor kezdte először a pályáját. Prózaírónak sem egészen fiatalon, huszonkilencedik évében. Aztán kikerült a frontra, a hadifogságba, négy hosszú évre. Amikor hazajött, három könyv kéziratával a hátizsákjában, kezdhette a pályát másodszor. Pár évre hivatásos, sőt, hivatalos író lett, többé-kevésbé gyarló művekkel, néha remekművekkel (az *Ezüstpisztráng* némely darabjaiban).

Aztán jött 56 ősze. Örkény — ami bizonyítható tevékenységét illeti — szerény résztvevője volt az eseményeknek, mégis keményen bűnhődött. 1958-ban visszament az eredeti szakmájába, miniszterhelyettesi ajánlással kapott állást az Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyárnál. A szünetjel után első írása az akkori *ÉS*-ben jelent meg, *Niagara Nagykávéház* volt a címe, irgalmatlan lebunkózásban részesült, utána Örkény megint nem publikálhatott, évekig.

Amikor harmadszor kezdte, az induló *Új Írás* egyik korai számában, *A hattyú halála* című novellával, sokan azt mondták: ez volt a visszatérés ára. Ma, sokadszor újraolvasva, úgy hiszem, *A hattyú halála* semmiképp nem a Canossa-út adópénze, ellenkezőleg, a nagy Örkény-elbeszélések egyike, a *Jeruzsálem hercegnője*, a *Hanáknéügy*, a *Rekviem* társaságában.

Aztán már csak a diadal következett, a hatvanas évek második felében. Amikor megjelentek az első *egypercesek*, amikor bemutatásra került a *Tóték*.

Ettől kezdve a pálya töretlen. A hatvanas évek végétől a hetvenes évek végéig Örkény István befutott író. Mindenki elismeri: a közönség, a kritika, az írótársak, a kultúrpolitika.

Erről az évtizedről Lázárnak már nincs, szükségképpen nem lehet revelatív véleménye. Ebben a tíz évben ugyanis Örkény élete nemigen bővelkedett látványos fordulatokban. Külföldi utazásokon és zavartalan magánéletén túl a dolgát teszi: terveivel, készülő, félkész, eldobott, elkészült kéziratával csatázik. Meg a (fegyelmezetten tűrt) betegségekkel.

Lázár Istvánnak egy kanyarulatokban nem szűkölködő, rendhagyó írói pályát, a mindenkori nehézségeit leküzdő *nagy magyar író* pályáját sikerült hitelesen rögzíteni. Az információbőségen és az életrajz mintaszerű rekonstruálásán túl szerző nagy érdeme, hogy nem esik áldozatául a sorozat csábításának, annak, amin az *Arcok és vallomások* nem egy kitűnő szerzője is elvérzett korábban. Hogy tudniillik nem volt képes távolságot tartani alanya-tárgya és az alany-tárgy iránti hódolat között, ezért az alany-tárgy minden tettét és művét eleve igazoltnak, tehát igazolandónak véli. Lázár racionális, ironikus közelítésmódja nem ismeri ezt az élve-szenttébalzsamozást, ezért könyvében a valóságos Örkény jelenik meg, nem a bálványozó biográfus tudatában termett eszménykép.

Ha most, a továbbiakban hiányjeleket illesztünk Lázár vállalkozásához, részint Örkény István — halála óta egyre növekvő — sugárzásának okából tesszük, részint a Lázárra következő monográfusok sikerének elősegítése reményében.

Mondtuk már, dicsérően, mennyire helyénvaló, hogy Lázár elsősorban életrajzíró, s csak utána esztéta. Most fordítva mondjuk, bírálóan. Kár, hogy míg az egyes művek értékét mindig megbízhatóan jelzi; nem talált helyet és időt egy rangsorolási fejezetre. Arra, hogy *ő* miként látja az életmű rétegeit, értékük szerint. Arról, hogy

szerinte melyik a világirodalmi mércével maradandóbb, a *Tóték* és a *Macskajáték* eredeti kisregényváltozata-e vagy a későbbi dráma-adaptációk. Arról, hogy az *egy-percesek* túlságosan egyenértékűnek jelzett tömegében melyek a tipológiai és az érték-különbségek.

Továbbá. Az életrajzíró túl röviden és túl szemérmesen tudósít Örkény István félbehagyott műveiről. Ha itt keményebben kérdez, kiderülhetett volna, hogy Örkény, akkor már világhírű drámaíró is osztozott a magyar irodalom egyetemes tévhitében (amelyben jelen sorok írója is osztozik). Eszerint igazi magyar író, nagy magyar író az, aki regényt ír, regényben bizonyítja képességét, *minden* más műfaj alsóbbrendű. Közeli szemtanúja lehettem, ahogy Örkény szívósan, fegyelmezetten igyekezett regényt írni, a hetvenes évek első felében. Szívósan, mert temérdek munkát ölt mindkét regénykísérletébe. Fegyelmezetten, mert rossznak tartotta mindkettőt, nem engedte a nyilvánosság elé bocsátani. A *Tatárfutást* végigírta, senkinek sem mutatta meg. Amikor sikerült kikönyörögnöm tőle néhány részletet, osztanom kellett a véleményét. A másik regény — tudtommal munkacíme sincs — töredékben maradt, holott Örkény a legjelentősebb prózaírói munkájának szánta. Tényregénynek készült, alig pár éve történt, hogy a szerző sűrűn vonatozott le Pécsre, magnós interjúkat készíteni a regény eleven hősnőjével.

Mintegy kétszáz gépelt oldal készült el. Aztán a szerző beleunt, belefáradt, nem a saját műfajának érezte, félretette boldogabb időkre.

Ha legközelebb munkához lát, Lázár István vagy valamelyik monográfusutóda, keresse meg az illetékes irattartókat.

Végül is mit mondhatunk?

Tény szerint annyit, hogy halála óta megjelent a *Forgatókönyv*, Lázár István monográfiája, temérdek (mint mondtuk: kitűnő és közepes) emlékezés. Ő meghalt, mi még élünk, a földgolyó forog a tárgyilagos tengelye körül.

Személy szerint annyit, hogy hiányzik. Jobban hiányzik ebben a fél évben, mint bárki más hiányzó.

Hiány? Kinek hiányzik kicsoda?

Soha nem akart a mesterem lenni, soha nem akartam a tanítványa lenni. A közelében élhettem, tizenöt éven át, hetente többször hallhattam a telefonhangját, havonta figyelhettem, hogy ül a székemen, hogy ülök a székén. Sosem éreztette, sosem éreztem, hogy ki az öregebb, ki a fiatalabb, a kapcsolatunknak nem volt életkora.

Időnként megosztotta velem a gondjait, elvállalta a gondjaimat.

Többet álmodom vele, mint az apámmal, aki egy évvel korábban halt meg. Nagyon közel volt, ha kellett, távolságot tartott, ha úgy látta célszerűnek.

Soha jobb iskolát.

Stefanovits Péter rajza

KELECSÉNYI LÁSZLÓ

Látvány vagy gondolat?

Eredetileg *A hetvenes évek filmművészete* címet viselte volna e dolgozat, mert közelítésmódja értékközpontú, a művek által képviselt tendenciák elemzése esztétikai szempontok érvényesítése jegyében történt. Mivel azonban e korszakban éppen a film *művészeti jellege* szorult háttérbe, valóságfeltáró és elemző funkciója szenvedett törést, célszerűbb a *hetvenes évek mozijáról* beszélni. Ez utóbbi megfogalmazás viszont túlzottan leegyszerűsíti a helyzetet, nem beszélve arról a hibaforrásról, hogy kérdésessé teszi a szórványosan mégis elkészülő kiemelkedő és maradandónak tűnő alkotások jelentőségét. Marad tehát a látszólag minden irányzatot és stílust átfogó, összefoglaló cím: *a hetvenes évek filmje.*

Mozi és filmművészet ellentéte nem új keletű diszharmónia a filmtörténetben. Lényegében azóta létezik, mióta a film művészetté (is) vált, attól függetlenül, hogy a mindig későn jövő elmélet mikor fedezte fel és fogalmazta meg eme szkizis tanulságait.

Látvány és gondolat, hatásosság és érték a celluloidszalag természetéből fakadóan ellentétbe kerül(het) egymással. A film ugyanis, abból adódóan, hogy a tények fizikai rögzítésére épül, nagyfokú érzékenységet tanúsít a hétköznapok rendezetlen tényei iránt és alkotói minimumának küszöbe más művészetekénél alacsonyabb. Ugyanakkor — az előbbi, minduntalan lefokozó vonásokkal szemben — megvan az a sajátossága, amely kiemeli a vásári látványosság és a szórakoztató utánzás sorából, amely más múzsák műfajaihoz hasonló, magasrendű kultúra teremtésére képesíti. Szubkultúra és magasrendű művészet ellentétének kialakulása jóval a film feltalálása előtt végbement; a mozi ennek a nem kívánatos, de valóságos folyamatnak csak egy igen fontos állomása volt, ám semmiképpen nem az életre keltője. A mozi és a filmművészet ellentétessége valójában — a film művészetté válása előtti időszakot nem számítva — mindig létezett. Legfeljebb csak a két szélső pólus közti távolság változott koronként. A megosztottság nem a közeg természetéből származott, mindig is társadalmi okai voltak és vannak ma is.

Játék a számokkal

(Amikor 12 több, mint egy tucat) Filmtörténeti közhely, kézikönyvek untig ismételt példatára: a brüsszeli 12. A több mint két évtizede, 1958-ban tartott szavazáson kiválasztott remekművek megfellebbezhetetlenül uralják buzgó filológusok és tekintélyektől befolyásolt mozibolondok értéktudatát. Nem méltatlanul. Az akkori szavazást igen alapos előkészítés előzte meg, s nem az volt vállalt célja, hogy abszolút rangsort állítson fel, hanem az, hogy a filmtörténet addigi korszakainak és irányzatainak valamennyi kiugró csúcsa képviselve legyen a remekművek listáján. Szembeötlő tanulsága ennek az öntudatot adó művészeti leltárnak, hogy az egyébként gyors átalakulásokra képes filmtörténetben is nagyobb időszakra van szükség, hogy a művek klasszikussá váljanak, hiszen a listára került filmek legfrissebbike is tízéves volt akkor (De Sica *Biciklitolvajok*ja). A brüsszeli 12 ma elsőül azt példázza, hogy a filmtörténetben is vannak *megismételhetetlen és behelyettesíthetetlen* művek, melyek felidézik koruk hangulatát s ugyanakkor a mindenkori utókor számára is átélhető élményeket nyújtanak; maradandóságuk titka és varázsa éppen ebben áll. Némi fejtöréssel össze lehetne állítani másik 12 remekmű rangsorát, de az összemérhetetlen lenne a brüsszeli listával. Az ok: a megismételhetetlenség vonása, ami az elmúlt évtized filmjeiből feltűnően hiányzik.

(És amikor 12 pontosan egy tucat) A filmtörténészek és kritikusok, úgy tűnik, szeretnek játszani a számokkal. Ezt igazolják azok a szavazások, melyek a brüsszelihez hasonlóan egy-egy újabb rangsor kialakítását célozták. (A mannheimi 12, a világ legjobb dokumentumfilmjeinek kiválasztása 1964-ben, vagy az ún. budapesti 12, két évtized legjobb magyar alkotásainak rangsorolása 1968-ban.) Újabban 1978-ban készült hasonló szemle egy olasz filmtörténész kezdeményezésére. Természetesen az összehasonlítások is azonnal megszülettek. Futólag említsünk néhányat: a szovjet és az amerikai némafilm klasszikusai megőrizték vezető pozícióikat, de a német expresszionizmus háttérbe szorult; előbbre léptek a neorealizmus filmjei és a hatvanas évek új irányzatai is szóhoz jutottak. A legjobb 12 közé azonban csak két 1959-es keletű filmnek (Antonioni *Kalandjának* és Godard *Kifulladásig*jának) sikerült bejutnia.

Mindez persze megint csak játék, amelyet gondolatban játszanak eszmei tényezőkkel. De ha már benne vagyunk, folytassuk. Képzeljük magunk jövendő évtizedek buzgólkodó filmtörténészei helyébe és keressünk a hetvenes évek filmjei között időálló műveket, melyek évtizedünk maradandó művészi dokumentumai. Alighanem nagyon kevés ekkortájt forgatott film kerülne fel az örök ranglistára; a válogatni kényszerülő nagy gondban lenne, amikor elhagyná a hatvanas éveket. Az elmúlt évtized filmjei ugyanis — ritka kivételektől eltekintve — különböző, évről évre változó divatáramlatok jegyében keletkeztek, ezért egymással felcserélhetőek, behelyettesíthetőek. Tucatfilmek természetesen minden évtizedben készültek, de rafinált felértékelésük még sohasem volt szokás, csak a hetvenes években.

Előzmények: a hatvanas évek mítosza és valósága

Filmalkotók és kritikusok ritka módon egységes nosztalgiával gondolnak a mostanit megelőző évtizedre. A múlt iránti sóvárgás az akkor készült filmeknek szól. De valóban olyan jól sikerült és nagyszerű volt minden abban az időszakban, amint azt a közelmúltat megszépítő emlékezet véli? Aligha.

Először: a hatvanas évek nem 1960-nál kezdődtek a filmtörténetben, hanem korábban. Az ún. modern filmművészet korszaknyitó alkotásai, Bergman, Fellini, Antonioni első kiforrott filmjei *(A nap vége, Országúton, A kiáltás)* az ötvenes évek közepén születtek. De ha csupán a francia új hullám jelentkezésétől számítjuk az indulást, akkor is 1958-tól datálódik a kezdet.

Aztán: a modern film kvalitása, fő újítása, hogy a belső ábrázolás által képessé vált a szellemi faktorok kifejezésére, ez sem egészen az újabb rendezőnemzedék leleménye. Ha csak elszórtan is, de már a harmincas-negyvenes évek fordulóján készültek művek, melyek előlegezték a későbbi fordulatot (Jean Renoir, Orson Welles filmjei).

Továbbá: az új filmművészeti irányzat elindítójának tartott francia nouvelle vague és hasonlóképp elnevezett más nemzetiségű folytatóik sosem voltak egységesek, s néhány év alatt szétváltak útjaik. Az új generáció egy időben készített filmjei egymástól eltérő hangulatot és világképet árasztottak.

Amiben viszont közösek voltak — és visszatekintve legfőbb erényüknek látszik —, hogy tudatosították a film szellemi önállóságát, függetlenségét más művészetek és a technikai csökevényesség béklyóitól; radikálisan elutasítottak egy gyártási szisztémát, elvetették a rendező alárendeltségét, kizárólag a forgatókönyv kivitelezésére szorítkozó tevékenységét. Szabadon használták a technikai újdonságokat (széles vászon, kézikamera, fényérzékeny nyersanyag), melyek a fotografikus alkotómunka új kapuit nyitották meg. Általuk valósult meg a filmművészet régóta érlelődő radikális fordulata: visszafordíthatatlanul önálló és egyenrangú művészeti ág lett. Soha annyi formaérzékeny, gondolkodásra késztető vagy vitára serkentő mű nem készült, mint abban az évtizedben. Annak dacára, hogy az alkotók útjai hamar szétváltak, a csak látszólag egységes irányzatok felbomlottak, az új hullámok filmtörténeti érdeme elvitathatatlan; nélkülük nemcsak szegényebb lenne az egyetemes filmtörténet, hanem egyszerűen csökevényesebb, önállótlanabb. Egyetlen szűk évtized

termésében — beleértve a szocialista országok filmgyártását is — számos olyan mű akad, amilyet ma lámpással kell keresni.

Az átalakulás jelei

A hetvenes évek sem 1970-nel kezdődtek, hanem kb. 1967—68 táján. A változás tünetei közismertek (a baloldali vagy csak annak vélt mozgalmak felerősödése, forrongó campusok, nagyvárosi barikádok). Ám hogy ez miként hatott a filmalkotás erőterére, hogyan rendezte át művészet és valóság viszonyát, mi módon borította fel szándék és kivitelezés kényes egyensúlyát, az kevésbé köztudott, s eddig alig tudatosított, elemzett jellemvonás.

A politikai célzatosság vagy tudatosság a filmtörténetben igen ritkán esett egybe a formateremtő erővel, a kifejezés megújítási készségével. Zseniális kivételek Dziga Vertovtól Jean-Luc Godard-ig mindig akadtak, de épp az utóbbi példája szemlélteti, milyen ingatag talajon kell(ett) tevékenykedniük. Az új hullámok nagy tévedése, egyúttal felbomlásuk oka abból az illúzióból származik, amit egy amerikai kritikus, Andrew Sarris úgy fogalmazott meg, hogy a rendezők azt hitték: a közönség megváltoztatásából értelemszerűen következik a világ megváltoztatása. Csakhogy műveik hatósugara szűk körű maradt, és a világ sem a várt és kívánt módon fordult tengelyén.

Az első meglepetés akkor érte a világ megvált(oz)ásában bizakodó alkotókat és a mindig később ocsúdó nézőket (filmbarátokat és ítészeket), amikor az új formanyelv forradalminak hitt vívmányait minden fennakadás nélkül átvette a kommerszfilm, és az igazságkeresés, az aktív politizálás, a lázadás témái egyszerű divattá degradálódtak. A hatvanas évek nyelvújítása és világlátása kisajátításra került. Ma már egy valamirevaló krimi vagy kalandfilm olyan eszközökkel él, melyeket azelőtt nem mertek volna használni készítőik. A társadalomkritika és a fennálló viszonyok elleni lázadás ugyancsak divattá lett: ezzel a filmgyártó cégek könnyedén kivetkőztették radikalizmusából a témát és híveit. A modern filmművészet kifosztása és lefokozása az elmúlt évtized kórtünete.

A hatvanas években háttérbe szorult amerikai filmgyártás reagált először a modern filmművészet kihívására. Két nagy sikerű, figyelmet keltő film jelzi az új korszak kezdetét. A *Diploma előtt* (Mike Nichols, 1967) főhőse, a beilleszkedést értelmetlennek találó ifjú amerikai csak azt tudja, hogy mi ellen lázad, de hogy miért, azt már nem. A *Bonnie és Clyde* (Arthur Penn, 1967) a gengszterfilm hagyományát újítja fel — nagy mesterségbeli tudással. Hiteles társadalmi környezetet vetít rokonszenvessé varázsolt hősei mögé, akiket a körülmények áldozataiként dicsőít meg. Egyúttal a múltban játszódó nosztalgia-széria első darabját hozza létre — öntudatlanul. Mások folytatják a csalódottság és kiábrándultság hangulatát közvetítő művek sorát. A *Szelíd motorosok* (Dennis Hopper, 1969) és az *Éjféli cowboy* (John Schlesinger, 1969) jelennek meg a vásznon: a férfibarátság és az utazás témáját fedezik fel, amiből szintén széria lesz a következő években. A csendes rezignáció élménye — amely az utóbbi két film hozadéka — ugyancsak hamarosan divattá válik majd. Hollywood felfigyel erre, és elkezdődik az akkor még alig észlelhető szellemi integráció folyamata, amely még a független, nagy stúdiókon kívül gyártott filmekben is nyomon követhető. Erre az időre már nyilvánvalóvá váltak a diákmozgalmak és egyéb lázongások kudarcai, csak az okaik nem voltak még pontosan felmérhetőek. Az életanyag egyelőre elemezhetetlen volt. Fel lehetett tálalni divatosan, mint az *Eper és vér* (Stuart Hagman, 1970) tette, vagy a valósággal megküzdve és kudarcot vallva, mint a *Zabriskie Point* (Michelangelo Antonioni, 1969), alkotója pályafutásának egyetlen művészi fiaskója. Mások meg sem kísérelték az új szituáció ábrázolását, inkább a kiábrándultságot tükröző művek sorát folytatták. *A lovakat lelövik, ugye?* (Sydney Pollack, 1969) egyszerre idézi fel nosztalgikusan s ítéli meg kritikusan a múltat; bravúros stílusú jeleneteiből mához szóló utalások is kicsengenek. Az *Öt könnyű darab* (Bob Rafelson, 1970) a nem ok nélküli világfájdalom hangulatát hordozza — az európai új hullámok modorának felidézésével. Az igazi fordulat azonban csak eztán következett. A *Love*

Story (Arthur Hiller, 1970) minden addigit felülmúló sikerhulláma végérvényesen véget vetett a nagyobb léptékű, társadalmi érvényességű konfliktusok iránti érdeklődésnek; az érzelmek, a magánéleti tragédiák hatásos tálalásával jelezte az új korszak fő tendenciáját: a privát szféra iránti érdeklődés eluralkodását.

Korszakváltás nemcsak az amerikai filmben történt. A nyugat-európai film is hasonló tüneteket mutatott, bár itt a hatvanas évek új hullámainak erőteljes hatása miatt tovább tartott az átmenet. A közvetlen filmtörténeti előzmények lassították a válság eluralkodását, olyan látszatot keltve, mintha a nagy filmalkotó egyéniségek révén folytatódna a világ változásaival lépést tartó, kiváló művek sora. Pedig a művészi vívmányokat divattá tevő, utánzó filmek a kontinensen is jócskán készültek. Itt is bebizonyosodott, hogy a művészi technika fogásai önmagukban nem értékhordozók, nem bennük rejlik a filmalkotás titka. A nagy egyéniségeknek kis utánzói támadtak és sikerrel váltották aprópénzre az újabb irányzatok kiemelkedő darabjainak mesterfogásait. Divatba jöttek az antológia-filmek, melyek úgy tartalmazták egy-egy jeles rendező műveinek elemeit, formai újítását vagy hangulatát, mint egy kézikönyv példatára. (A méltán elfeledettek közül csak két példát idézve: *Az utolsó Leó*, John Boormann, 1969 — *Egy éjszaka, egy vonat*, André Delvaux, 1968.) A *Love Story*hoz hasonló, érzelmesre hangolt, kiszámított hatásokra építő filmet is produkált az európai kontinens, amely még előbb készült, mint amerikai párja. Az *Egy férfi és egy nő* (Claude Lelouch, 1966) ráadásul rútul becsapja nézőit, mert bizonyos forgatási körülmények (kézikamera használata) és stílusjegyek miatt sokan a nouvelle vague-hoz tartozónak vélik a rendezőt, pedig csupán közhelyszerű élettények álmodern ügyességű, visszatartott érzelmességű földolgozója.

Az *eredetiség hiánya* mégis inkább az amerikai filmre jellemző. Ha a múlt évtized termését vizsgáljuk, az Egyesült Államok filmgyártásával kell kezdeni a sort és bőven foglalkozni vele.

Hollywood ellentámadása

A hatvanas évek mélypontja után Hollywood ma a gyártott filmek sikerében és bevételeiben egyaránt nyomon követhető, minden eddigit felülmúló virágzását éli. A siker azonban nem jelenti azt, hogy értékes művek kerülnének ki a műtermekből. Az „Új Hollywood"-nak elkeresztelt irányzat valójában nagyon kevés nóvumot hozott, lényegileg a régi, bevált sémák és műfajok új gyártási szisztémában történő feleleventése. Még nagyobb lett a szakmai tudás becsülete, mint bármikor régebben, az álomgyár idején, sőt, ha lehet, még az európai új hullámok alkotóiénál is nagyobb. Megnőtt a rendező szerepe: a korábbival ellentétben, amikor a rendező csupán a forgatókönyv kivitelezője volt s többen beleszóltak a film végleges formájának kialakításába, ma a rendező egyeduralkodó a produkcióban, „szupersztár". A gyártók úgy gondolták, ha a szerzőiség a siker és az üzlet biztosítéka, ám legyen a rendező nagyhatalom. Igen jó szimattal figyeltek fel a modern filmművészet új vonására. A mai film egyik alapvető sajátossága ugyanis, hogy a forma, a közlésmód sokkal nagyobb szerepet tölt be, mint korábban bármikor; közhellyel szólva: a forma tartalommá vált, az érettség jeleként a művészi üzenet egyenrangú hordozója lett Így az amerikai mozi kitüntetett közelítési módja a formai, műfaji, stilisztikai szempont.

Valamikor, még a némafilm idejében, létezett Amerikában egy íratlan törvénykönyv a gyártók és rendezők számára. A nevezetes Hays-kódex kötelező erővel szabályozta, hogy mit lehet és mit nem lehet filmen bemutatni. („A film a felsőbb néposztályok életét mutassa be." — „A törvény megszegőjét nem szabad rokonszenvesnek ábrázolni." — „A bűntény pontos részleteit a film nem mutathatja be." — „A házasságtörést nem szabad részletesen ábrázolni vagy indokolni." stb.) Nincs ma már e kódexnek egyetlen pontja sem, amit meg ne szegtek volna, William Hays cenzúraszabályainak érvényessége rég a múlté. E tartalmi követelmények helyett vannak azonban más, merőben új, ugyan sehol le nem írt, de mégis sugalmazott és betartott regulák.

A mai amerikai rendező új tízparancsolata így szól:

1. *Csakis színes filmet készíthetsz!* — A nagy filmgyártó cégek ma már alig vagy egyáltalán nem forgatnak fekete-fehér filmet. A rendezők, még ha témájuk nem is kívánja a színek alkalmazását, akkor sem merik mellőzni, mert filmjük forgalmazhatósági esélyeit csökkentenék vele. Pedig alig van köztük olyan, aki alkotó módon használná fel a színestechnikát; fél kézen megszámolhatók a színdramaturgia művelői.

2. *Ha sikered volt, folytasd!* — Szinte nincsen olyan nagy sikerű film, amelynek ne készítenék el rögtön a folytatását, a második, sőt néha a harmadik részét. A *Keresztapa* (Francis Ford Coppola, 1971), az *Állkapcsok*, ismertebb címén: a *Cápa* (Steven Spielberg, 1975), a *Rocky* (John G. Avildsen, 1976) és más filmek sikere folytatásra indította készítőiket. Ennek okai részben anyagiak, részben pedig a folytatásos tv-sorozatokhoz szokott és szoktatott közönség igényeiben keresendők. A régi esztétikai törvény, hogy a művek hatásának titka egyszeriségükben, megismételhetetlenségükben és folytathatatlanságukban (is) lakozik, feledésbe merült.

3. *Nem lehet rövidebb a filmed 120 percnél.* — A másfél órás film manapság fehér holló, az átlagterjedelem két, két és fél óra. Régen is készültek a megszokottnál hosszabb művek, de a vetítési idő hosszabbodása a jelenkorban vált uralkodóvá. Az amerikai mozinak már a terjengősségével le kell nyűgöznie nézőit, bár a hitelesség foka nem nő a filmhosszal egyenes arányban. Mintha a nagyregényekkel szembeni kisebbségi érzéseiket kívánnák kompenzálni ezzel a filmrendezők.

4. *Tartsd markodban a nézőt s ne engedd gondolkodni!* — Robert Musil naplójegyzeteiben olvasható: „Valamit, amit a régebbi regényírók jól tudtak, csaknem teljesen elfelejtettünk: felcsigázni az érdeklődést! Csak lebilincselni tudjuk hallgatóinkat." A megfigyelés helytálló és nemcsak a modern irodalomra vonatkozik. *Lebilincselni vagy felcsigázni?* Ez a mai filmrendező dilemmája is. A vérbeli alkotó nem végérvényesen értelmezett kész tényekkel lép a befogadó elé, hanem aktivitására apellál, olyan útra csábítja, ahol a néző, az olvasó értelmező tevékenysége nélkül nem születik meg a kívánt hatás. Az „új hollywoodi" filmesek jól megtanulták, hogyan játszhatnak a nézők vágyaival és idegeivel, valamiről azonban hallani sem akarnak, arról, hogy miként vonják be őket egyenrangú partnerként a közös gondolkodás újraalkató örömébe. Ennél jóval alpáribb örömöket kínálnak filmjeikben.

5. *Lopj, ahonnan csak tudsz, főként közvetlen elődeidtől!* — A filmtörténet gyorsan változó, képlékeny folyamatában szerzők és irányzatok jönnek divatba, majd mennek hirtelen feledésbe. A közönség könnyen felejt, ezért a múlt, akár a tegnap is könnyen idézhető, ismételhető, az epigonizmus nehezebben ismerhető fel, s ha mégis lelepleződik, nem jár érte oly kíméletlen lekezelés, mint más művészetek történetében. A másolásnak, az ügyes koppintásnak különben is menlevelet ad a filmszakmában az a tény, hogy csak az igazán jelentős művek nem kopnak meg az idő múlásával, mert a legtöbb film elveszti korához kötődő varázsát. A múltat tehát könnyebb kifosztani, szellemi önállóság híján jól jön a kialakult témák és műfajok felmelegíthetősége.

6. *Mindent mondj ki és mutass meg a filmvásznon!* — Ma már eljutottunk a tabuk és tiltások alóli felszabadulás ama fokára, ahol semmi sem korlátozza a filmalkotó fantáziáját. Amennyire helyénvaló ez a művészi szabadság szempontjából, annyira veszélyes a kizárólag sokkolni kívánó brutális és obszcén képsorok hatása miatt. Megszámlálhatatlan mennyiségű, vért jelző piros festék folyik el a kamerák előtt, s szinte nincs olyan nemi eltévelyedés, amelyet ne láttunk volna a filmvásznon. Az ún. nyomdafestéket nem tűrő kifejezések már fel sem tűnnek az acélozott idegzetű nézőknek. A mai (amerikai és nyugat-európai) film, amikor igyekszik túllépni az ábrázolható minden eddigi határát, a szabadságában korlátozott, privát ösztöneit szabadjára engedő emberek fantáziájára számít, azt akarja kielégíteni. Félreértések elkerülésére: nem lehet obszcén, ami művészi közegben jelenik meg, fontos tartalmat, mondandót fejez ki.

7. *Csakis fikcióban gondolkozz, ne törődj a valódival!* — „Új Hollywood" hatására, mondjuk drasztikusabban: nyomására, eluralkodott az élettől eltávolító és a valósághoz visszavezető szellemi utakat eltorlaszoló mese, fikció. A moziban — Bódy Gábor kifejezésével — a „szuperfikció" ejti ámulatba a gyanútlan nézőket. A valóság iránti

érdeklődést ismét fel kellene támasztani a köznapok elemi tényeit felfedező dokumentarista művek által. Csakhogy az elképráztatott és lebéklyózott közönség épp erre nem kíváncsi, mert mindennapos tapasztalatai a szellemi pótkielégülés felé kergetik. Ezért van hatalmas sikere az olyan filmeknek, mint a naiv és gyermeteg *Csillagok háborúja* (George Lucas, 1977) vagy a homályos és misztikus *Harmadik fajtájú találkozás* (Steven Spielberg, 1977).

8. *Óvakodj a lélki finomságoktól, dramaturgiád legyen kiélezett, amennyire csak lehet!* — A modern filmművészet nagy előrelépése volt, hogy meghódította az ember szellemi régióit, olyan élettények ábrázolására tette képessé a filmet, amire azelőtt legföljebb az irodalom vállalkozott. Napjainkban visszalépés történt e téren. A naturalista külsőségek, sokkoló képsorok magától értetődően párosulnak kiagyalt konfliktusokkal, sematikusan leegyszerűsített figurákkal, illusztrált tételekkel. Tévedés azt hinni, hogy a pszichológiai ábrázolás, a lélektani hitelesség megteremtése csak a filmtörténet egyik irányzata; az ugyanis a hangosfilm-korszak csúcsa volt.

9. *Ha nem tudsz divatot teremteni, legalább utánozd a divatot!* — Valaminek a sikere folytatásra vagy másolásra ösztökél. A film — mint a divatokra különösen érzékeny közeg — még inkább erre sarkall. Nemcsak a múlt nagy sikereit, témáit lehet immár utánozni, hanem a jelenkor tömegkultúrájának produktumait (képregények, lemezen, kazettában sokszorosított zene). Névtelen rendezők az álomgyár régi recept je szerint dolgoznak: a diszkódivatból, a „szombat esti láz"-ból így lesz filmdivat, és az ismeretlen John Travoltából világsztár.

10. *Ne újíts: a bevált módszereknél semmi sem lehet jobb!* — Az „új hollywoodi" filmesek az elbeszélésmódot tekintve sem újítók. A New York-i iskola kísérletező hajlandósága (az underground filmesekről nem is beszélve) teljes egészében hiányzik belőlük. Kiszámított hatásokra építve, biztos sikerre számítva készítik filmjeiket.

Ezek a szabályok (vagy szabványok) nem kerültek kodifikálásra, csupán a filmekből hüvelyezhetők ki mint ismétlődő és egybevágó tulajdonságok. Mégis legalább olyan erővel hatnak az alkotók tudatára, mintha valahol, valaki törvényként nyilatkoztatta volna ki őket. Hatásuk oly kiterjedt, hogy még az Atlanti-óceán innenső oldalán is érezhető; hasonló tendenciák figyelhetők meg a nyugat-európai filmekben. Az amerikai mozi, a külsőségeiben megújult Hollywood visszaszerezte a hatvanas évek elején elvesztett pozícióját. Az álomgyár újdonsült változatának lebilincselő hatása alól nehéz kivonnia magát a világot értelmezni akaró alkotónak és a mozivászon előtt gondolkodni *is* képes nézőnek.

Nézőpontot váltva szembetűnőek a tartalmi rokonvonások is.

Témák és műfajok

(A nosztalgia hullámhosszán) Senki nem tudná megmondani, hogy mikor született meg a *retró*, melyik volt a filmtörténet első múltba néző, nosztalgikus hangulatot árasztó alkotása. Annyi biztos, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján születtek nagy számban ilyen filmek. Ekkortájt a szellemi divatok kopása is felgyorsult; irányzatok és alkotómódszerek mentek feledésbe — nem szándékolatlanul —, hogy mielőbb átvehesse helyüket a legeslegújabb filmes eljárás, hogy aztán az is divatjamúlt legyen rövidesen, és a régivé vált tegnapelőtti stílust vagy műfajt ismét elővehessék, de már mint felújított divatot, a közelmúlt iránti nosztalgia édességével fűszerezve. Tulajdonképp már a *Bonnie és Clyde* is a retróhoz tartozik, de igazán csak a hetvenes évek elején lett uralkodó műfajjá a múlt iránti érdeklődés. Emlékezetes, hogy Peter Bogdanovich nagy hírű műve, *Az utolsó mozielőadás* (1971) mekkora csalódást okozott a honi filmbarátoknak. Ennél a filmnél volt először érezhető és lemérhető stílus és gondolatiság, hírnév és valós érték meghasonlása. A *Kamaszkorom legszebb nyara* (Robert Mulligan, 1971) azután tovább mélyítette a szakadékot a múltidéző emlékezés és a társadalmi érvényesség között. Az *Amerikai falrajzok* (George Lucas, 1973), bár jobb és jelentősebb, mint a későbbi *Csillagok háborúja*, a kamaszkorra történő

emlékezés ürügyén a hatvanas évek filmstílusát imitálja. Ugyancsak a retró műfajához sorolandó az *Ilyenek voltunk* (Sydney Pollack, 1973) és e filmtípus klasszikusa, *A nagy Gatsby* (Jack Clayton, 1974). Valamennyiük közös sajátsága, hogy az emlékezés apropóján, a jelennek hátat fordítva kívánatossá eszményítik a múltat, s mindezt igen rafinált módon, megfoghatatlanul művelik: a művésziesség látszatát keltve megtévesztik a közönséget, sőt néha még a kritikusokat is.

A retró újabban a mozi hőskora és a némafilm felé fordul ihletért. Az *Ötcentes mozi* (Peter Bogdanovich, 1976) tisztelgés azok előtt, akik a találmányt elindították a művészetté válás útján, amikor a nickelodeonok korát felváltotta a több felvonásos, egész estét betöltő filmek időszaka. A *Hollywood, Hollywood* (Gene Kelly, 1976) és a *Bombasiker* (Mel Brooks, 1976) már másképp nyúl a filmtörténet múltjához. Az előbbi eredeti filmrészleteket kinotékaként összegyűjtve és revüsítve, utóbbi pedig a klasszikus burleszk ötleteit mai sztárokkal újrajátszatva. Itt nem a film(művészet) önreflexiójának vagyunk szemtanúi, amelyre Fellinitől Wajdáig remekmívű példákat láttunk, inkább egy végkiárusításnak, ahol leértékelt régiségek kerülnek eladásra. Ilyen hatású a *Won Ton Ton, Hollywood megmentője* (Michael Winner, 1975) is, melyben egy régi némafilmes toposz, az okos kutya újjászületésének lehetünk szemtanúi, miközben tűnődhetünk, hogy mitől és miért kell Hollywoodot megmenteni.

(Juggernaut — a pusztítás szelleme) Ki gondolta volna, hogy a hindu mitológia istenképzetéből, a mindent eltaposó, gyilkos erőszak szelleméből egyszer még filmcím és áruvédjegy lesz. A csoda megtörtént, a szellem testet öltött. A *Pénzt vagy életet!*, eredeti címén: *Juggernaut* (Richard Lester, 1974) nyitotta meg ugyanis a *katasztrófafilmek* mai sorozatát. Következett a *Pokoli torony* (John Guillermin, 1974) tűzvésze, amely egy hatalmas üvegpalota vendégeit pusztítja el majd mind egy szálig. Aztán beúszott a filmvászonra a fehér cápa *(Állkapcsok)*, hogy egy tengerparti kisváros fürdőzőit és a gyengébb idegzetű nézőket riogassa. Végül megjelent *King Kong* (John Guillermin, 1976), a hatalmas majom, a harmincas évek filmszörnye, hogy leleplezze a két időszak hasonlatosságát, és a remake adta összehasonlítási lehetőség alapján rájöhessünk: az 1933-as *King Kong* minden tekintetben jobb volt.

A *katasztrófafilm* általános sémája már néhány darab alapján összegezhető: emberek kisebb-nagyobb csoportja valamely elháríthatatlannak látszó végzet vagy irracionálissá növesztett emberfeletti erő miatt (élet)veszélybe kerül, a pusztulástól egy ember hősies erőfeszítése vagy egy kisebb csoport összefogása segítségével menekülnek meg, több-kevesebb áldozatot hátrahagyva. Vis major akármi lehet: egy magányos őrült fenyegetése, földrengés, tűzvész, méhraj támadása stb. Ezek a témák nem hatnak az újdonság erejével, régebben is készültek ilyen típusú filmek, csak nem így címkézték őket. Ha egészen a gyökeréig hatolunk a témának, a western mitológiájára lelünk, a magányos hősre, aki felveszi a küzdelmet a túlerővel és példát mutat a közömbös és ingatag többségnek. Továbbá: a világirodalomban is számos példa akad erre a témára, ha úgy tetszik, van katasztrófa-regény is. Csakhogy ma, amikor a filmforma egyenértékű jelentéshordozóvá vált, egyáltalán nem közömbös, hogy miként mesélik el a fiktív szörnyűségeket. A mai katasztrófafilmek nemcsak félelembe és rettegésbe sodorják agyalmányaikkal befogadóikat, hanem egyúttal élveztetik vele a félelmet. Hadd féljen a néző a moziban, mert úgyis szeret félni, mert a mindennapi élet is tele van immár szorongató eseményekkel (terrorizmus, válságok, biztonsághiány). A nézőt a mozisöllyéhez bilincselve, megbénítják tudatát és akaratát, mert az érdekfeszítő szórakoztatás után végül úgy távozik a vetítőből, hogy nincs ok az aggodalomra, mert úgyis minden megoldódik, a szuperemberek elhárítják a bajt.

(A horror és a pornó változatai) Az erőszakos látvány, a véres jelenetek és morbid fantáziaképek sora mindig is különleges hatást gyakorolt a nézőre; a horror ugyancsak régi műfaj. Hozzászokhattunk, hogy Drakula és társai időnként visszajárnak kísérteni a moziba. De a figyelmes szemlélő észreveheti a jókora különbséget, amely

például Hitchcock moziját, a film fotografikus eszközeit a pszichikus feszültség, a lélektani horror megteremtésére használó rendezésmódot az *Ördögűző* (William Friedkin, 1973) és más, hasonlóan nyers és brutális rémségeket tálaló filmektől elválasztja. A horror-elemek, az erőszakot teljes fizikai realitásában bemutató képsorok az egyáltalán nem horror-filmnek szánt alkotások kelléktárába is bekerültek. A *Keresztapa* vagy a *Taxisofőr* (Martin Scorsese, 1975) magától értetődő természetességgel bánik a gyilkosság és a halál tényével. A naturalisztikus stílus azután harmadrangú filmcsinálók kezében szórakoztatóipari fogássá alakul át. A kifejezés szabadsága, az ábrázolható jelenségek határainak túllépése teljesen öncélúvá válik.

A pornográfia fokozott térhódítása is az elmúlt évtized jellegzetessége. Ugyan nem Amerikában vált igazán divattá, hanem Nyugat-Európában — úgy látszik, az angolszász puritanizmus oly eréllyel bír még ma is, hogy képes volt megkötni az egyébként merész amerikai rendezők kezét —, de így is felkapott módi lett belőle. Hogy mi pornográf és mi nem, azt nehéz eldönteni. A közízlés évről évre változik, országonként más törvények szabályozzák az ábrázolási tilalom alá eső életmegnyilvánulások körét. Alighanem igaza van Susan Sontagnak, aki a pornó fogalmát a tárgy és a szemlélő viszonyában véli megragadhatónak, azaz számára csak a képzelet lehet pornográf. Természetesen nem mindegy, hogy milyen közegben jelennek meg a skandalumot okozó képsorok, milyen hatást céloznak meg létrehozóik. Vannak filmek, melyek ügyészi vádiratokban és bulvárlapok botránykrónikáiban szerepeltek, mint *Az utolsó tangó Párizsban* (Bernardo Bertolucci, 1972) és a *Salo avagy Sodoma 120 napja* (Pier Paolo Pasolini, 1975), mégis gondolatokat közölnek, tragikus konfliktusokat hordoznak, ami a pornográf filmekre egyáltalán nem jellemző. Érvényes tehát rájuk az esztétikai tétel: a műalkotás nem azonos a tárgyával. A vérbeli pornó, legyen akár lágy, akár kemény, ahogy a hetvenes években aposztrofálták különböző verzióit, társadalmilag tökéletesen ártalmatlan, a néző tudatát és érzelmeit érintetlenül hagyja, s kizárólag az „érzékek birodalmára" kíván hatni. Ennyiben a manipuláció kiváló eszköze.

Érték vagy divat?

A formai és műfaji tendenciák szemlézése után, „új Hollywood" szellemi javait summázva, elmondható, hogy kétségtelen értékeket is alkottak e generáció képviselői; főként az átmenet, a felívelés idején, de még a hetvenes évek első felében is. A *magányos hős* Amerikában állandóan uralkodó eszményét koruk számára átalakították. Egyes filmek még őrizték a western romantikus beállítását modern köntösben, mint például a *Serpico* (Sidney Lumet, 1973), más művek már a társadalommal való szembenállás, a kitaszítottság élményét fogalmazták meg, mint a *Száguldás a semmibe* (Richard C. Serafian, 1971) és *Az utolsó szolgálat* (Hal Ashby, 1973), néhány alkotás pedig a társadalmi atomizáltság és a mindent uraló manipuláció következményeit mutatta meg, az amerikai filmben szokatlan következetességgel, mint a *Magánbeszélgetés* (Francis Ford Coppola, 1974) és a *Hálózat* (Sidney Lumet, 1976). A nagy tehetségű Coppola műve, a lehallgató lehallgatásának ördögi körben forgó sztorijával élesen exponálja a technika elidegenedésének kiszolgáltatott embert; talán egész „Új Hollywood" legjobb műve.

Az értékes vonások mellett azonban jóval több a sablon. Motívumok vándorolnak, ismétlődnek rutinszerűen (virilista és feminista témák divatoznak), feltámadt a szentimentalizmus mint a lakhatatlanná váló világ elleni gyógyír, a sikerek azonnal utánzóra lelnek, témák és tehetségek váltódnak aprópénzre. „Új Hollywood" rövid évtizede két, jól elkülöníthető időszakra oszlik. Kezdeti, feltörő, az európai új hullámokhoz laza szálakkal kötődő szakaszában, amikor még az elismerésért és a sikerért kellett az alkotóknak megküzdeni, született néhány maradandó, társadalmi érvényességgel bíró mű. Később, az évtized közepe táján, mikorra a rendezők szupersztárok lettek s csak a sikerre törtek — sokszor hatalmas anyagi kockázatot vállalva —, eltűnt a gondolatiság maradéka is, a mese, a fikció valóságtól elterelő alkalmazása

vált uralkodóvá. Az amerikai film az évtized végére elveszítette fellendülése indítékait: a kritika és az ellenállás attitűdjét.

A nyugat-európai film az utóbbi években az amerikanizálódás jeleit mutatja. A befolyás nemcsak a rokon társadalmi berendezkedés okán növekszik. A nyílt ideológiai hatásnak jobban ellenálló nyugat-európai filmművészet az utóbbi években elvesztette integritását. Az analitikus hajlandóság eltűnőfélben, az átfogó művészi látásmód leegyszerűsített sablonokkal helyettesítődik. Az amerikai stílus teret nyer kontinensünkön. Formaérzékeny rendezők másolják azt, ami szülőhelyén is utánzat volt. *Az amerikai barát* (Wim Wenders, 1976) című nyugatnémet filmet például „új Hollywood" előtti tisztelgésnek nevezte a cannes-i filmfesztivál egyik kritikusa — teljes joggal. Az amerikanizálódási tendencia persze rejtett folyamatként jut uralomra ideát; csak a végeredményét látjuk. Az alkotók a filmek nyelvezetét koppintják le, stílusok és műfaji jegyek keverednek eklektikusan, meghatározhatatlan immár, hogy ki kit utánoz. Egy biztos pont van: ami feltűnést kelt, sikert arat és minimális csírája van benne a tehetségnek, azaz értékes, arra azonnal lecsapnak jó szimatú gyártók és szivacs természetű rendezők. *Az értékből divat lesz, s ami divatos, az már értékesnek tüntethető fel* a könnyen megtéveszthető közönség, de néha még a szakmai közvélemény szemében is.

Európai vizekre evezve ezért azokat az irányzatokat kell legelébb szemügyre venni, melyek szándékaikban és megvalósításukban látszólag a legkevésbé emlékeztetnek az új szabású amerikai filmegyenruhára.

A politikai film útjai

(Didaxis és kontesztáció) Emlékezzünk csak, jó évtizede milyen heves vitát váltott ki nálunk a *Z avagy egy politikai gyilkosság anatómiája* (Costa Gavras, 1968) című film. Bán Róbert akkori, sokak által megkérdőjelezett kritikáját igazolta az eltelt idő, a filmtörténet változása. Ami kifogás a filmmel szemben támasztható volt — haladó téma elkoptatott műfaj eszközeivel elmondva, a sematizmusig egyszerűsített filmhősök, az elemzés feladása, túlzott engedmények a szórakozási igényeknek —, az a következő években készített politikai témájú művek állandóan visszatérő vonása lett. A legpolitikusabb filmirányzatok közös buktatója a megfelelő forma megtalálásának hiánya.

Az olasz film elmúlt évtizede rendkívül gazdag közvetlenül vagy közvetve politizáló alkotásokban. Jószerivel — néhány, már klasszikus mester (Fellini, Antonioni, Visconti) kivételével — minden számottevő filmújdonság érinti vagy központjába állítja a politikum szféráját. Petri, Rosi, a Taviani-fivérek a legfőbb képviselői az új irányzatnak, de olyan régi, neorealista mesterek is adóznak neki, mint például Steno vagy Mario Monicelli. A *Vizsgálat egy minden gyanú felett álló polgár ügyében* (Elio Petri, 1969) indította e művek sorát és sok tekintetben meghatározta valósághoz fűződő viszonyukat. Szakmányban készültek utána a rendőr- és igazságszolgáltatási témájú filmek (lásd Damiano Damiani darabjait a jobbak közül: *Egy rendőrfelügyelő vallomása az államügyésznek*, 1971; *Miért ölnek meg egy bírót?*, 1975). Közös sajátságuk, hogy az áttekinthetetlenül többértelmű és jó ideig megváltoztathatatlannak látszó politikai-társadalmi helyzetnek nem tudják magyarázatát adni, csak erőteljes leegyszerűsítések árán. Ez önkéntelenül is a művek didaktikusságához vezetett; a sematikus ábrázolás kísértő hagyománya visszatért. A legelrettentőbb példákat nem az újabb rendézőgeneráció, hanem a régi, még a neorealizmus iskolájába járt gárda produkálta. A *San Babila egy napja* (Carlo Lizzani, 1976) és a *Csúfak és gonoszak* (Ettore Scola, 1976) oly mértékben élt a kiélezés hatásvadászó fogásával, a funkciójukat vesztett, céltalanná váló szexuális és erőszakos jelenetek alkalmazásával és oly leegyszerűsített képet adott a mai olasz társadalomról, hogy a sematizmus jelzőjét érdemli.

A nagy hírű *Huszadik század* (Bernardo Bertolucci, 1975) is behódol a naturalizmus új keletű szokásának és — terjedelme nyújtotta lehetőségeivel nem élve — szimplifikált képet ad Itália 1900—1945 közötti történelméről. Bertoluccit „Új Hollywood" befo-

lyásolta szemlélete meggátolta abban, amire egyébként a határás filmidő lehetőséget adott, hogy epikus tablókban ábrázolja társadalom és egyén viszonyát, a politikai fordulatok valódi okait. A film hatásos, fogva tartja a néző szemét, de az agyát már nem; szenzáció kíván lenni, így eleve lemond a gondolkod(tat)ásról.

Az olasz politikai filmek másik csoportja elkerüli az illusztratív ábrázolás csapdáját. Az *Apámuram* (Paolo és Vittorio Taviani, 1977) az egyén lehetőségeit kutatja egy lázadó és önmagát felszabadító ember sorsának történetében. A *Todo modo* (Elio Petri, 1976) a fennálló elöregedett és korrupt politikai intézmények ellen tiltakozik. A lázadás és a tiltakozás témái más művekben is visszatérnek. A hősök általában cselekvésképtelenek, a filmek pedig a dühöt sugalmazzák, mint a társadalmi léptékű tehetetlenség egyetlen lehetséges reakcióját. A politikai film nem tud tettekre késztető erővé válni.

Az olaszéhoz hasonló hangulatot árasztanak a nyugatnémet új film említésre méltó alkotásai. Náluk is a direkt vagy közvetett módon politizáló művek számottevőek. Sajnálatosan nem a Schlöndorff-féle tényfeltáró analízis (*Katharina Blum elvesztett tisztessége*, 1975) a divat, hanem a Rainer Werner Fassbinder és Werner Herzog tevékenységével fémjelezhető, sokkírozó, fikcióra építő módszer. Fassbinder, aki termékenységével és éles kritikai szellemével csak a hatvanas évek Godard-jához mérhető, nem pepecsel lélektani finomságokkal. Filmjei leginkább plakátnak vagy kiáltványnak hatnak. Ám épp ezáltal tévesztenek célt. Korunk ugyanis nem az egyértelmű, kézzelfogható igazságok időszaka. *A félelem megeszi a lelket* (1973) a fikció legkiagyaltabb formáit használja egy szociográfiailag pontosan behatárolt környezet, életmód bemutatására, s melodrámába csúszik át. Werner Herzog már inkább hajlik az árnyaltabb módszerek alkalmazása felé, nála viszont minduntalan felcsillan a romantikus örökség (lásd *Kaspar Hauser rejtélye*, 1974; *Bruno vándorlásai*, 1977), ami nem a legalkalmasabb közelítési útja mai konfliktusoknak.

A nyugat-európai filmművészet tendenciózus darabjai leplezték le igazán bizonyos hagyományos és bevett fikciós formák végleges kiüresedését és alkalmazhatatlanságát. A hasonló módszerekkel élő amerikai filmeknél azért nem derült ki az elértéktelenedés teljes egészében, mert a figyelemkeltő témák és a szemfényvesztő technikai fogások ügyesen elpalástolták az űrt, amely a külső csillogás és a belső sivárság közt tátong. Csak a direktebb mondanivalójú filmek művészi kudarcán vált végleg lemérhetővé a régi típusú fikció avultsága, amikor is tantételek lepték el a filmvásznakat szerte Európában.

Irányzatokon kívül

Ma már senki sem vitatja, hogy vannak olyan filmalkotók (Bergman, Buñuel, Fellini, Wajda stb.), akiknek minden egyes művét csak pályájuk egészéhez mérve szabad megítélni, függetlenül az uralkodó divattól és az illető film sikerültségétől. Vannak aztán olyanok (ún. egyfilmes szerzők), akiket elegendő korukhoz hasonlítani, mert nem rendelkeznek a kopásálló érvényesség jegyeivel. Elsősorban az előbbi, *irányzatokon kívül maradó* rendezőknek köszönhető, hogy az elmúlt évtized időtálló műveket is magáénak mondhat.

Szembesítsük egymással a nyugat-európai filmművészet egymást követő évtizedeinek két rendező-csillagát. Az összehasonlítás Godard és Bertolucci, a két fenomén között a hetvenes évek szélsőségeire utal s az egyéniség kiszolgáltatottságát leplezi le. Nézzük előbb Godard esetét. A francia új hullám élharcosa, a hatvanas évek fenegyereke, a modern filmnyelv nagy újítója a hetvenes évek elején a hagyományos gyártási és forgalmazási rendszer elhagyására kényszerült, mert rádöbbent arra, hogy a régi, még életképes, de számára túlhaladott szisztéma egyre-másra bekebelezte az új hullám többi képviselőjét. Godard-t ez lázadásra provokálta. Ám kivonulásával kizárta magát abból a lehetőségből, hogy nagyobb körben fejthesse ki hatását, hogy egyáltalán közönsége legyen amatőrizmus és professzionizmus határán álló műveinek. Lehet, hogy az út, melyre lépett, a film egyik jövőbeli alternatívája, és Godard újabb

nyelvújítási rohama a továbblépés majdani alapja lesz. Ő mindenesetre nem engedte befolyásoltatni magát a korszak divatos áramlataitól.

A másik utat, a tehetség manipulálhatóságát jelzi Bertolucci többszöri pályamódosulása. Az újbalos eszmék divatozása idején elkészítette *A partnert* (1968), az új hullámok hatása alatt álló filmet. Amikor a jól megcsinált filmek ázsiója emelkedett, bravúros stílusban adaptált egy Moravia-regényt (*A megalkuvó*, 1969)! A vihart kavaró *Az utolsó tangó Párizsban* (1972) nem egyszerűen a szex- és retróhullám adaléka és a személyiség válságáról szóló tételek átültetése; igen körmönfontan pellengérezi ki a neorealizmust és a francia új hullámot, épp azokat az irányzatokat, melyektől a legtöbbet tanult. A *Huszadik századról* adott jellemzéshez csak annyit teszünk hozzá: egy film (és egy rendező) nem hódíthat meg minden közönségréteget; az alkalmazkodás mindenképpen kudarchoz és az alkotói autonómia elvesztéséhez vezet.

A nemzeti filmiskolák fölött álló nagyságok többsége — szélsőségektől mentesen — az önmagához való hűségben véli megtalálni művészete folytonosságának biztosítékát. Nem alkalmazkodnak kritikátlanul koruk legújabb szokásaihoz, nemigen változtatnak bevált módszereiken. Ez néha önismétléshez vezet; az új témák pedig nem mindig engedelmeskednek a régebbi műhelyfogásoknak.

Tovább nehezíti a korábban már nagyobb hírre és jelentőségre szert tett alkotók helyzetét, hogy a tömegfilm lassú és rejtett felértékelődése velük közös nevezőre látszik hozni a többé-kevésbé színvonalasan vagy éppen bravúrosan megcsinált kommersz termékeket. A csillogó-villogó középszer térnyerése az ő rovásukra hódított meg jókora rétegeket a formanyelvből és hódított el számos nézőt a korábban a kísérletező törekvéseknek elkötelezettek közül. Nemegyszer az történt, hogy maguk az ún. szent szörnyetegek helyezték lejjebb saját mércéjüket: régebbi fortélyaikat alkalmazták vagy esetleg még hatásosabbakat találtak ki, csak éppen a mondanivaló lett nem sokat adó vagy már látott-hallott. Hozzájárult ehhez egy elemi, a mindenkori társadalmi helyzettől független, filmtörténeti tény. Minden művészegyéniség pályafutásának van felívelése, tetőzése és hanyatló periódusa — ez idáig evidencia. A probléma ott kezdődik, hogy a művészi eredetiségű, független világlátású nagyságok, akikről itt szót kell ejteni, a hetvenes években már túl voltak pályájuk felfelé ívelő hullámán. Akik pedig éppen megindultak, inkább csak a karrier és a hírnév, s nem a szenvedélyes valóságkutatás csúcsai felé, azok nem rendelkeztek az előttük járók igényességével. Kivételek természetesen, mint mindig, ekkor is akadtak (Buñuel például — róla később külön szólunk).

Ingmar Bergman a hetvenes években is megőrizte rá jellemző hallatlan termékenységét. Szinte minden esztendőben forgatott egy-egy filmet, s ebben még váratlan emigrációja sem gátolta meg. Újabb termése azonban már korántsem olyan egyenletes színvonalú, mint volt a megelőző évtizedben. A *Suttogások és sikolyok* (1972) vitathatatlan remekmű, egy zárt világból küldözgetett, mégis egyetemes érvényű palackposták magas fokú szintézise, a bergmani világkép összegzése. Az *Érintés* (1970) tömegsikere és a változó feltételek azonban később arra ösztönözték, hogy lépéseket tegyen a popularitás felé. Ám változatlan műgonddal készített lelki mélyfúrásai immár klasszikusnak számító művei újrajátszásának tűnnek csupán. Az *Őszi szonáta* (1977) megejtő szépségei sem felejtetik, hogy a *Tükör által homályosan* (1961) egyik alapmotívumának (a híres művész önző magánlény, rossz szülő) felnagyítását látjuk. Tovább módosította Bergman kifejezőeszközeit, hogy több filmet, sorozatot is forgatott a svéd televízió számára (időrendben: *Jelenetek egy házasságból*, 1973; *A varázsfuvola*, 1974; *Szembenézve*, 1975). Dramaturgiája így kénytelen volt a képernyő és a sorozatok törvényeihez alkalmazkodni. A *Kígyótojás* (1976) pedig arról tudósít, hogy rendezője kilépve jól ismert környezetéből elvesztette hitelessége forrását; a film lidérces rémálom a fasizmusról, Kafka modorában. Újabb művei tükrében Ingmar Bergman nagyjából egyenletes színvonalon dolgozó mesternek látszik, aki a lehetőségek határán belül hű marad önmagához. A sikerhez ennyi is elég, megújulni, a változó kor másnemű követelményeihez felemelkedni, kevés.

Luchino Visconti már a hatvanas években a dekadencia krónikásául szegődött. Később aztán a hanyatlás költőjévé lényegült át. A halála előtt forgatott utolsó művei

(*Meghitt családi kör*, 1974; *Az ártatlan*, 1976) a bevált filmművészeti elbeszélő formák elavulásáról és egy valamikor korszaknyitó egyéniség megújulási képtelenségéről tanúskodtak. Federico Fellinit szuggesztív alkata, nyersanyaga fölött uralkodó invenciózus látomásai (például *Róma*, 1971; *Amarcord*, 1973) megóvják a külső befolyástól. A realisztikus hatás érdekében eltorzított figurái teszik képessé, hogy ne csak érdekes, de gondolatokra ihlető is legyen. Filmjei akkor is üzennek a mának, ha alakjai a múlt köntösében állnak elénk (*Casanova*, 1975). Tanulságos pályamódosulás a Fellinié: úgy őrzi tovább függetlenségét, hogy látszólag nem törődik a jelennel, a mára is értelmezhető történeteket mesél el, élvezetesen és mégis komolyan. Ugyancsak árulkodó tünet Michelangelo Antonioni hallgatása, aki egyetlen játékfilmet forgatott az elmúlt évtizedben (*Foglalkozása: riporter*, 1974). Ez a vitatott mű azonban egyesítette a rendező ismert alkotómódszerét egy másik, szellemi feszültséget teremtő előadásmóddal, s így nemcsak gondolatébresztően, hanem érdekesen fejezte ki a jelen általános válsághangulatát. Látvány és gondolat ritkán elegyedik ennyire a mai filmművészetben, mint itt, Antonioninál. Szabályerősítő kivétel ez a mű, jelzi, hogy manapság általában a csend vagy a fecsegés lehetőségei adottak a rendezők számára.

A felsorakoztatott példák jól mutatják az irányzaton kívüliek ellentétekkel teli helyzetét. A kívülállás a szuverén egyéniségeket sem mentesíti a kor uralkodó élettényeinek hatása alól. A film képlékeny és rugalmas médiuma sem okolható a művészek időzavaráért és tanácstalanságáért, még kevésbé a szórakoztatás terrorjáért. Lassan végére érve az évtized filmmustrájának, egyre élesebben rajzolódik ki egy másképpen ismert és untig ismételt elemi igazság: társadalmi tények hatnak — kényszerítő erővel és szükségszerűen — a celluloidszalag művészeinek, mestereinek és iparosainak gondolkodására és tevékenységére. A szemlézett anyag ezt a következtetést involválja.

Ellenpéldák

1. Kelet-Európa

Mielőtt a végső összegzésre sort kerítenénk, vessünk futó pillantást oda, ahol nem uralják a filmkészítést az ipar vaskövetkezetességű törvényei. De miért ilyen szűkszavúan? Egy évtized filmtörténetéről írva, miért bánunk mostohán és röviden Európa egyik felének filmművészetével — kérdheti a gyanakvó olvasó. Okaink a következők: 1. A szocialista országok filmművészete, bár a hetvenes években is adott jelentékeny műveket az egyetemes filmkultúra számon tartott műveinek sorába, nem tudott olyan áttörést végrehajtani, mint a lengyel, csehszlovák, magyar stb. filmiskolák virágzása idején. 2. A kor kihívására, az eszmei feltételek megváltozására Kelet-Európa filmjei nem adtak egységes és hosszabb távon érvényes feleletet, még országonként nézve sem. 3. Európa innenső fele őrzi ugyan a filmtörténetben kivívott megkülönböztető helyét, az itteni új hullámok öröksége nem veszett a múltba, mint a másik oldalon, de korábbi szerepét többé nem tudta betölteni; ha a születő értékek számosságát nézve nem is, súlyában és hatásában mégis visszaszorult. (Mindezt a tanulmány terjedelmében is érzékeltetni kellett.)

Eredendően új tendencia ebben az időszakban a humor finomabb formáinak térhódítása, az irónia és a szatirikus hangvétel felerősödése. Korábban csak a cseh filmben volt megfigyelhető ez a jelenség, ma már azonban majdnem minden ország fel tud mutatni ilyen műveket. Íme néhány: *Hajókirándulás* (Marek Piwowski, 1970), *Különleges kiállítás* (Eldar Sengelaja, 1971), *Élt egyszer egy énekes rigó* (Otar Joszeliani, 1972), *A mezei nyulak megszámlálása, A társaság tisztelt tagjai* (Eduard Zaharjev, 1973 és 1975). A tény, hogy a komikus műfajok megsokszorozódtak, illetve hogy nagyobb súlyuk lett a szocialista filmművészet arányain belül, a társadalmi tényezők és a hozzájuk történő viszonyulás megváltozására mutat.

Még inkább megragadható a korszakváltás a hétköznapi élet témáinak ugyancsak újdonságszámba menő szaporodásában. A történelemmel számot vető, hősi

témák periódusa múltán a filmalkotók a mindennapok jelentéktelennek látszó, de nem elhanyagolható konfliktusaira vetik figyelő tekintetüket. Ez többféleképpen történhet. Lehet a köznapok egyszerű történeteit releváns, társadalomalakító szerepük kibontásával ábrázolni, megmutatva a látszat mögötti lényeget. Ennek kiváló példája a lengyel Krzysztof Zanussi egész eddigi életműve. De lehet úgy is, hogy kisszerű élethelyzeteknek jelentőséget kreálnak felfokozó dramaturgia vagy humor segítségével, látszatot mutatva valóság helyett. Megejtően sikerült példái vannak e módszernek is: *Magány az erdőszélen* (Jiři Menzel, 1976), *Játék az almáért* (Vera Chytilová, 1976).

Hogy a kelet-európai film mégis alternatívája lehet a tőkésországok filmgyártásának, az néhány, itt is megtalálható korszakmeghatározó egyéniség remekműveinek tudható be. Vaszilij Suksin és Andrej Tarkovszkij művei a szovjet, Andrzej Wajda a lengyel filmművészetben bizonyította a szocialista bázisú ellenpélda lehetőségét. Wajda korszakos jelentőségű alkotása, *A márványember* (1976) nem történelmi film. Példaszerűen formateremtő módon, dokumentum és fikció arányait mesterien keverve ábrázolja a félmúlt és a jelen összefüggéseit, gondolkodásra ösztökélve rázza fel a már történelemnek hitt események kortársait és utókorát. Igazi szenzáció, mesterkéltség és sablonok nélkül — a történelem és az egyén viszonyát faggató művészpálya újabb kimagasló fordulata.

2. *Nem kapitalista szigetek*

E kategória Lukács Györgytől való, aki a kapitalista filmipar körülményei között, azok ellenére nagyot alkotó rendezők viszonylagos kitörési lehetőségeit kívánta jelezni vele. Ma még aktuálisabb ilyenfajta szigetek létezésének feltételezése, mert a gazdasági és ideológiai befolyásolás esélyei a tőkés filmgyártás és forgalmazás mai fokán jóval nagyobbak, mint két évtizede, a lukácsi kategória születésekor voltak. Két, egymástól homlokegyenest különböző módszerrel dolgozó filmalkotó műveit hozzuk fel példaként a hetvenes évekből, annak igazolására, hogy árral szemben is lehet úszni, érvényes és időálló műveket készíteni. Az egyik John Cassavetes, a másik Luis Buñuel. (Kiválasztásukat csakis az indokolja, hogy szempontunkból érdekes filmjeiket nálunk is bemutatták.)

Mindkettőjük kísérletező mozgalmak élharcosa volt a pályakezdéskor, és most, kitérők és kudarcok után egyképpen tértek vissza művészetük forrásához. Cassavetes a Hollywood ellen lázadó New York-i fiatalok új hullámához, Buñuel pedig a korai avantgarde immár klasszikus korszakához. John Cassavetes három filmjében (*Minnie és Moskowitz*, 1971; *Egy hatás alatt álló nő*, 1974; *Premier*, 1977) az alkotómódszerrel kifejezhető szellemi tartalmak, egy egyszerű forma életképessége vívja ki csodálatunkat. Nem a külsőségek: a rögtönzöttnek ható színészi játék, a hagyományosnál jócskán lazább forgatókönyv, hanem a belső forma, ahol a képlékeny szerkezet, a színészi gesztusok befolyásolta történés felmutatja a sorsok mögötti mikrodrámákat, ahol az elemi tények hiteles és nagyszabású akciósorrá rendeződnek el. Cassavetes filmjei is túllépik a szokásos filmidőt, ám az események varázsába vont néző egy pillanatra sem unatkozhat. Nemcsak a minden percben meglepetést tartogató színészi játék miatt, hanem mert úgy érezzük, a szereplők élete előttünk formálódik, nyomon követhetünk valamit, amire a való életben is csak ritkán van módunk, emberek kitárulkozását, személyiségek átalakulását. A pszichológiai intimitás a hitelesség aranyfedezete. Cassavetes mutatványa: a látszólag érdektelen, köznapian szürke eseménysorokból feszülten izgalmas, néha fura, de mindig életteli szituációkat formál, s ezeket egymásra építve analizál kapcsolatokat, intézményeket. Néha csak hajszál választja el a köldöknéző viviszekciótól, de hitelességre törő eredetisége megóvja a bukástól.

Luis Buñuel filmjeiben nem a módszer az érdekes; az már-már földhözragadtan hagyományos. Művei üdítő hatását éppen annak köszönheti, hogy realisztikus módon, komoly képpel mesél el hihetetlennek tűnő történeteket. Három legutolsó filmje (*A burzsoázia diszkrét bája*, 1972; *A szabadság fantomja*, 1974; *A vágy titokzatos tárgya*,

1977) alkotójuk megújulását jelzi, csattanós cáfolataként annak, hogy a szellemi válság minden jelentős egyéniségre kényszerű hatással van. Buñuel, miközben tiszteletben tartja a néző sztori iránti igényét, bámulatos könnyedséggel dobja sutba konvenciók, divatok, szokások parancsait, szentnek hitt törvényeknek mutat szamárfület. Lehetséges képtelenségek felsorakoztatásával a polgári világ tökéletes csődjéről informál; egy önmagát túlélt osztály látványos és kacagtató agóniájáról tudósít. A filmművészeti válság azért nem hat rá, mert elveti a kívülről jövő igények és befolyások tudatmosó csapdáit. Sehol sem létező világot teremt, soha meg nem történt történeteket mesél, mégis halálosan komolyan vehető igazságokat vág a fejünkhöz, amelyek játékos petárdaként pukkannak, mégsem polgárbosszantás az eredményük csupán. Buñuel törvényt bont és jelenségeket teremt, ezzel gondolkodásra ösztönöz, ami elől nem lehet kitérni.

A nem kapitalista szigetek képződésének titka tehát nagyon egyszerű: friss és értő szemmel kell a világra nézni, s nem másokat utánozni vagy a kisebb ellenállás irányába haladva megfelelni alacsonyabb rendű elvárásoknak, az immár erőszakossá vált szórakoztatási követelményeknek. Viszont épp ez a legnehezebb a mai feltételek között.

A hanyatlás évtizede

Összegző körképünk lezárása előtt ismételjük újra a megtapasztalt tényeket.
Az elmúlt évtizedben végbement a modern filmművészet formai elemeinek akadálytalan kisajátítása, ezzel együtt témáinak ismétlése, divattá koptatása. Mindez az eredetiség hiányának következménye volt; szaporodtak a másolatok és a hamisítványok a filmvásznon. A filmgyártás egészére az általános színvonalemelkedés lett jellemző (mindenhol az említett területeken), a rutin és professzionalizmus megbecsülése nőtt, ami viszont nem járt együtt a filmművészet korábban betöltött funkcióinak (valóságot feltáró, a nézőket azzal szembesítő, tevékeny világalakításra ösztönző szerepének) felvállalásával. A szakmai, mesterségbeli tudás felértékelése a filmalkotó világszemléletének háttérbe szorításával történt meg. Az ún. művészfilm és közönségfilm amúgy is szerencsétlenül szétválasztott fogalmai homogenizálódtak a filmkészítés gyakorlatában és kiegyenlítődtek hatásukban. Ezzel egyidejűleg látványos folyamatként lezajlott a szórakoztatás kizárólagosságra törése. Ez nemcsak a gonduző kikapcsolódást szolgáló filmekben vált szembetűnővé, hanem abban is, hogy ha valaki egy épkézláb gondolatot vagy netán fontos mondanivalót akart közölni, azt — céljának biztos elérése érdekében — csakis a közönség körüludvarlása útján, a látványosság sztanioljába csomagolva tehette, mert különben szembe kellett néznie az értetlenség és a szűk körű siker rémével. A közönség szerepe a hetvenes években megváltozott. A néző egy olyan ügyfélhez hasonlítható, akinek csak követelése van, de tartozása nincs a filmművészettel szemben. Megnyerése érdekében mindent elkövettek a filmkészítők. Feladva autonómiájukat, vállalva a sorozatszerűség diktátumait, elavult fikciós formákba próbáltak életet lehelni vagy azokat bombasztikus külsőségekkel újszerűnek tűnő „szuperfikcióvá" tupírozni. A valóságot értelmezni kívánó rendező és a gondolkodtató filmalkotás kirívóan egyedülálló. Egyáltalán: csekély a valós értékek száma, s az ilyen művek háttérbe szorulnak, nem tudnak a korábbi években elért hatáshoz hasonlót kifejteni. Így hamis tekintélyek válnak uralkodóvá és hagynak mély nyomokat az évtized öntudatán.

A hetvenes évek a latens amerikanizálódás időszaka volt, nem utolsósorban azért, mert a szocialista filmművészet eszmei defenzívában maradt, nem tudott olyan radikalizáló hatást kifejteni, mint amely a hatvanas években megkülönböztette a fejlett tőkésországokban készült művektől. A most búcsúzó évtized — az ismert és lehetséges ellenpéldák dacára — *a hanyatlás időszaka* volt.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a filmtörténeti változások szemlézése — kellő időtávlat híján — egyelőre csak *ideiglenes adalék* lehet századunk nyolcadik évtizedének elemzéséhez. Pillanatfelvétel csupán, amely azonban *maradandó elvek alapján*

készült. Ezért koncentrált a legjellemzőbb, legátfogóbb tendenciákra s hagyta említetlenül a lehetőségeivel küszködő, formáit kutató latin-amerikai, ázsiai, afrikai filmeket és az érintett periódusban magáról alig hallató, háttérbe szoruló avantgarde törekvéseket.

A művészettörténet mindig a formák története egyben. A *forma* és az alapjául szolgáló *világnézet* összefüggései kezünkbe adják a változó korok megértésének kulcsát. A különösen gyorsan reagáló filmművészet válságainak és felíveléseinek magyarázatát társadalmi tényezőinek alakulásában, a filmmédium mindennapi élethez való közelisége miatt, a politikum szférájában kell keresni. Ennek figyelembevételével konstatálható a tény: ez a korszak nem kedvezett a művészetnek. A társadalmi mozgásfolyamatok a hetvenes években lelassultak (nemcsak Nyugaton, hanem Kelet-Európában is) vagy a megelőző időszakéval egyenesen ellentétes irányt vettek. A megerősödő politikai jobboldal megtorpant, tanácstalan, megosztott és nemegyszer megalkuvásra hajlamos baloldali erőkkel konfrontálódott, aminek az utóbbiak visszaszorulása volt természetes következménye. A konzervativizmus érdekszövetségre lépett a liberalizmussal az amúgy is meggyengült radikalizmussal szemben. Hozzájárult ehhez a hetvenes évek közepén elhatalmasodó gazdasági válság hatása, amely csak tetézte a korszak szellemi válságát és utólag magyarázó elvet szolgáltatott az általános krízisre, holott az jóval előbb vette kezdetét. Végül, de nem utolsósorban: a marxista filozófia és ideológia nem tudta történelmi küldetését maradéktalanul teljesíteni, az eszmei offenzíva lendítője lenni.

Ne feledjük: *a filmtörténet — társadalomtörténet.* Jeles alkotások akkor születnek, követésre érdemes irányzatok akkor kristályosodnak ki, ha ennek megvannak a társadalmi feltételei, ha nemcsak eltűrik, hanem egyenesen megkövetelik a művészektől a világ felfedező, újraformáló, aktivitásra sarkalló értelmezését.

Ez lenne a nyolcvanas évek filmjének nagy feladata.

IRODALOM

A hetvenes évek filmjének átfogó tanulmányozása még csak most veszi kezdetét filmtörténeti berkekben. Így e témának nincsen számottevő irodalma. A kutatást nehezíti e korszak minden eddiginél képlékenyebb, heterogénebb és ellentétekkel teli jellege. Az alábbiakban felsorolunk néhány magyar nyelvű publikációt, melyek e témának első lényeges adalékai.

Berkes Ildikó—Nemes Károly: Az átalakulás paradoxonjai. Az „új Hollywoodról". Filmvilág, 1978. 23. sz.

Bódy Gábor: A fiatal magyar film útjai. Valóság, 1977. 11. sz.

Molnár Gergely: A romantika ideje. Mozgó Világ, 1977. 3. sz.

Tallár Ferenc: A szórakozás veszélyei. (*A sakál napja* ürügyén) Valóság, 1977. 1. sz.

Itt hívjuk fel a figyelmet két igen színvonalas összeállításra, eredeti anyagok sokszorosított fordítására, összegező tanulmányok kíséretében (mindkettő szerkesztője: Berkes Ildikó):

Az új nyugatnémet film. Filmtudományi Szemle, 20. sz. Magyar Filmtudományi Intézet kiadása, 1977.

Hollywood. I. Története és reneszánsza. II. Új alkotók. Filmtudományi Szemle, 24. sz. Magyar Filmtudományi Intézet kiadása, 1979.

Hornyánszky Gyula rajza

BÁNYAI GÁBOR

Szórakozás? Luxus? Menedék?

BESZÉLGETÉSEK A SZÍNHÁZ SZEREPÉRŐL, HELYZETÉRŐL, LEHETŐSÉGEIRŐL

Egy adott kultúra színházi helyzetének feltérképezése leginkább az egyes produkciók számbavételével történhet. A színpadra kerülő előadások értékrendje azonban nem azonos a színházi struktúra hierarchikus rendjével, mely utóbbi kétségtelenül visszahat a produkciók közvetlen alakulására. A színháznak ez a primeren társadalmi aspektusa sajnálatosan sokszor háttérbe szorul az esztétikai elemzés mögött.

Ugyanakkor az esztétikai hatásban sem feledkezhetünk el egy vitatott, ám működő mechanizmusról. Nevezetesen: egy-egy műalkotást a befogadónak kell befejeznie, az önmagában még nem „kész", csak az adott korban kifejtett hatásával együtt. Ez a befejezés-befogadás aktív és társadalmi folyamat.

Bármely irányból is közelítsünk hát a színházi kultúrához, kikerülhetetlenné válnak a társadalmi kérdések és összefüggések. A mi társadalmunkban az utóbbi években különösen előtérbe került a színház funkciójának átértékelődése, a kultúra egészében elfoglalt helye. A legkülönfélébb igények és elvárások, vélemények és elméletek élnek egymás mellett, melyeket a magyar színház jószerivel figyelembe se vett. A valódi kérdések helyett álproblémákat tárgyal(t)unk, s közben azt nem vesszük észre, hogy közönség és színház szép lassan elmegy egymás mellett.

Beszélgetőtársaimmal — Mérei Ferenc pszichológussal, Almási Miklós esztétával, Hernádi Gyula író-szociológussal, Eörsi István íróval, Darvas Iván színművésszel, Székely Gábor és Szikora János színházi rendezőkkel — nem receptet szándékozunk adni e bonyolult kapcsolatteremtés sikeréhez, csupán néhány olyan kérdés felvetésére vállalkozunk, melyek talán a lényeget közelítik.

Már a színház fogalmának definiálása sem tartozik az egyszerű kérdések közé. Nem a szabatosságra való törekvés miatt, hanem éppen a korszerű megfeleltetés okán. Hiszen nyilvánvaló: a klasszikus ismérvek mai tapasztalatainkkal bővülve változott képet adhatnak.

Mérei Ferenc: Az ember pszichéjének egyik legfontosabb tulajdonsága az emberben meglévő kíváncsiság. Kíváncsiság arra, hogy megismerje a világot, hogy jobban belelásson ismeretlen, megdöbbentő, csodálatos dolgokba, hogy azokat megélje. A megéléshez tapasztalatokra van szüksége. Hogy valami csodálatos történt vele — s akkor elkezd e csoda iránt érdeklődni. Ebbe tartozik bele az a valami, amit mi játéknak nevezünk. Az emberi pszichében tehát az élet és a kíváncsiság a meghatározó, s az életnek a kíváncsiságrészébe tartozik bele az, hogy játszik, utánoz, szórakozik.

Az emberiség rendkívül régóta — régebben, hogysem kultúrtörténetet írnak — arra törekszik, hogy a szavakat beiktassa a cselekvések és az igények közé. Be kell iktatnia, hisz a társadalom is azzal kezdődött el, hogy az igényt és a cselekvést egy picit elválasztotta. Nem ugrott rá rögtön a másikra és ette meg, ha például el akart venni tőle valamit. Ez a beiktatás a szocializáció folyamata. Na most ez nagyon jól sikerült. Olyan jól, hogy mi már sablonokban és sztereotipekben élünk. Ugyanakkor hosszú ideje — talán már a reneszánsz és a felvilágosodás óta — tart egy folyamat, mely arra törekszik, hogy ne sablonizálódjunk, ne sztereotipizálódjunk, hanem menjünk közelebb a cselekvéshez, a megnyilvánuláshoz — azaz legyünk spontánabbak. Ez gyönyörű dolog. De ha spontánok leszünk, kiesik a szabályozó és a fékező rendszer, ami a cselekvést odébb tolja. Így az emberbe — a modern emberbe főként — beépül egy konfliktus: ne légy sztereotip, ne légy sablonos, de ha nem vagy az, akkor a cselekvés elsodor, gátlástalan leszel; ne légy gátlástalan, akkor viszont jön a sablon. Van azonban az emberi cselekvésnek egy olyan területe, ahol ez a konfliktus feloldható. Ez a mező, mely az ember egzisztenciális alaptulajdonsága: a „mintha". Olyan, mintha; comme si. Ide tartozik egy kicsit a játék, s nagymértékben a színház.

A színház tehát az a terület, ahol az ember — miközben gyakorolja, éli a sztereotipeket és a sablonokat — feloldódhat, spontán is megnyilvánulhat. Ez a gondolat tulajdonképpen a pszichodráma gondolata — néha az az érzésem, hogy én magam fogalmaztam meg, annyira együtt élek vele. Persze ez nem valószínű: maga a gondolat Morenótól származik.

Darvas Iván: A játék ösztöne velünk született. Nem egyéb, mint az önmagunk és környezetünk iránti érdeklődés megnyilvánulási formája. Méghozzá — szerintem — annak egyik legmagasabb foka. Persze nem véletlen: színész vagyok, a játékot tartom hát egyik legértékesebb tulajdonságunknak. A játékra való képességünket. Úgy hiszem, e képességünkből és igényünkből született meg maga a teátrum; ez az igény, azt hiszem, örök. A színházban mindig is az volt a cél, hogy azok, akik csinálják, bizonyos fajta fájdalmat okozzanak azoknak, akik nézik. Ennek ellenére azok, akik nézik, mégis eljönnek, mert ez a fájdalom nem azonos a fizikai szenvedéssel, egy pofonnal — ez felemelő fájdalom. Úgy gondolom, ez nem változott a színházban: kicsikarni a nézőktől a tükörbe tekintést, mely nekik valamiféle örömteli fájdalmat kell okozzon.

De ne beszéljünk mellé. Mindezzel együtt a színház az egy felesleges dolog. Tehát az élet puszta fenntartásához, úgy gondolom, nem szükséges. Így a szó legeredetibb értelmében felesleges. Luxus, ha úgy tetszik. Egyáltalán: a létezés értelmének kutatása luxus. Megvagyunk nélküle. Ennek ellenére mégis azt kell tapasztalnunk, hogy lényegében ez az érdeklődés, az önmagunk iránti érdeklődés különböztet meg minket minden egyéb élőlénytől. Ez a mi különös, belénktáplált szelleni érdeklődésünk szülte meg az egész, pillanatnyilag még fennálló — és adja isten, hogy még egy darabig fennálló — kultúránkat és civilizációnkat, melynek szerves része a teátrum. A színház.

Szikora János: Színházat csinálni mindig elsősorban érzéki tevékenységet jelent. Ez az érzéki tevékenység — számomra legalábbis — elementáris és személyes igényként jelentkezik. De lépten-nyomon azt tapasztalom, hogy tulajdonképpen egy érzékileg elsorvadt vagy sorvadó korszakban élünk. (Az érzéki nem azonos természetesen az érzékiséggel.) Manapság, azt hiszem, mi is elértük a technikai civilizációnak azt a fokát, amikor általános jellemzővé a kommunikációnak technikai eszközökkel való közvetítése lépett előtérbe. Ez körülbelül annyit jelent, hogy fokozatosan elszoktunk egymás jelenlététől és egyre inkább hozzászoktunk egymás jelenlétének technikai közvetítettségéhez. A színház mint specifikus művészeti ág, mint nem az irodalom szolgálóleánya, elsősorban az emberi jelenlétnek, jelenvalóságnak a művészete. Erre az embereknek az én szememben egyre elementárisabb a szükségletük.

Almási Miklós: Valamikor még a felvilágosodás idején Schiller volt az, aki kitalálta, hogy a színház morális intézmény, amit arra talált ki a társadalom, hogy önmagát javítsa elsősorban. Természetesen azt az osztályt, amely létrehozta a schilleri—goethei klasszikus drámát. Önmagának egy olyan arcképét, amelyre ha ránéz, nemcsak elborzad, hanem meg is változik tőle. Erről hamar kiderült, hogy illúzió, de maga az alapgondolat: van egy társadalmi igény önmagát úgy viszontlátni, hogy azt élvezze is, mintegy átélő részesként magába fogadja és ugyanakkor önmaga karikatúráját is lássa — ez a gondolat továbbra is él. És a XX. század különböző oldalakról még inkább megspékelte ezt az igényt azzal, hogy egy csomó ideologikus eszközt, formai és gondolati tartalmat próbált erre a régről örökölt csontvázra ráhordani. Ez a 20-as években az expresszionizmus drámájában is, az ebből elindult vitákban, drámai stílusokban és színházi irányzatokban még jobban erősödött. Hol úgy, hogy a közönséggel tudták fogni egymás kezét, hol úgy, hogy az adott közönség feje fölött egy utópisztikus közönség kezét fogva próbálták megteremteni ezt a fajta világot megváltó, világot formáló igényt. Természetesen mindig a konvencionális színházzal, a kommersz színházzal szembefordulva vagy azzal vitázva született meg. De ezt a lappangó, hol utópisztikus, hol valóságos társadalmi mozgásokat lereagáló szerepét mindig megtartotta a színház.

Hernádi Gyula: A művészethez éppúgy, mint a tudományhoz hozzákapcsolható a funkció, csak egy más dimenzióban, más értelmezési síkon. Ennek a kérdésnek az

alapja számunkra a marxista esztétika kategóriarendszere. E szerint a művészet nem más, mint az emberiség emlékezettárából — akár a történelem felől, akár más vetületből — különböző modellhelyzeteknek a lejátszása és megjátszása, s ezzel végül is egy stratégia felépítésének a lehetősége. Ez pedig olyan specifikus érzelmi eszközökkel történik, mely specifikus érzelmi eszközök egészen más funkcióban, hatásmechanizmusban érvényesülnek, mint például a tudomány; tehát valahol az agynak más szféráiban, „hátul" hatolnak be. Az érzelem szintjén. Egyébként az egész kreatív mechanizmus, tehát maga a kreativitás és a kreativitáshatás kikutatatlan területe egyelőre a pszichológiának és a szociológiának egyaránt. Egyáltalán a társadalomtudományoknak. Talán még a filozófiának leginkább. Így a hatásmechanizmusoknak a konkrét pszichológiai és biológiai vonatkozásai nagyon ismeretlenek ma még. Ezzel együtt hiszek a művészet társadalmi funkciójában. És azt hiszem, hogy a színházé — a film mellett a színházé — a legerősebb társadalmi funkció a művészeteken belül. Napjainkban az egyik legerősebb. Nem véletlen, hogy Európa-szerte a színháznak olyan konjunktúráját látjuk, figyelhetjük, ami szinte elképzelhetetlennek látszott. A szocialista országokban ezt a konjunktúrát az is erősíti, hogy itt a mecénásnak az érdekei tulajdonképpen egybeesnek a színház konjunkturális érdekeivel.

A vélemények egybecsengenek, teljes az egyetértés azt illetően, hogy a színház szüksége nem megkérdőjelezhető. Ha funkciója, fogalmi determináltsága koronként változik is, bővül vagy épp szűkül, alaptulajdonságait fel nem adja. Hogy a funkcióváltás kikerülhetetlen elemzésére még fokozottabban felhívjam a figyelmet, hadd idézzem napjaink egyik legnagyobb színházi egyéniségét, Peter Brookot, akivel legutóbb egy fesztiválon találkozva beszélgettünk, nem csupán esztétikai kérdésekről. Brook szerint a színháznak a mindennapi életben betöltött szerepét azért nehéz, sőt lehetetlen meghatározni, mert ezzel azt feltételeznénk, mintha létezne egy olyan dolog, amelyet színháznak hívnak, ugyanúgy, ahogy léteznek dolgok, melyeket autónak, hajónak vagy cigarettának neveznek. A színház szerinte nem így létezik: millió különböző fajta eseményt jelent, szerkesztetteket és tradicionálisakat csakúgy, mint újakat és spontánakat. Ennek a működésnek, eseménysorozatnak egyre kevesebb a kontaktusa a társadalmi szükségességgel. Hogy ezen változtassunk, be kell látnunk, hogy a színház olyan működés, mint az evés, az ivás, a lélegzés, épp ezért kilép zárt formáiból és visszatér természetes funkciójához, mint bármely más funkció, például a mozgás, a sport. Ez a funkció azután lehet szükséglet, táplálék a társadalom számára, segíthet az embernek újra felfedeznie önmagát és helyét a mindennapos létben — fejezi be Brook fejtegetését. Nálunk azonban a más közeg nyilván más létezést is indukál.

Almási Miklós: Ez a Brook-féle meghatározás, hogy a színház olyasfajta szükséglet, mint az evés vagy az ivás, ez nálunk nem született meg így, és — ismerve a mi kulturális tradícióinkat, meg azt a közeget, melyben a kultúra elhelyezkedik — nem is jöhet létre. Nálunk a kultúrának mindig volt egy ünnepi jellege, így a színháznak is: tehát hogy más, mint az élet, mégis benne az igény, hogy azért belőle a hétköznapokra szülessenek válaszok. Nálunk ez a társadalmi jelleg — ha most köd mögött van is, s erről később majd még beszéljünk — állandóan jelen van mint igény.

Eörsi István: Társadalmunk általában véve nem kedvez a közösségalkotásnak. Nagyon nehezen alakulnak ki spontán közösségek, éppen felépítésünk hierarchikus rendje folytán. A színház azon nagyon ritka lehetőségek közé tartozik — talán még bizonyos sportvállalkozásokat említhetnék mellette —, ahol spontánul, nem felülről vagy nem kizárólag felülről irányítva kialakulhat egy ilyen közösség, melynek a számára ez életformává válik. Ebben a hagyományos értelemben tehát tovább folytatható valami. Magyarországon 8—10 évvel ezelőtt az amatőrmozgalomban volt ez főként felfedezhető, nem túlságosan sok, de nagyon jó együttesnél. Azóta — úgy veszem észre — ez a tendencia lefelé menő ágában van. Ugyancsak pár évvel ezelőtt volt példa arra Kaposvárott, hogy a színház — függetlenül most a színházi produkciók nagyon változó értékétől — életformává vált sok ember számára. Ilyen értelemben Brooknak a megállapítását, hogy a színház életfunkcióvá tud lenni, igaznak tartom, de nem ez a társadalmi funkciója. Társadalmi funkció csak azok számára, akiknek csillapíthatatlan vágyuk van a közösségi lét, a közösségi célkitűzések iránt,

melyeket csak közös munkában tudnak megvalósítani — a színház nyújthat ilyesmit. Nálunk még csak kivételes esetekben.

Egyébként a színház társadalmi funkciója abban az értelemben feltétlenül megmarad, hogy egy közösség egy másik közösségnek nyújt valamit. Természetesen a receptivitás is aktív folyamat, de a két közösség különállását megszüntetni szerintem nem lehet. Azok a modern kísérletek, melyek arra törekedtek, hogy a nézőket bevonják a játékba, többnyire azzal végződtek — mint mondjuk a régi Huszonötödik Színház színpadán —, hogy együtt kellett dalolni, esetleg bort inni, vagy Kim Bori beleült egy férfi néző ölébe. Ettől a két közösség egyáltalán nem vált eggyé, legfeljebb a spórolósabb emberek örültek az ingyen bornak vagy a hapsi örült annak, hogy Kim Bori az ő ölébe ült, s nem a szomszédjáéba. Vagy kínban volt, ha a házsártos felesége mellett ült. A kérdés nem úgy vetődik tehát föl, hogy a két közösség egybemosható, egybeolvasztható-e, megszüntethető-e a kettő közül az egyik. Nyilván nem. A lényeg az, hogy az egyik közösség mit ad a másiknak. Ilyen téren — gondolom — a színház társadalmi funkciója nagy veszélyben van.

Nem akarok én most a klasszikus, a legklasszikusabb hagyományra, a görögre hivatkozni, ahol a színház ítélőszék is volt, a közösség morális értékrendjét vizsgálta állandóan felül, mégpedig nyilvánosan és szinte lemérhető erővel. De ez nemcsak a görögökre vonatkozik. Úgy gondolom, minden igazi, nagy színházi tradíciónak az alapja az, hogy rendkívül fontos, életbe vágó, a közösség számára élet-halált jelentő morális, politikai vagy társadalmi kérdéseket, vagy mindegyiket egyszerre vet föl és boncolgat. Ehhez olyan közélet kell, ahol a létbe vágó kérdéseket nem szegélyezik tabuk, ahol ezekről a dolgokról elfogulatlanul lehet beszélni. Akár csak annyira elfogulatlanul is, ahogy Molière tette a maga korában, aki a végére beadott valami légből kapott happy endet, hogy a királyt megnyugtassa; de ez a happy end olyan komolytalan volt, amilyen komoly az egész darab, amilyen komoly maga a vígjáték. Én úgy látom, hogy a létező szocializmus országaiban nagyon sok tabu nehezedik a legfontosabb társadalmi kérdésekre. Magyarországon különösképpen nem szocialista vagy nem-szocialista okból, hanem a saját színházi hagyományainknak az éretlensége és felemássága folytán.

Székely Gábor: Az egészen biztos, hogy most valami furcsa korszakát éli az egész világon a színházkészítés. Annyiféle alternatíva, út nyílt, ami már visszafelé következtetve is bizonyító erejű, hogy itt valami átrendeződési igényből születtek az új utak. Az utóbbi húsz év színházi kísérletei sokszínűségükkel hívták fel magukra a figyelmet. Éppen Brook, a Royal Shakespeare Company elismerten kitűnő mestere egyszerre csak úgy érezte, hogy ő abban a fajta színházi közegben már nem tudja megtalálni önmagát, ezért egy több nyelvű, több nemzetiségű gárdát toborozva kísérleti színházat hozott létre. A világ sok részén működő kísérleti színházak egymástól elütően fogalmazzák meg legfőbb elvüket: egy részük a zene elsődlegességét hangsúlyozza a színházban, más részük a mozgás jelentőségét emeli ki, egy harmadik a színész domináns jelenlétét húzza alá.

Nálunk más a kérdés. Nálunk elsősorban szintetizáló színházak vannak, tehát mi minden világszínházi kísérletből a szintetizálás lehetőségét keressük. Ennek vannak jó és rossz oldalai is. Egyrészt valóban igaz, hogy nagyon sok hatás külföldről jut el hozzánk, és egyáltalán nem lenne baj, ha ezeknek a kísérleteknek Magyarországon is helyük, lehetőségük lenne. Egészen biztos, hogy akkor az átvétel vagy másolás vádja nem érhetné annyira a magyar színházat. Másrészt minden magyar színház állami színház és minden magyar színház tulajdonképpen ugyanolyan egységes programmal és hitvallással próbálja megvalósítani különböző profilját. Végül is mindig azt a kérdést teszik fel, hogy a színház az adott kornak mit tud nyújtani, problémáiból mit tud megfogalmazni.

Az utóbbi években Magyarországon egyre inkább érezhető volt a közönség gyarapodása annak ellenére, hogy a kortól, a kor gondjaitól, a kor problémáitól a színház inkább távol maradt, kevéssé tudta ezeket megfogalmazni a közönsége számára. Wajda egy interjújában elmondta, hogy ő lelkifurdalást érzett akkor, amikor egy társadalmon belüli folyamatot, mozgást nem kellő időben észlelt, érzékelt, s így nem

tudta azt azonnal művészi formába öntve a közönségével közölni. A színház tehát nagyon-nagyon aktuális műfaj, csak éppen nem csupán közlésében, hanem formájában is. Ez Magyarországon ilyen egyértelműen még nem valósult meg.

Elérkeztünk egy komoly ellentmondáshoz. Egyfelől — elvileg — nyilvánvalónak tűnik, hogy a színház társadalmi szerepe örök és napjainkban egyre erősödő funkciójú. Másfelől — gyakorlatilag — az utóbbi évek magyar színháza nem tölti be erősödő társadalmiságú szerepét, nagyrészt elmegy a problémák mellett, s így nem lehet igazán korszerű sem. Ezt az ellentmondást további konfliktusok is súlyosbítják. Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, maradjunk ennél az alapdivergenciánál. Ha az okokat kutatjuk, számtalan válasz lehetséges a tehetségtelenség álszerény beismerésétől magának a problémának az el nem ismeréséig. Bizonyosan előfordul — ha néha csak kérdés formájában is — egy tétova okmeghatározás, miszerint a hetvenes évek konszolidálódó társadalmi körülményei nem kedveznek igazán a színháznak. A színház tehát — e vélekedés szerint — azt tükrözi, ami van: konszolidálódó viszonyokat, élüket vesztett összecsapásokat. (E kérdésfeltevés elavulása a nyolcvanas években valószínűnek látszik, hiszen gazdasági-társadalmi szerkezetünk a most következő új fejlődési szakaszban az eddiginél jóval élesebben vet majd föl megválaszolandó kérdéseket. De a konszolidálódás bizonyos külső — így hivatkozható — jegyeit ez sem szünteti meg teljesen.)

Mérei Ferenc: Az emberiség nem konszolidálódott. És soha nem is konszolidálódik. Persze, ha a sajtót olvassuk, látjuk, hogy jár a villamos, ég a villany — akkor valóban minden rendben van, ez tényleg konszolidált. De azért az emberi sorsok nincsenek megoldva! A szerelmesek azért elhagyják a párjukat, akik akkor öngyilkosok akarnak lenni vagy azok is lesznek, az emberek alkoholisták lesznek, depresszívekké válnak, mert úgy érzik, hogy őket üldözi a sors. Szóval nincs konszolidálódva szerencsére az ember belső drámája és belső története. Éppen olyan konfliktuózus, mint eddig volt: s ha minden embernek autója lenne és villája, s egyszer és mindenkorra ki lenne küszöbölve a háború veszélye — az emberiség sokkal jobban élne, de a konfliktusai — őszintén remélem — megmaradnának. És a színháznak a katarzis-jellege akkor is fontos lesz. A színház nagy funkciója, hogy kikaparja a konszolidáció élménye alól azt, ami nem is biztos, hogy konszolidáció. Azaz hogy kikaparja az eleven, igazi dramatikus dolgot. Az élet az egyszeri: s ha elkonszolidálják a bajokat, a konfliktusokat és a bánatokat, akkor ezzel együtt az örömöket is.

Hernádi Gyula: Tudom azt, hogy konszolidáció van, de a konszolidációnak nincs feltétlenül pejoratív jelentése. Van olyan konszolidáció is, amely magában hordozza a „permanens" forradalmat — a szónak jó értelmében. Tehát pontosan az az időszak, amikor nincsenek meg azok a külső-belső veszélyek, torzulások olyan mértékben, mint egy megelőző szituációban megvoltak — ismétlem, az az időszak tenné lehetővé a színháznak és minden tudati formának azt a funkcióváltását, mely funkcióváltás végül is átdobhatná egy másik forradalmi dimenzióba ezt a konszolidációt. Mindennek a gazdasági alapja hiányzik véleményem szerint. Itt nagyon is materialistának és nagyon is marxistának kell lennünk: hiába szavalunk mi tudati ügyekről, hisz mindennek a tulajdonformák és a gazdasági ügyek az alapjai. Ha a gazdasági gondjainkat nem tudjuk megoldani, akkor tulajdonképpen minden más területen is összevissza keveredne az erővonalak és a különböző ügyek. Persze, azt hiszem ugyancsak, hogy éppen a gazdasági szféra, illetve a társadalom alapmechanizmusainak megváltoztatásához is hozzásegít ugyanakkor a művészet.

Almási Miklós: Énszerintem az alapvető egy ködeffektus. A 60-as évek sokkal világosabb kontúrokkal jelentkezett a kérdőjeleket, az esetleges válaszokat és a programokat tekintve egyaránt. Ezen lehetett vitázni, fel lehetett ismerni, el lehetett tőle fordulni és lehetett utópista válaszokat is adni. Most, a 70-es évek végén döbbent rá a voltaképpeni művészeti közeg arra, hogy ködben vagyunk, nehezen látjuk a saját útjainkat, önmagunkat, lehetőségeinket, távlatainkat. Talán most tartunk ott, hogy ez a tudat megpróbálja magát megfogalmazni, legalábbis a kérdéseket. Ennek következtében egyfelől kialakult egy olyan magatartás, hogy: ha senki nem tudja, miért épp én gondolkozzam rajta?! Ez a közönségreakció. Szemben vele egy művészi reakció, hogy amennyiben ezek a nagy kérdőjelek letűntek vagy elho-

mályosultak, akkor voltaképpen a művész feladata nem is az, hogy ezeket megkeresse; hanem az, hogy olyan művészi alkotásokat csináljon, amelyek vagy képesek ezekre ösztönszerűleg rátalálni — anélkül hogy ezt intencionálni akarná a művész —, vagy megmaradnak, hogy úgy mondjam tiszta művészetként. Tehát nagyon gorombá szóval azt mondanám, hogy ilyen artisztikus irányba is el tud menni a dolog: lássuk, mi lesz ebből, ha csak egy műalkotást csinálunk, polírozottat, szépet, technikailag megoldottat, csak bizonyos fájdalmas pontokat érintve — hogy azután ez milyen kontextusban fog elhelyezkedni, ráhúzható-e ez a raszter a társadalom mai szerkezeti gondjaira, az már egy más kérdés.

Mindezért én nem tudnám egyértelműen a művészre hárítani a felelősséget. Még kevésbé a színház gyakorló művészeire, hiszen az élcsapat itt is érzi a feladatokat éppúgy, mint a filmben vagy a regény- és novellaírásban. Úgy érzem, hogy a dolog megfoghatóságával van a baj. Nemcsak mi, magyarok küzdünk ezzel a problémával, hanem a többi szocialista országban is ez a probléma — sőt, én úgy érzem, hogy most a Nyugatot tekintve is van egy ilyen: hol is tartunk ma?-típusú kérdésfeltevés, és szinte félévenként születnek újabb és újabb elméletek, hogy ezt a szociológiai szerkezetet hogyan lehetne leírni. És egy újabb fél év múlva kiderül, hogy nem stimmel az egész.

Ha a társadalom életét nézzük, ennek gazdasági és szociológiai szerkezetét, akkor valóban látunk egy konszolidációs folyamatot. De ugyanakkor az új fejlődési szakasszal egy csomó olyan új probléma jelent meg — s itt elsősorban a gazdaságra gondolok —, ahol új kérdőjelek mutatkoznak. Ahol nemcsak a „hogyan tovább", hanem a „mi van ma" című kérdés sem kikerülhető. Gazdasági vitákban, statisztikai adatokban ez kézzelfoghatóan előjön. A művész számára emberi sorsként már nehezebben fogható meg. És ezzel visszaérkeztünk a ködeffektus problémájához. De van ennek egy másik oldala is. A 70-es évek valahogy létrehozott egy „mindenkit szeretünk, mindenkivel jóban vagyunk" című magatartást. Ily módon az a fajta magatartás, amelyet Lengyel József annak idején a „kicsi, mérges öregúr" fogalmával határozott meg, tehát a művészben meglévő bizonyos fajta kellemetlenkedő, mérgeskedő attitűd — nos, ez a magatartás egyszerűen elpárolgott. S ez is hamis illúziókat kelthet.

Szikora János: Ugye, jól ismert Marxnak az a megállapítása, hogy a történelemben vannak drámai korszakok és vannak epikus korszakok. Ő ezt ugyan nem a művészet, hanem a forradalmak, az osztályharcok konfliktusa kapcsán elemzi, de megállapításai általánosíthatók. Az emberiség drámai korszakai — ez nyilvánvaló — jobban kedveznek a színháznak, mint az epikus korszakai. Az is tagadhatatlan, hogy az a korszak, amelyben élünk, elrejti a társadalmi konfliktusokat, azok nem láthatók. Vagy azért, mert a színfalak, a politikai színfalak mögött játszódnak, vagy mert még lappanganak, nem robbantak ki. Egy ilyen nem igazán nyílt korszak igazából mindig a lírának kedvez. Ha nyíltabb volna, akkor talán inkább az epikáé volna a vezető szerep. Éppen ezért talán nem véletlen, hogy a költői elem ma már egyre dominálóbb tényező a színházban. Én ezt legalábbis a magam munkáin veszem észre, hogy egyre több és több költői képet, metaforát használok föl, mert nem találok jobbat és kifejezőbbet. Egyszerűen, ha drámai eszközöket keresnék korunkra, akkor azok nem volnának igazak, mert nem tudom pontosan, hogy kik között van konfliktus. Láthatatlan konfliktussal nem lehet drámát csinálni.

Eörsi István: A közérdek látszólag az, hogy egy úgynevezett antagonisztikus ellentmondásoktól mentes társadalmat mutassunk be. Legalábbis ezt szeretnének bemutatni nemcsak a színpadon, hanem a sajtóban, a rádióban, a televízióban és persze a színházban is. Csakhogy: antagonisztikus ellentmondások nélkül nincs dráma. Egyszerűen nincs. Most az „antagonisztikus ellentmondás" kifejezést nem a klasszikus marxi értelemben használom, hanem abban az értelemben, hogy most hogyan értékeljük szociológiailag az ellentéteket. Ha a színpadon nem kibékíthetetlen ellentétek csapnak össze, akkor egy kellemes vagy érdekes vagy lebilincselő mutatvány ügyes rendezőkkel, ügyes színészekkel és ügyes írókkal létrehozható: de a színház eredeti, klasszikus funkciójáról már szó sincs, tehát egy közösséget nem szem-

besítünk a legégetőbb problémáival. A társadalom tudniillik tele van ilyen antagonisztikus ellentmondásokkal, melyeknek a szociológiai értékelésébe most nem akarok belemenni, hiszen nem is vagyok szociológus — de ember vagyok és a bőröm idegvégződéseiben érzem őket. Külső jegyeiben kétségtelenül konszolidált a társadalmunk. Szerencsére közbiztonság van és az autóbuszok nagyjából betartják a menetrendet. És most ezt vedd szimbolikusan. De attól, hogy az ellentétek — akár csak egy hallgatólagos közmegegyezés alapján, melyben a kormányzó szervek és a lakosság együttesen állapodott meg —, a társadalom ellentétei bizonyos fokig a háttérben vannak, még nem hihetjük azt, hogy nem is működnek.

A színház iránt növekvő társadalmi igénnyel szemben nálunk tehát jó néhány tényező dolgozik. Nevezhetjük ködeffektusnak, elkendőzésnek, drámaiatlan korszaknak, konszolidációnak — s kifejthetjük mindennek az ellenkezőjét is, a lényegen nem változtat: ezek a tényezők nehezítik, gátolják a társadalmi igény realizálódását. Ez pontosabban és gyakrabban azt jelenti, hogy a valóságos igények társadalmilag nem hasznos elvárásokkal helyettesítődnek be, s az ezeket kiszolgáló színház így könnyen légüres térbe kerülhet. A magyar színház persze nem ürül ki — a több mint kétmilliós fővárosban egy este ha hétezren juthatnak el színházba, s ilyen ellátottság mellett a fent jelzett szakadás nem lehet látványos. Akár az elvárások ellen, akár az igények, a nivellálódott igények mellett tör lándzsát egy-egy színház. Az a veszély fenyeget inkább, hogy a magyar színház teltházas akciókban veszítheti el táptalaját: prosperálni látjuk, s azt hisszük, ez már kizárja a légüres tér képzetét. Közönség és színház társadalmilag káros vagy semleges egymásra találásának — azaz nézetem szerint épp elszakadásának — egyik lehetősége a szórakozási vágy és a szórakoztatási hajlandóság összecsengetése: elmenni a könnyebb ellenállás felé. De vajon a szórakozás valóban negatív fogalom lenne? Nem jogos-e a mindenkori közönség szórakozni vágyása, s nem a színházak felelőssége-e, hogy ezt milyen szinten szolgálják ki, netán haladják meg?!

Székely Gábor: Nem hiszem, hogy a közönség csak és kizárólag szórakozni akar, hiszen nagyon nehéz, súlyos tragédiák éppúgy nagy közönségsikert aratnak, mint a szórakoztató műfaj remek képviselői. Inkább az a baj, amikor a szórakoztató műfajból hiányzik az igényesség, s a közönség azt is bőkezűen honorálja — beidegződésből, túlzott udvariasságból vagy más okokból. Egy nemzet irodalmi, zenei vagy színházi kultúrájának kialakítását rengeteg munka, fáradozás és nagyon komoly előtanulmányozás kell megelőzze. Mi nagyon büszkék vagyunk a zenei örökségünkre és joggal — mégsem általánosíthatunk, hogy ez a nemzet már valóban Bartókon és Kodályon nőtt fel s érti is a zenéjüket. Ilyen mértékben általánosítani, azt hiszem, túlzás lenne. Ha ez a zenében így igaz, akkor igaz lehet a színház és a képzőművészet vagy bármely más művészeti ág, produktum esetében. Ki kell tehát alakulnia egy olyan színházi kultúrának, mely hatásában majd a közönség színházi kulturáltságának színvonalát is megemelheti.

Színházi szerkezetünk elöregedésével párhuzamosan bizonyos korosztályok kikerültek a színházból. Ezeket vissza kell hódítani. Nem voltak véletlenek azok az óriási sikerek, melyeket például a Vígszínház musical-előadásai arattak, amikor is a színházba már nem csak és kizárólag estélyi ruhában lehetett bejönni, hanem az a fiatalság özönölhetett be, mely addig legfeljebb a Kisstadionban hallgathatta a Lokomotív GT együttesét. Ez is jelzi, hogy sokféle színházra van szükség: a nemzedékek dönthessenek, s találhassák meg azt a színházi formát, melyben úgy érzik, a saját kérdéseikre kapnak választ, vagy meditációs lehetőséget gondjaikra, gondolataikra, problémáikra.

Hernádi Gyula: A közönség borzasztó nehezen állítható át. Az is valószínű, hogy nem minden színháznak kell egyértelműen avantgarde-nak, problémafelvetőnek lennie. Nehogy mindenkinek, aki a színházba megy, túl magas küszöböt kelljen átugrania. Nekem erről az a véleményem és teóriám, hogy lényegében létezik egy „átejtős" színházi forma. Melyben a közönséget tulajdonképpen becsapod. Egy nosztalgikus formát ajánlasz föl neki, s ebben az ostyában nagyon keserű gyógyszert adsz be, mely csak később kezd hatni. Nem akarok álszerény lenni, mert minek: én a *Királyi vadászat*ot ilyennek tartom. A *Királyi vadászat*ot imádják az emberek, mert gróf van

benne meg király. Esküszöm. Mert az emberek nosztalgikusak, érzelgősek, mert a múlt mindig megszépül. A múlt arisztokratái olyan életformát alakítottak ki maguknak, amilyet tulajdonképpen ma is mindenki szeretne, hiszen az arisztokraták a kommunizmust csinálták meg annak idején. Egymás között. Akkor dolgoztak, amikor akartak, annyi szeretőt tartottak, amennyit akartak, folyton utaztak, annyi szabad idejük volt, amennyit akartak, azt csinálták, ami eszükbe jutott. És a közönségnek ez iránt roppant nosztalgiája van. Nem véletlen, hogy annyira szeretik Molnár Ferencet, aki szintén ezt adja. Hercegeket, grófokat. Jönnek, mennek. Előkelő nők és férfiak. Noch dazu: a század eleje. Szecessziós és hasonló ügyek. Na most itt lehet a közönséget átejteni. Csak kell hozzá egy drámaírói stratégia. Hogy miközben a közönség minden rétegének elvárásait figyelembe veszem és hatok rájuk — valójában a legszentebb beidegződéseiket kezdjem ki, leplezzem le. És akkor nem fordulhat elő az, mint a Pesti Színház igen jó Pinter *Gondnok*-előadásán, hogy a fele közönség a szünetben elment. Mert mit mondanak? Hallottam, mikor ott voltunk Miklóssal: „Ezt nézze, ezt a marhaságot a Jancsó meg a Hernádi!" Megismertek. S azt gondolják magukban: én nem akarom látni azt a nyomort, amiben én vagy az ismerőseim élünk, nem akarom azt hallani, amit a buszon is hallok, hagyjanak engem ezzel a fenébe! Hát ezért kell becsapni a közönséget.

Szikora János: Én még soha életemben nem láttam olyan jó előadást, ami gondolatilag megrázott volna anélkül, hogy közben ne szórakoztam volna pompásan. Ez megfordítva is igaz. A baj ott van, ha a színház csak szórakoztatóvá vagy csak harcossá, forradalmivá, felrázóvá akar válni. Mert ha csak szórakoztat, mindenáron, akkor semmilyen további hatást nem képes kiváltani. Ha meg csak a felrázás marad, akkor tulajdonképpen a korai sokkoló színház gyerekbetegségéhez jutunk el: a maga idején ennek megvolt a maga jelentősége, a provokáció — akárcsak az avantgarde korai jelentkezésében — igen fontos társadalmi tényező volt, s még a szegény színház korai szakaszában is nagy szerepet kapott. De mára már bevett szokássá vált, s így ki is merült. Tehát végső soron önmagában ez is hatástalan.

Eörsi István: A közönség igényeire oda kell figyelni. A Madách Színházat például nem szabad bezárni — igaz, ez föl sem merül —, mert társadalmi funkciót teljesít. A kispolgárság kulturált szórakozási igényének kiszolgálását. Végül is nem mehetünk mindig moziba, operettet sem nézhetünk állandóan, sztriptízbárok sincsenek — az igényt azonban ki kell elégíteni. És ez a helyzet nem is változik mindaddig, amíg lehetőség nem nyílik a közönség differenciálására. Pesten három-négy nagy színház uralja a közönséget, mindent és mindenkit felölelve. Talán a mostani színházi átrendeződés változást hozhat, de egyelőre a közönség differenciálására semmiféle vagy legalábbis nagyon kevés kísérletet tettek. Mondjuk: eljátsszák Csurkának a *Ki lesz a bálanya?* című darabját, melyet én az egyik legjobb magyar darabnak tartok. Ki meri állítani, hogy jobb szereposztásban, mint ahogy a Thália Stúdióban ment — s a Thália is ki tudta volna állítani jobban! —, nem tudott volna betölteni legalább száz házat a nagy színházban is?! Nem tudhatjuk, mert nem vitték át. Mihelyt a legmagasabb körökben azt mondják: nem javasoljuk Beckett bemutatását, mert meg akarjuk kímélni az avantgarde-ot a bukástól — akkor mégis ki meri azt állítani, hogy a kaposvári *Godot*, mely az általam látott három legjobb rendezésben benne van, a Vajdával, a Koltaival és a Lukáccsal színre kerül a Nemzeti Színházban, nem ér meg legalább ötven telt házat bérlet nélkül?! Nincs válasz sem erre, sem a közönség valódi igényeinek valódi differenciáltságára, mert még kísérletet sem tettünk rá jóformán.

Darvas Iván: Senki sem azért ül be a színházba és fizet egy bizonyos meghatározott összeget a jegyért, hogy szenvedjen. Mindenki azért ül be, hogy szórakozzék, és ez jogos igény. Továbbmegyek: azért is születtünk, hogy szórakozzunk, s nem azért, hogy szenvedjünk, melózzunk, vért izzadjunk, betegek legyünk, megdögöljünk. Azért születtünk, hogy boldogok legyünk, jókedvűek, szórakozzunk, röhögjünk, viháncoljunk, s amikor eljön az ideje, méltóságteljesen levonuljunk a színről. Ezért születtünk. Sajnálatos módon nem egészen így szokott alakulni, mióta a világ világ. Igenis egyetértek azzal, hogy szórakoztatni kell. Nemcsak szórakoz-

tatni, szórakozni is. Mi is azért megyünk be. Nagyon szomorú lenne, ha dolgozni járnánk be. Végül is azért lettünk színészek mindannyian, akik színészek vagyunk, mert nem szeretünk dolgozni. Ezért mentünk erre a pályára. Ez az egyetlen olyan pálya, ahol soha nem kell dolgozni. Szórakozni és szórakoztatni jöttünk és jövünk össze: de ez egy magasabb rendű szórakozás. Szórakozva tekintünk önmagunkba. Ez a kettősség megbonthatatlan: ha mégsem, azt én nem nevezném színháznak.

Gyakorta azonban ez a kettős egység megbomlik a színházi gyakorlatban, a színházat csinálók és nézők közös egyetértésével. Többek között éppen a hétköznapoktól való menekülés jegyében, a feloldódni és kikapcsolódni vágyás nevében. E gyakorlat — mert elvi, elméleti alapállásnak mégsem merem aposztrofálni — szellemében a színház olyan közösségi gyülekezeti hellyé változik, ahol — közmegegyezéssel! — úgy teszünk, mintha nem volnának problémáink, mintha jól megérdemelt jutalmunk lenne az a két-három órás mindenről elfelejtkezés. Negatív irányból persze ez a magatartás is a létező problémák beismerését jelenti — de nem tartom valószínűnek, hogy ez a rejtjelzés társadalmunk és kultúránk mai állapotában bárkinek is a hasznára lenne. Nem több ez így, mint hamis elefántcsont-torony.

Hernádi Gyula: Azok a színházak, melyek Magyarországon nem a problémamegoldó, problémafelvető gondolkodást élesztgetik, hanem ellenkezőleg: a probléma elaltatására törekszenek, tehát csak a szép selymes simogatást és a — giccsről most nem is beszélek — nosztalgikusan álkomor, álkomoly hülyeségeket erőltetik, tulajdonképpen reakciósak. Ezeket a társadalomnak kellene kidobnia magából. A baj az, hogy ilyenkor ennek felismerése és beismerése helyett a közönségre kezdenek hivatkozni, s nem veszik észre, hogy épp annak ártanak a legtöbbet. Ez politikai stratégia kérdése is.

Szikora János: A színházban tulajdonképpen az a csodálatos, amikor a testi jelenlétet érezzük és élvezzük. Ez egyre ritkább — s hogy mi az oka a már említett technikai közvetítettség elburjánzásán túl, az már szociológiai, szociálpszichológiai vagy tömegszociológiai eredőkre vezethető vissza. Úgy gondolom, hogy egy olyan társadalomban, ahol az emberi kapcsolatok mindinkább lazává és felszínessé válnak, ahol az ember szinte biológiailag érzékeli önmaga körül az emberi kapcsolatok lazulását, ott a színház, mely elsősorban szoros emberi kapcsolatokra épül, már-már olyan, mint egy menedék. Csakhogy nem mindegy, milyen az a menedék, amiről itt szó esik.

Mert a menedék az lehet állomás és végállomás egyaránt. Lehet egy hely, amely azért menedék, mert erőt adó, egy útra tovább felkészítő. De lehet olyan menedék is, amely utat nem kínál, elfekvő, szeretetotthon. De inkább használjuk az elfekvő szót. Maga ez a szó: menedék, ez is nagyon kétes persze, mint ahogy kétesnek tűnik az az ember is ebben a pillanatban, akinek menedékre van szüksége. Természetesen a hétköznapi életünkben igen nagy igényünk van hosszabb-rövidebb ideig menedékekre. Ilyen menedék a család és a baráti társaság is. A színház csak abban az értelemben lehet művészi menedék — így van értelme használni is a szót —, hogy összegzi azokat a látványos konfliktusokat és erőket, melyek egy estéről estére összejövő tömegben felgyülemlenek, de aztán tudatosítva ezeket a konfliktusokat, elengedi az embereket. Negatívvá akkor válik a menedék, ha ez a mechanizmus kimarad belőle. Ádám Ottó egyszer azt mondta, hogy akinek tulajdonképpen baja van, az ne csináljon színházat. Akinek baja van a világgal, az ne csináljon színházat, az maradjon otthon és oldja meg a konfliktusait. Én azt hiszem, hogy színházat csak annak érdemes csinálnia, akinek valami baja van a világgal, mert akinek nincsen baja, az ne csináljon semmit. Az örüljön neki.

A közönségre hivatkozó okfejtések egyik vissza-visszatérő eleme és vádja, hogy a fentiek alapján elképzelt és néha már megvalósuló színház nem számol a közönség minden rétegével, sőt, nagyobb részét egyszerűen kirekeszti a színházi szórakozásból. Nyersebben fogalmazva e vádat: attól féltik a színházat, hogy az leszűkül értelmiségiek párbeszédévé, a kevesek élvezetévé.

Székely Gábor: Nem hiszek ebben a veszélyben, sőt leszűkítve magában a párbeszédben sem hiszek. Már csak azért sem, mert csupán a beszéd szó van benne.

Márpedig a színház az érzelmi gesztusok tömegével, érzelmi bekerítéssel, gondolati közléssel, esztétikai neveléssel és hatással egyaránt dolgozik, ezeknek közös egységéből jön létre egy előadás — nem kizárólag és nem csupán a szöveg az, ami működik. Ahhoz pedig, hogy csupán értelmiségi párbeszéd legyen, azt hiszem, a magyar értelmiség száma is kevés, nem teremtődhet ennek számára külön színház. Mindenféle új áramlat és új irányzat mellé természetesen az értelmiség tud — meglévő felkészültségével — gyorsabban kapcsolódni. De ez nem azt jelenti, hogy a színház csak és kizárólag értelmiségi művészeti ág vagy művészeti forma lenne. Azt hiszem, a világon sohasem volt így. A színház születésétől kezdve mindig népi jelleget öltött, és mindig egyformán megtalálták benne örömüket a különböző műveltségi rétegű emberek egyaránt. Egyáltalán: a színházból a játék egyszerűen kivehetetlen. Márpedig nem hinném, hogy a játék csupán és kizárólag értelmiségi kategória lenne.

Almási Miklós: Lehet, hogy van egy ilyen értelmiségi dialógus. Én nem érzem. Tudniillik az egy másik szociológiai, társadalompszichológiai jelenség — amelyet már többször is említettünk a hetvenes évekkel kapcsolatban —, hogy van egy közéleti deficitünk. Az érdeklődés a társadalompolitikai kérdések iránt megcsappant. Ami nemcsak azt jelenti, hogy le akarjuk tudni a hétköznapjainkat és utána szórakozni akarunk, hanem azt is, hogy bizonyos mélyebb kérdések nem tudnak betörni a szellemi tudatba. Ezt én általános jelenségnek érzem, ezért nem tudom leszűkíteni egy réteg problémájára. Tehát én nem érzem azt, hogy itt az értelmiség felmenthető lenne ez alól. Az értelmiségben is megvan ez. Máshol csapódik le: hol cinikusabban, hol élesebben, ellenzéki megfogalmazásban, hol egy viccben, hol olyan alkotásokban, melyeket ha egy előadás után hazamegy, akkor kezd el csinálni — de az, hogy egy ilyen hullámvölgy létezik, alapvetően meghatározza az alkotó—közönség dialógust is és mindkettőnek a lehetőségeit behatárolja. Ezt robbantani lenne a színház feladata, és tulajdonképpen minden lehetősége meglenne hozzá: vannak új emberek, új tehetségek, van egy viszonylag kitágított játszótér is, van közönség és megvannak azok a csomópontok is, melyekre építeni lehetne. Csak úgy vagyunk valahogy, mint azt Örkény *Kulcskeresők*jének a végén halljuk: maguknak mindenük megvan ahhoz, hogy repüljenek, mégsem tudnak egy rendes repülőgépet csinálni. Talán ezért születnek oly ritkán kristályosodási pontok.

Hernádi Gyula: Én nem hiszem, hogy a színház értelmiségiek párbeszédévé válik. Ez a stratégiáktól is függ. Tudniillik ha elszakadsz a közönségtől, a néptől, tehát ha azt mondod, hogy te csak avantgarde színházat csinálsz a szónak olyan értelmében, hogy a kihagyásos dramaturgiád a művezető számára teljesen érthetetlen és a szünetben elmegy azzal, hogy ilyen marhaságot nem néz tovább — ilyenkor a színház valószínűleg értelmiségi párbeszéddé válik. De ha megteremted a művezető — művezető? marhaság, X és Y — számára az azonosulás sokrétű lehetőségét, akkor mindenkiben meg lehet teremteni a megértési és az átélési sikerélményt. Persze az úgynevezett reakciósat, amire csak azért megy el, hogy megmártózzon a rózsaszínű kád vizében, aminek tényleg nincs semmi értelme, azt ki kell zárni. Mindez csupán stratégia kérdése, ezt állítom.

Gyakorlatilag minden közelítésünk egyazon kérdés irányába mutat: hogy milyen is legyen a korszerű — itt és most korszerű elsősorban — színház? Csakhogy ez a kérdés számtalan variációban merül föl, s a válaszok is legalább ilyen mértékben interferálnak. A színházi gyakorlatban. A színház tehát egy elvárásrendszer kellős közepében keresi a maga kifejezési és megújhodási lehetőségeit. Igazán az nehezíti a dolgot, hogy nemcsak hogy sokféle ez az elvárásfüzér, de egyedenként sem igazán kidolgozott, körülrajzolt. Nem fogalmazhatók meg tehát a közönség, a társadalom, az értelmiség, az állam, a fiatalok, a polgárság, a mecénás, az eltartó, a bérlettulajdonos, a színészek, a rendezők vagy épp a kritikusok elvárásai, igényei. Összemosódó, bizonytalan kérdésfeltevések hallhatók csak. S ez végül is nagyon keserű helyzethez vezet. Nevezetesen: úgy tűnhet, hogy a színház és közönsége — most e két nagy fogalomba sűrítve egy művészi produktum két pólusát — ma és nálunk szép lassan elmegy egymás mellett, a találkozás legkisebb, legcsekélyebb reménye nélkül. Határozatlan a „kérek", még határozatlanabb a „kapok": a két tendencia

végül is egymást erősítve a színház pozícióját gyengíti. Az elvárások tisztázatlansága tehát legalább annyi problémát vethet föl, mint az áligények kihüvelyezése.

Mérei Ferenc: Számomra a színház az a megoldása az emberiségnek, ahol anélkül, hogy a gátlástalan elsodródás veszélye fenyegetné, spontán mód élhet és nyilvánulhat meg. Hozzá kell tennem: én nagyon szeretem a színházat, hét színházba van bérletem hosszú idő óta. Még a rossz színházat is szívesen megnézem — hacsak nem nagyon rossz. Biztosan ismered azt, hogy valaki a mozilevegőt szereti, mindegy neki, hogy mit játszanak, csak mozi legyen. Nálam sem olyan nagyon fontos, hogy mit játszanak, csak színház legyen. Azért tulajdonképpen az amatőr színházat szeretem. Ha egy színházban azt látom, hogy belép egy személy, akinek a fején egy Ku-Klux-Klan-szerű csuklya van, hegedül és így végigmegy a színpadon, az nekem nem azt mondja, hogy ő egy valódi Ku-Klux-Klan-tag. Hanem azt, hogy olyan, mintha egy ismeretlen, álarcos ember lenne, aki a szép ígéretét hozza. Ezt látom, pedig ez így sokkal absztraktabb. Nem olyan, mintha a Mari néni rámkiabálna; hanem olyan, mintha a bűntudat rámszólna. A nonverbális vagy kevésbé verbális amatőr színház ennek az absztrakciónak a lehetőségét adja meg, engem is rákényszerítve az absztrakcióra. Nem tudok belőle egy olyan változatot csinálni, mintha az naturalista lenne. Biztosan ismered a Squat Theatert. Én nagyon nagy híve vagyok ennek a fajta színháznak, mert ők rátaláltak egy olyan realitásra, ami nem utánozza a valóságot, tehát nem naturalista és nem hülyéskedő. Szóval egy igazi színházi realitásra találtak rá. A hagyományos plüss-színházból ez hiányzik, a „mintha"-élmény torzul el. Pedig erre van a legnagyobb szüksége minden szocializált, sztereotípiákba kényszerített embernek.

Almási Miklós: Valahogy a kétfajta igény, a néző színházba járási igénye és a színházművészet változtató, teremtő, alakító szenvedélye s ennek művészi megfogalmazása — mintha egymás feje fölött nézne keresztül, hol alatta, hol felette, de nagyon ritkán találkozva. Olykor ezek a találkozási pontok létrejönnek, akkor felizzik a dolog, megfogalmazódnak — a hatvanas évek szavajárásával — társadalomkritikai problémák: de legtöbbször hiányzik a színházból a találkoztató, az átélhető, a megragadható mélyebb gondolatréteg.

Székely Gábor: Nem hiszek a kortól és a közönségtől függetleníthető művészetben, bár elismerem annak jogosultságát, hogy bizonyos óriási géniuszok jóval meghaladták saját korukat — persze ez nem is jogosultság kérdése, hanem természetes tény, amelyet tudomásul kell venni. Mindezzel együtt: a színház közvetlenül átélhető műfaj, tehát itt ez a fajta előrehaladás vagy túlhaladás nem nagyon létezhet. Beszélhetünk olyan avantgarde törekvésekről, melyek a számunkra, egy szintetizáló formához szokott közönség számára túlságosan extrémnek tűnnek, de akkor is tudnunk kell, hogy ezeknek a színházi formáknak az adott helyzetben, adott helyen és adott időben megfelelő közönségbázisuk van. Csakis így jöhetett létre akár Bob Wilson, akár Grotowski színháza — és még sorolhatnánk a fontos és lényeges színházi kísérleteket.

Eörsi István: Én rendkívül jónak tartom, ha az emberek elmennek az előadásokról. Hallottam nemrégiben, hogy Gombrowicz *Operett*jének előadását is szinte minden alkalommal felháborodott nézők hagyják el. Nem baj. Ez azt jelenti, hogy az embereket felkavarta, megmozgatta valami. És még valami: ahhoz, hogy új emberek jöjjenek be a színházakba, a régieknek ki kell menniük!

Darvas Iván: Amikor bemutattuk Edward Bond *Fej vagy írás* című darabját, erősen megoszlottak a vélemények. Sokan nagyon szerették, mások süketlenségnek ítélték. Azzal nyugtatgattuk magunkat, hogy a közönséget kárhoztattuk. De én úgy vélem, hogy ne a közönségben keressük a hibát, mondván: nem elég felnőtt a mi közönségünk, hogy ezt a mérhetetlenül bonyolult és filozófiai mélységeket magában foglaló darabot megértse. Keressük a hibát az előadásban. És mondjuk ki, hogy mi egy olyan előadást hoztunk létre — a darabról ne beszéljünk, az egy adott valami, amit mi nyersanyagként felhasználtunk —, mely előadás sajnálatos módon nem találkozott a közönség elvárásaival, hogy ezt a randa szót használjam. Nem felelt meg a közönség igényeinek. Mást vártak. Az nem baj, hogy mást vártak és mást kap-

tak. A baj az, hogy mást vártak, azt kapták, amit kaptak, és azt visszautasították. Nem fogadták be. Csak azt az egy konzekvenciát szabad levonni ebből, hogy az előadás nem volt elég átütő erejű, hogy a hibát önmagunkban keressük s próbáljunk egy olyan előadást létrehozni, amely minden bonyolultsága, tragikus felhangjai és a közönség „elvárásaival" való szembenállása ellenére is sikert, átütő sikert arat. Sajnos, ez a színházi struktúra, amelyben ma élünk, nem alkalmas erre. Nem ezt sugallja. Minden olyan előadás, amely átütő siker ma Magyarországon, a struktúra ellenére jön létre. És nem abból kifolyólag.

Borzasztó sok feladatot rónak a színházra a felettes szerveink. Már maga a szó is, hogy felettes szerveink! Olyan feladatok megoldását várják tőlünk, melyek nem a színház feladatai. És közben olyan segítséget és dotációt nyújtanak ehhez, mellyel egyértelműen korrumpálják a színházakat. Nekünk nincs szükségünk sem sikerre, sem bukásra. Arra sem, hogy magunkba szálljunk és belássuk, hogy mondjuk zsákutcában vagyunk. A bukás nálunk észrevehetetlen: megbukik — ez nálunk azt jelenti, hogy legalább huszonötször elmegy. Ily módon teljesen felesleges a siker is, mert az sem bizonyít. Vannak olyan produkciók, melyeket százszor, kétszázszor, ötszázszor vagy ezerszer tudnánk játszani — de valójában nem lehet, mert ott a terv. Mi üzemek vagyunk, állami üzemek, melyek futószalagon gyártanak premiereket.

Talán pontosabbakká váltak most már a kérdésfeltevések, melyek a magyar színház helyét, jellegét, funkcióját célozzák. Pontosabban azt az ellentmondást, mely egy érzékelhető színházi konjunktúra és egy sokszor kimondatlan tartalmi-elvi-gyakorlati nivellálódás között feszül. Ezek az orientáló szándékú kérdések ugyanakkor a kibontakozás lehetőségének néhány módozatát is felvetik. Ha receptet nem is adnak, a szer néhány fontos alkotóelemét, összetevőjét bizonyosan tartalmazzák. Mert a megoldás sokrétű lehet, s csak valamennyi lehetőség együttes érvényesülése jelenthet pozitív változást. Akárhonnan is közelítsünk a megoldás felé: szervezeti vagy műsorpolitikai oldalról, a sokműfajúságot, a jobb ellátottságot vagy épp az oktatás szerepét hangsúlyozva.

Darvas Iván: Akármilyen humorosan hangzik: mi nem abból élünk, nem abból tartjuk fenn a színházakat, hogy a közönség befizeti a jegyeket. Sőt, ma már ott tartunk, hogy a közönség nem is jön el a pénztárhoz, a pénztár megy el a közönséghez. Ennek a szervezési rendszernek megvan az előnye és a nagyon sok hátránya is. Én a magam részéről nem vagyok híve, én nem szeretem az úgynevezett közönségszervezéssel megoldott telt házakat. Nem ez az ideálom. Sőt, mereven ellenzem. A maga idején, 1948—49-ben, amikor államosították a színházakat, rendkívül progresszív lépésnek tartottam. Akkor ez osztályharc jellegű feladat volt. Ma már aligha szólhatunk olyan viszonyokról, melyek akkor, a vesztett háború és a forrongó társadalmi helyzet következtében fennálltak. Épp ezért gondolom én, hogy ez az akkor kialakított színházi struktúra kezd a béklyójává válni mai életünknek és munkánknak. Mert így a színház, sajnos, nincs ráutalva a nézőközönség érdeklődésére. Üres házak előtt is lehet százas szériákat produkálni. Magyarán mondva: úgy lehet tenni, mintha siker lenne.

Nem tudnám megmondani pontosan, milyen formájú legyen a változás, nem vagyok sem közgazdász, sem vállalkozó, nem értek a dolog szervezeti részéhez. Pusztán színész vagyok, ezért lehet, hogy pontatlanul fogalmazok. Én valamiféle szövetkezeti formára gondolnék. Ahogy vannak állami gazdaságok és szövetkezetek: ilyen értelemben gondolnám én hasznosabbnak egyfajta olyan szövetkezeti színház létét, ahol maguk a tagok, tehát maguk a résztvevők vinnék vásárra a bőrüket. És függnének, igenis függnének anyagilag is, létükben, létezésükben is a közönség érdeklődésétől. Ez a forma szűrőként is működne, s nyomban megmutatkozna azoknak az előadásoknak az értéktelensége, melyek nem tudnak megfelelni az imént felvázolt követelményeknek. Nyomban kiderülne, hogy lennének üres házakkal játszó színházak, melyek — hiszen nem dotálná őket senki olyan mértékben és formában, ahogy ma, függetlenül a bemutatott produkciók értékétől — kénytelenek lennének becsukni kapuikat.

Hernádi Gyula: Valószínűleg színházakat kellene építeni — vagy legalábbis színházi helyiségeket kellene teremteni a rettentő sok diszfunkcionális helyiségből, a garázsoktól a csukva tartó mulatókig. Teret kellene engedni az amatőr csoportosulásoknak és a különféle vállalkozásoknak. Van egy közgazdász-barátom, Liska Tibornak hívják, akinek a *Vállalkozáskutatás* című közgazdasági kísérlete most folyik: az ő koncepciójának középpontjában a szocialista vállalkozás áll. Szerintem a színházat is ilyen szocialista vállalkozássá kellene tenni, és nyugodtan hagyni kellene burjánzani a színházi társulásokat, csoportokat, összeállásokat. Mindjárt nem hétezren mehetnének Budapesten egy este színházba. Azt hiszem, akkor is konjunktúra lenne. Konjunktúra lenne, mert szerintem nálunk — és itt derül ki a színház tulajdonképpeni funkciója — a társadalmi aktivitású és „mondanivalójú" előadások az embereket érdeklik. Érdeklik az embereket, és ha szerencsések lehetnének és ha tényleg odafigyelnénk, egészen görög típusú színházi kultúrát tudnánk teremteni. Olyat, melyben a társadalmi funkció intenzitásától a színház közéletiséget jelentene. Elvileg. Most ebbe minden beletartozik, minden ilyen típusú „agora"-funkció. Tehát én el tudok képzelni olyan „színházat" — sok az idézőjel! —, ahol négy közgazdász, három rendező és két fizikus beszél, vitatkozik arról, hogy mi a szocializmus, melyek a szocialista tulajdonformák. Ez majdnem úgy színház, mint a *Lear király.*

Almási Miklós: A társadalmi elvárások és a megoldás lehetőségének paradoxonját és misztifikációját a nagy művész töri át azzal, hogy diktatúrát hoz létre. A diktatúrát persze nem úgy értem, ahogyan azt a politikában és a történelmi gyakorlatban tanultuk. Hanem úgy, hogy a nagy művész át tudja törni — nagyon határozottan és keményen — a nézőnek ezt a sajátos kellemesség-elvárását, kényelmi helyzetét. Ezzel a nézőt olyan helyzetbe hozza, hogy az ugyan nem kér a felrázásból, de ha már felrázták, mégis örül neki. De ehhez néha pofon is kell. Tartalmilag pedig úgy érzem, hogy a mai ember arculatának körülrajzolása lehet az a híd, mellyel vissza lehet hozni a színházat egy sokrétűen emberábrázoló és átfogóbb funkciójú kultúrához. Azt látom, hogy a hetvenes éveknek egy halkabb, csendesebb, de ugyanakkor mélyebb, több közvetítőt használó és alkalmazó, közösségi, társadalmi hangja van kialakulóban, melyet olykor elfelejtenek, máskor lecsendesül, aztán falakba ütközve, legyintve abbamarad, de ismét újrakezdődik másutt. Reménykedem, hogy ez folytatható út

Székely Gábor: Én a pofoncsapásban nem hiszek. Abban igen, hogy legyen ilyen színház is, meg olyan színház is, tehát sokféle színház legyen. Nem szívesen döntenék úgy és nem is ajánlanám, hogy Magyarországon most induljon meg egy kizárólagosan erőszakos, nyers, szókimondó színházi folyamat és csupán az legyen a magyar színház. Legyen ilyen színház is. És akik szembe akarnak nézni a problémákkal, akikben megfogalmazódtak ugyanazok a kérdések, melyek azokban a színházi műhelyekben és előadásokban is megszülettek, azok majd megtöltik ennek a színháznak a nézőterét. De semmiképp se szeretném azt, ha most itt még a műfajok is veszélybe kerülnének, s bizonyos szórakoztató műfajok megszűnnének és eltűnnének Magyarországon. Ezeknek fontos feladatuk van; s a két-három órás kikapcsolódás, színházi élmény — ha igényes és esztétikailag megállja a helyét — jogos igény. Ha személy szerint tőlem kérdezed, hogy én melyik mellett foglalok állást, akkor én a problémafelvető színházról beszélhetek csak. Egész eddigi pályámon ez volt a gyakorlatom, s mert a bőrömből nem tudok kibújni, továbbra is ez fog izgatni, érdekelni, ebben keresem a saját megvalósulási formámat. Az ember nem tud kitérni maga elől. Minden alkotó, magát művésznek nevező ember kötelessége, hogy mindazt, ami neki fáj, ami neki problémát okoz, amit ő abszurdnak, megválaszolandónak, elgondolkodtatónak érez, azt megossza a társaival. Ez elől a kötelesség elől egyetlenegy művész sem menekülhet el, mert akkor a művészet lényegét kerüli meg. Tehát a színház sem térhet ki kötelessége elől.

Szikora János: Úgy gondolom, hogy abban az öt-hatszáz emberben, aki összegyűlik a színházban, az előadás alatt igen komoly intellektuális, szellemi és biológiai erő koncentrálódik, s tulajdonképpen e koncentráció nélkül nem is jöhet létre a kívánt hatás. Ez az egy helyben egy tömegerővé koncentrált tömeg az előadás után

szétesik, izolálódik. A nagy kérdés az, hogy ez az összerő — ha igazán erőkoncentráló volt az előadás — szétesik-e atomjaira úgy, ahogy az emberek izolálódnak, vagy indukáló tényezővé válik-e és az emberek hétköznapi életében erőfeltöltő emlékként él-e tovább?! Én hiszek ebben a tömegerőt koncentráló színházban és ilyet szeretnék csinálni. Egy ilyen színházhoz elsősorban olyan téri szervezésű színházak kellenének, melyek ezt a folyamatot térbeli felépítettségükben is szolgálják. Nem ez az elsődleges szempont, de nagyon fontos. Azért is kezdem az épületnél, mert a gyakorló színházi ember nem szívesen kezdi az ideológiánál, nehogy egy idő után kényelmetlenül érezze magát. Az ő dolga nem az, hogy ideológiai szinten vitassa meg a dolgokat, hanem az, hogy a gyakorlatban kifejezze. Az épületen túl egy ilyen tömegerőt koncentráló színházi estéhez egy erőt átadni tudó társulatra volna szükség. Ez nem jöhet létre művészi individuumokból. Még akkor sem, ha ezek a művészi individuumok önmagukban kitűnő tehetségek. Azt hiszem, nem igaz az a tétel, hogy végy egy nagyon jó rendezőt, nagyon sok tehetséges színészt, egy nagyon jó szindarabot, az egészet keverd össze, és akkor abból lesz egy igen jó színház. A színházi konyhán ez nem bevált recept. A kaposvári színház annak idején azért volt olyan frenetikus hatású, mert megmutatta azt, hogy jó meg közepes meg rosszabb tehetségű emberek együtt miképp tudnak nagyon jó színházat csinálni, ellentétben olyan színházakkal, ahol csupa neves, jó képességű színész játszik a színpadon, s az előadás mégis hatástalan, legfeljebb az egyéni produkcióra lehet odafigyelni. Számomra ma már ez az utóbbi fajta színház idejét múlta, s tulajdonképpen idejét múlta ez a fajta színésztípus is. Az a fajta színészkarrier, mely külsőleg a *Pesti Műsor* címlapján kezdődik és nem tudom hol végződik, az ma már inkább csak mosolyogtató. Mindezen kérdések után kezdődik csak az ideológia, színház és rítus, színház és vallás — idézőjelesen — összefüggése, a színház létének grotowskis tagadása; de nálunk korai ezekről beszélni.

Eörsi István: Ahhoz, hogy egy közönség kinevelődjön, amelyik a kellemetlen, a lényeges dolgokról elkenés nélkül szóló színházat elfogadja, be kell mutatni ilyen kellemetlen darabokat, elkenés nélküli előadásban. Kialakul majd a közönség. Igaz, nem azokból, akik most a Madách Színház bérleteit megveszik, hanem azokból, akik már most egymás sarkát tapossák, ha csak egy vidéki amatőr együttes valamit másképp csinál. Ennek a közönségnek a tízszerese jönne el, ha nagy színészek és nagy színpadon csinálnák. A Fodor Tamásék zseniális Büchner-előadása egy tornateremben volt csak: de mindenféle plakát és propaganda nélkül is mindig túlzsúfolt volt. Ha ezt az előadást kellő propagandával egy nem túl nagy színházba bevinnék, akár ne is a színpadra, csak például az előcsarnokába: lenyelem a fejem, ha nem telne meg. Sokszor. Mítosznak tartom, hogy erre nincsen közönség. Ha nincs, akkor azért nincs, mert el sem kezdtük ennek a hagyományát megteremteni. Az igény már most megvan rá: s a produkció szüli az igényt, a nagyobb igény a jobb produkciót. Ez a kör egymást steigerolva végeláthatatlan lenne, de valahol elvágják. Ott, amikor azt mondják: nincs erre igény.

A színházakon belül is létre kellene hozni egy közösséget, egy teljesen új struktúrát. Nyugat-Németországban néztem most egy-két színházat távolabbról, de ismerem közelebbről is. Stuttgartban például mindenki végigüli a próbát, akármeddig tart is. Olyan magas a színházi fizetésük, hogy abból nyugodtan meg tudnak élni. Ha valaki benne van egy produkcióban, nem kap engedélyt, hogy közben filmezzen. Sokkal szorosabb a kapcsolat a színházon belül, mint az nálunk, mondjuk, a pesti gyakorlatban megszokott. Annak ellenére, hogy a német az német, és amikor vége van a munkaidejének, hazamegy. Nem egy sülve-főve barátkozó társaság, mégis mély és szoros kapcsolat van a színházi társulatokon belül. Ezt kellene nálunk is létrehozni. Nem az a probléma, hogy a struktúra átalakulásra szorul. Az inkább, hogy még ki sem alakult. Nem az öntevékenység a megoldás. Nem. Hanem az, hogy akik erre születtek vagy erre adták a fejüket és a tehetségüket, azok meg tudjanak ebből élni. A színházból. Nem milliomosként — normálisan. Hogy csak a színházzal foglalkozhassanak.

Úgy érzem, hogy a színház számára most igen jó korszak lehetősége nyílt meg. Csak ezt a lehetőséget nálunk rendkívüli módon gyöngíti a hagyomány, a színházi

hagyomány — és az a sok, még mindig fennálló tabu, mely pedig egyre inkább elveszíti a funkcióját.

Mérei Ferenc: A színház óriási kockázat. Gyakran látom, hogy a nézők az előadások közben sírnak. És azt is látom, mennyire kínos nekik, hogy ők könnyeznek. Ahelyett, hogy örülnének neki. Én mindig megirigylem őket. De az alapvető reflex: eldugni magunkat. A színház ezt nem engedi — ezért is nagy kockázat. Hogy ki kell adjuk magunkat. És az emberek félnek ettől egy kicsit. Miképp lehet ezen változtatni, miképp lehet áthangolni a reflexeket, miképp lehet elérni, hogy a színház azzá váljon a társadalom életében, ami a lényege? Úgy hiszem, a probléma megoldása a gyerekekben és az ifjúságban van. Mert tíz év alatt felnő egy közönség. Tizenöt év? Borzasztó gyors a színház szempontjából. A generációk rettentő gyorsan váltakoznak, s tizenöt év alatt felnő egy színház is. Nálunk most éppen felnövőben van egy remek színházi nemzedék, amelynek már van vagy ezerötszáz amatőr együttese. Ebből pár százat kifejezetten gyerekek csinálnak. Ez a mozgalom fejleszthető, nagyon is fejlesztendő. Hiszen ezzel párhuzamosan az iskoláknak most már megvan a lehetőségük arra, hogy a kreativitásnak nagyobb teret szenteljenek — s ez talán nemcsak új színházi közönséget, hanem új színházat is felnevelhet, felnöveszthet majd. Én abszolút optimista vagyok ebben a kérdésben.

Tulajdonképpen az emberiség rádolgozik arra, hogy a cselekvés és a szándék közé minél több verbális anyagot illesszen be. Ezen a sablonon és sztereotipen nevelkedünk. Én azonban el tudok képzelni egy olyan nevelést — s ennek jeleit, körvonalait látni is már —, amely kreatívabbra nevel, tehát egy spontánabb és közvetlen kapcsolatra az élettel. Ismeretanyagban nem tudjuk elérni a műveltséget nyújtó iskola ideálját, csak egy pici töredéket tudunk adni. Intelligenciában sem tudjuk elérni az intelligenciaideált, hiszen a gépeink megmutatták, hogy sokkal gyorsabb és intelligensebb is lehetne az ember. Nem műveltségben és intelligenciában nagy tehát az ember, hanem — azt hiszem — kreativitásban. Azt remélem, hogy a műveltséget és intelligenciát nyújtó iskola után főként a kreativitásra nevelő iskola jelenik meg: ez sem nélkülözi az előbbi két tényezőt, de nem éri be velük. Megadja a játék és az alkotás lehetőségét irodalomban, zenében, rajzban és színházban. Ennek a társadalomformáló, alkotó játéknak szerintem a színház a centruma. Mert végül is ez tudja legjobban megmozgatni az embert.

Jó korszak lehetőségét éljük — hangzott el a vita, beszélgetés során többször is, másmás megfogalmazásban. Ezt a lehetőséget azonban meg is kell ragadni. Kínálja, de könnyen oda nem adja magát. Milyen hát a mai magyar színház és milyen legyen? Szórakozás, luxus, menedék — és folytathatjuk: műhely, közösség, agitatív fórum, agora, szabadító hely? A válasz egyszerűbb: valódi élet legyen. Ezt megvalósítani a legnehezebb. A legszebb is.

Elhangzott a Magyar Rádió harmadik műsorában 1979. október 5-én és november 1-én. Szerkesztette *Benkő Tibor.*

Szemadam György rajza

Márkus István: Nagykőrös

Közhely, milyen rugalmas műfaj a szociográfia. A riportszerű megközelítés is belefér, a művészi igényű, teremtő megformálás is; a száraz, szakszerű leírás éppúgy ide sorolható, mint az interjúkból összeálló, elevenebb valóságkép vagy a szociológia egzaktabb szempontjait érvényesítő ábrázolás. Márkus István *Nagykőrös* — a *Magyarország felfedezése* sorozat 21. s egyik legjelentősebb kötete — sokféle erényt egyesít. Ami elsőként szembetűnik: a személyességtől sem idegenkedő, közvetlen előadásmód, az árnyalatokban is különböztetni tudó érzékenység, a beleélés ritka képessége; a megjelenítő erő; a szakszerű aprólékosság és a nagyvonalú, de mindig világos és pontos általánosítás. Szépírói hajlam és tudósi célszerűség, elméletalkotó igény ötvöződik tehát itt, olyan társadalomleíró képesség és biztonság, amely tárgyát is érzékletes közelbe hozza, következtetéseinek nagyvonalúságával is megragad.

Márkus könyve ugyanis nem egyszerűen Nagykőrös monográfiája. Sőt nem is egyszerűen város-monográfia. Rögzíti ugyan egy alföldi tanyás mezőváros képét, de már könyvének első felében sem pusztán Nagykőrös társadalomszerkezete és gazdálkodása tárul elénk, hanem — szinte modellszerűen — maga e sajátos, a nagybirtok közé zárt falu hagyományos gazdálkodásától jelentékenyen különböző paraszti árutermelő gazdálkodás, amely virágzó kertkultúrát és mezőgazdasági ipart teremtett Nagykőrös óriási kiterjedésű, a nagybirtokoktól szabad határában, és a hagyományos faluétól ugyancsak jelentősen elütő életrendet alakított ki. Egyszerűen azzal, hogy árutermelésre állt be; a mezőgazdasági piac és természetesen elsősorban a szegényparasztságra nehezedő kényszer, ahogy Márkus fogalmazza: a megélés, a megkapaszkodás, a gyarapodás elemi kényszere hamar visszahatott a termelésre.

Már igen korán intenzív művelésre szorított, a családi munkaszervezetben pedig nagyfokú rugalmasságot és sajátos mentalitást alakított ki: az „igényes igénytelenséget", amely épp a család holnapja érdekében: már kalkulál, tervez, vállalkozik. S amely így — legalábbis úgy tűnt — terepe is, bázisa is lehet egyfajta agrárurbanizmusnak, paraszti polgárosodásnak. Nem véletlen, hogy a két világháború közötti korszakban jelentékeny elképzelések fűződtek ehhez a sajátos gazdasági és társadalmi képződményhez. Erdei máig érvényes (ma is érvényesíthető) mezőváros-koncepciója éppúgy Nagykőrös és Kecskemét tanyás gazdálkodásáról veszi a mintát, mint a Kert-Magyarország képe.

Márkus, amikor könyvének első felében a 40-es évek Nagykőrösét ír, nemcsak a mezővárosi paraszti gazdálkodás, egyáltalán a tanyás mezőváros dinamikus és differenciált struktúráját érzékelteti. Egy típust is megjelenít, a magyar parasztság egy sajátos rétegét is jellemzi, s tulajdonképpen egy általánosabb érvényű társadalmi folyamatról, a két világháború közötti mezővárosi paraszti polgárosodás lehetőségeiről beszél. Az általánosításra való hajlam, a nagyobb összefüggésekben gondolkodás igénye, az elméletalkotás képessége még nyilvánvalóbb könyve második részében. Itt sem csupán Nagykőrös mai társadalmáról, a tanyás gazdálkodás megszűnte után kialakuló körülményekről van szó, hanem a parasztságnak mint társadalmi helyzetnek és mint életformának a megsemmisüléséről és egy újabb képződmény, az „utóparasztság" jelenbeli esélyeiről. Egy általános történelmi és társadalmi folyamatról tehát.

Első és második rész? Néhány szóval emlékeztetnünk kell a könyv megszületésének a körülményeire. Márkus még egyetemistaként került Nagykőrösre, 1940-ben. Erdeivel és Majlát Jolánnal. Akkor — ahogy Erdei a kis munkacsapat programját meghatározta — a viszonylag gyors mezővárosi agrárfejlődés és erőteljes polgárosodás előnyeinek és korlátainak a jobb megismerése volt a cél (Erdei könyve, a *Magyar város* már korábban, 1939-ben megjelent). Ennek a munkának ekkor csak részletei láttak napvilágot, Majlát Jolán és Márkus István tollából; Erdei összegező áttekintése sajnálatos módon elkallódott. Márkust — érezhetően — azóta foglalkoztatta a kérdés: mi lett a tanya sorsa? Hogyan alakult át a mezővárosi tanyás gazdálkodás? De csak 1973-ban nyílt lehetősége, hogy — már egy kutatócsoport

élén — újra Nagykőrösön próbálja a választ megkeresni.

E két „terepmunka" eredménye ez a könyv: Nagykőrös az 1940-es és az 1970-es években.

Kétféle történelmi idő; kétféle célkitűzés. A váltás világosan érzékelhető. Nemcsak a kutatási terep változott, megváltozott a megközelítés módja. A könyv első felének szemléletes, életteli képét, az összefoglaló, eleven leírást nyugtalanabb, lezáratlanabb, nyitottabb ábrázolás követi.

Márkus hatalmas interjú-anyagot dolgoz fel, amelynek nagy részét mások készítették; óhatatlanul hiányzik tehát innen az a fűtött személyesség, amellyel korábban oly közel hozta a sorsokat és törekvéseket, amelyeket bemutatott, mintha maga is megélte volna, s amely így olvasmánynak is kitűnővé vált. A könyv második fele töredezettebb, olykor felesleges bizonyításokkal terhelt, nehezebben követhető. De nemcsak egy másfajta módszer eredménye ez. Úgy tűnik — némely megformálásbeli sietősségtől eltekintve —, maga az anyag rendezkedett így.

Amikor ugyanis Márkus István 1940-ben Nagykőrösön járt, világosan átlátható, pontosan „behatárolható" struktúrát talált itt. Az élet rendje kiszámítható volt; hiszen csak meghatározott kereteken belül mozoghatott. Ha valakinek szerencséje volt és sikerült megkapaszkodnia egy bérletben vagy módja nyílt felesként elvállalnia néhány hold földet, s az első év után meg tudott takarítani annyit, hogy állatot vásároljon vagy béreljen még néhány holdat, ahol öntözéses gazdálkodásra rendezkedik be, piacra termelhet stb. — akkor annak az útja többé-kevésbé kiszámítható volt. Pontosan le lehetett mérni, milyen lehetőségei vannak, meddig emelkedhet vagy süllyedhet. A nagyobb mozgásnak — Márkus nagyon egyértelműen bizonyítja ezt —, a gyarapodásnak vagy a társadalmi emelkedésnek végső soron a földbirtoklás merev rendje szabott gátat, amit az intenzív termelés csak félig-meddig törhetett át. Az eredményesebb gazdálkodásból származó többletjövedelem ugyanis nem folyt vissza a termelésbe, nagyobbrészt a földet birtoklók jövedelmét gyarapította. A birtokosokat — akik maguk többnyire nem foglalkoztak gazdálkodással, a városban laktak, s bérbe vagy felesnek adták ki a földjeiket — a rendelkezésre álló nagy tömegű olcsó munkaerő ugyanúgy nem ösztönözte a fejlettebb agrártechnikára, a további gépesítésre stb., mint ahogy egyáltalán nem volt ösztönzés, amely az itt kialakult korszerű szakértelmet túlvitte volna az agrártechnika alacsony szintjén. Ahelyett tehát, hogy szakszerűsödött és polgárosodott volna a mezővárosi társadalom, tulajdonképpen korán kettéosztódott, s végső soron mindkét oldalon késő feudális jellegű életformák konzerválódtak.

45 után megváltozott a helyzet. Nagykőrös határában majdnem teljesen felszámolódott a tanyás gazdálkodás, mert a nagyüzemi termelés megszervezése megszüntette azt a gazdasági érdeket, amely életben tartotta. Hatalmas tömegű paraszti munkaerő szabadult fel s áramlott az iparba. Máig nem lezárult társadalmi mozgás vette a kezdetét: a parasztság felszámolódása.

Márkustól nemigen lehet empirikus teljességet számon kérni, amikor Nagykőrös sorsának erről az időszakáról ír. A körülmények is mások, a közeg is más, mint korábban. A régi Nagykőrös, mindaz, amit egykor vizsgált, elsősorban a tanyás paraszti gazdálkodás, megszűnt. Egy lassan iparosodó vidéki városba jött 1973-ban, amelynek üzemeiben jórészt az egykori szegényparasztok utódai dolgoznak. Természetes tehát, hogy a Márkust korábban foglalkoztató kérdések itt találnak folytonosságot; hogy az iparosodó vidéki város társadalmi és gazdasági viszonyainak áttekintő leírása helyett egyetlen dologra figyel: mi lett a parasztsággal? Hogyan változtatta meg az a folyamat, amelynek egyszerre aktív és kényszerű résztvevője volt: a felszámolódásé? Hogyan alakultak — pusztultak el vagy „mentődtek át" azok az ambíciók és törekvések, amelyek korábban feszítették; megmaradt-e s milyen formában az egykori életstandard, a szívós, a türelmes, az igényes munkáé? Mi lett az árutermelő parasztság dinamizmusával, vállalkozókedvével és erejével, azzal az energiával, amely korábban látástól vakulásig hajtott egy-egy parasztcsaládot, s amely vállalkozói szellemet, rugalmasságot is kikényszerített és határozott mentalitást is kialakított: azt a fajta igényes igénytelenséget, amely minden körülmények között, mindenféleképpen alkalmazkodni próbált s szívósan megtervezni a maga — bár bizonyos korlátokat túl nem léphető — holnapját? Vagyis: Márkus azt próbálja megragadni itt, hogyan ment végbe az a folyamat, amelyet ő a parasztság megsemmisülésének nevez. Milyen irányba indult — és milyen irányba kényszerült?

Márkus nemcsak magát a folyamatot rögzíti, hanem részben a következményeit is. Elsősorban a Konzervgyár példáján: azt, hogyan épül be az a bizonyos igényes

igénytelenség a gazdasági szervezetbe; hogyan alakul és hogyan alakít? Mit visel el és mit kényszeríthet ki magának? Egy nagy ívű s voltaképpen a magyar társadalom második világháború utáni egész alakulását befolyásoló jelenség kapcsolódik be így az elemzésébe.

Miért van e folyamat rajzával kapcsolatban végül mégis hiányérzetünk? Nem azért, mintha úgy éreznénk, leszűkült a vizsgálódás tárgya; hiszen láttuk, amit extenzitásban vesztett így a téma, mélységben nyert; lehetővé vált az is, hogy Márkus — az egykori nagykőrösi szegényparasztság útját nyomon követve — egy általánosabb történelmi és társadalmi folyamatot tapogasson ki. Hiányérzetünk azért van, mert noha Márkus István igen szigorú és igen világos logikával követi végig a parasztság megszűnésének — felszámolódásának — és önfelszámolásának a folyamatát, végül nem ad egyértelmű hangsúllyal választ arra a kérdésre: történelmileg is szükségszerű volt-e e folyamat robbanásszerű gyorsasága?

Egy tradicionálisan is virágzó kertkultúra semmisült itt meg, amelyet a nagyüzemi termelés egyelőre képtelen helyettesíteni, s a tanyával nemcsak a paraszti kötöttségeket is konzerváló életforma gazdasági alapja számolódott fel, hanem eltűnt az a *lehetőség* is, amely valamiképpen mégis ebben a gazdálkodási formában rejlett. Nem a korábbi elképzelések paraszti polgárosodásáé, hanem e rugalmas és dinamikus szervezetnek a *szakmává* válásáé.

Ha elvileg elfogadjuk is, amit Márkus állít, hogy a tanyás gazdálkodás tömeges megszűnése végső soron törvényszerű volt, többek között azért is, mert „egy termelési ág s a benne foglalt valamennyi tevékenységi forma, ha a hosszú múlt viszonyai között paraszti jelleget öltött, együtt hal meg a parasztsággal", akkor sem szabadulhatunk a sejtéstől: kényszerű logikával van dolgunk. Egy természetes okokozati viszony látszik megfordulni Márkus elemzésében: a parasztság, állítja, szükségszerűen felszámolódik, eltűnik tehát a tanya is, a kisgazdaságon alapuló, a táji és a talajbeli sajátosságokkal is számolni tudó gazdálkodási forma, amely Nagykőrös határának virágzó kertkultúráját megalapozta és fenntartotta. Holott a folyamat fordítva játszódott le. Márkus ezt nem hangsúlyozza eléggé. A parasztság — ismételjük meg az ő kifejezését — robbanásszerű megszűnését, felszámolódását egy elsietett és hibás agrárpolitika indította el, a megváltozott viszonyok között lélegzetvételnyi időt is alig hagyva; s a tanyák kiürülése, a szőlő- és gyümölcskultúra nagymértékű összeszűkülése, sőt pusztulása ennek a következménye volt. Ami tanya mára ezen a vidéken megmaradt, azon vagy a régi szegényparasztság lassan teljesen elöregedő maradéka gazdálkodik, vagy másutt egzisztenciát teremteni nem tudó „lumpen" elemek élnek; jobbára azonban zártkertté, hobbi-tanyává — tehát egy másfajta, „korszerű" életforma tartozékaivá — válnak a város környéki tanyák. A tanyás gazdálkodás megszűntével mindenesetre olyan értékek mentek veszendőbe, amelyek csak igen nehezen, igen sokára és más utakon pótolhatók.

A földbirtok kiváltságának, öröklött, merev és mindenfajta előrehaladást gátló rendjének meg kellett szűnnie. De úgy, hogy érték pusztuljon, hogy jó energiák zilálódjanak szét, menjenek veszendőbe? Márkus egyetlen mondatban utal a kérdésre: ahhoz, írja, hogy egy tevékenységi forma megszabaduljon paraszti múltjának béklyóitól, bélyegétől, hogy szakmává legyen, sokkal több kell, mint magasabb ár, kisebb adó, szakszövetkezet; s ennek a „több"-nek nem voltak meg sem a feltételei, sem az előzményei. Ennyi, így, nem kielégítő válasz; ha Márkus István részletesebben kifejti ezt a gondolatot, talán gondolatmenetének egyoldalúsága is oldódott volna.

Mert így az nem kap hangsúlyt itt, hogy ez a paraszti réteg voltaképpen *kényszerpályára* tért, amikor otthagyta a tanyát. Nem kap hangsúlyt, hogy egy történelmileg elsietett lépésről volt szó, amely végeredményben korlátot állított az itt rejlő energiák felszabadítása — és felszabadulása — elé. Márkus a dolognak csak a másik oldalát világítja meg: mi és hogyan mentődött át ezekből az energiákból. De a kép, úgy hiszem, teljesebb lett volna, ha világosabban és egyértelműbben hangsúlyozza: kényszerűségről is van szó, egy mesterségesen deformált folyamat következményéről. Arról, hogy a parasztság másképpen is elindulhatott volna azon az úton, amelyen végül is törvényszerűen számolja fel önmagát.

Márkus István könyve mégis mindenképpen izgalmas és gondolkodtató olvasmány. Nemcsak nagyszerű valóságrajz, amely egy sajátos gazdálkodásformáról és életmódról ad képet. Körvonalazódik benne Magyarország felszabadulás utáni történetének talán legnagyobb jelentőségű társadalmi mozgása: a parasztság megszűnésének, átalakulásának a folyamata is. *(Szépirodalmi, 1979.)*

NÁCSA KLÁRA

Héthy Lajos—Makó Csaba: Vezetés, vezetőkiválasztás, ösztönzés

Újabb kötettel gazdagodott az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő, változatos tematikájú s talán éppen ezért igen népszerű *Szociológiai tanulmányok* sorozat. Héthy Lajos és Makó Csaba, a hazai és a nemzetközi szervezetszociológiában fiatalon ismertté vált szerzőpár egy budapesti lakásépítő vállalat vezetésén és gazdálkodásán keresztül mutatja be mindazokat a hiányosságokat és az ezekből eredő működési zavarokat, melyek egy gazdasági szervezetnél előfordulhatnak. A kutatás során feltárt rendellenességek a különböző vállalatoknál és intézményeknél természetesen más és más összefüggésben jelentkezhetnek, mert a vizsgált vállalat nem valamiféle sajátos zavarainak tüneteiről van szó, hanem olyan anomáliákról, melyek bármely vállalatnál fellelhetők.

Ilyen például a vezetők kiválasztásában gyakorta érvényesülő kontraszelekció: nem mindig az arra legalkalmasabbak kerülnek vezető beosztásba; laza a kapcsolat a teljesítmények és a bérek között; egyes vállalatokra nem a szervezettség, hanem a szervezetlenség a jellemző stb. E negatív jelenségek önmagukban mindannyiunk előtt jól ismertek. Kevesebbet tudunk azonban azok eredetéről, kiváltó okairól. Héthy Lajos és Makó Csaba ezek megvilágítására és feltárására vállalkozott.

A szerzők a szociológiai kutatás változatos módszereivel végzett vizsgálataik alapján arra a következtetésre jutnak, hogy a vállalatnál mutatkozó hiányosságok zöme a vezetőkkel szemben támasztott hármas követelmény durva megsértésére (a vezetőkiválasztás mechanizmusának eltorzulására) és a teljesítményelv háttérbe szorítására (a végzett munka, a teljesítményelv és az ezért járó anyagi elismerés laza kapcsolatára) vezethető vissza.

Ami a vezetőkiválasztás mechanizmusának zavarait illeti, ezek egy része a hármas követelmény nem megfelelő értelmezéséből fakadt. A politikai megbízhatóságot, a szakmai felkészültséget és a vezetői alkalmasságot a vállalat vezetése nem volt képes a maga számára megfogható és a vezetőkiválasztás gyakorlatában alkalmazható összetevőire, elemeire lebontani. Az e területen jelentkező hiányosságok, miként ezt a szerzők is hangsúlyozzák, magyarázhatók mindazokkal a nehézségekkel — elvontság, bonyolultság, interdependencia —, melyek a hármas követelmény értelmezéséből adódnak.

Ez az oka annak is, hogy a szerzők egyébként kitűnő és hézagpótló könyve sem tud e vonatkozásban egyértelműen előrelépni. A politikai megbízhatóság fogalomkörét erősen kibővítik, olyan elemeket is ez alá vonnak, amelyek a Minisztertanács 1019/1974. (V. 2.) sz. határozatának megfelelően a szakmai felkészültség értelmezési tartományába tartoznak. Véleményük ugyanis a következő: „A politikai megbízhatóság tartalmában ma már egyértelmű politikai elkötelezettséget, magas szintű képzettséget, a társadalmi-politikai kérdések iránti érdeklődést jelent, azaz a politikai lojalitáson túl a szakmai képzettséget, iskolázottságot, tudást, hozzáértést is magában foglalja."

Az ebből fakadó zavarokat, hibákat csak úgy lehet elkerülni, ha a politikai megbízhatóság valóságos tartalmát kifejező értékelemeket a hivatkozott határozatban megfogalmazottak szellemében konkrétabbá és a gyakorlatban alkalmazhatóbbá tesszük.

A hármas követelmény egységes értelmezésére és érvényesítésére azért van szükség, mert — mint a szerzők is megfogalmazzák — megvalósítása döntő jelentőségű mind a vállalat, mind pedig az egyén számára. Vállalati szempontból ez azt eredményezi, hogy vezető posztjaira az alkalmas emberek kerülnek, az egyén oldaláról nézve pedig azt dönti el, hogy az előrejutás révén ki milyen lehetőséget kap differenciált szükségletei kielégítésére. Ezeket a funkciókat a hármas követelmény csak akkor képes betölteni, ha alkotóelemei szervesen beépülnek a vezetőkiválasztás (előrejutás) hivatalosan kidolgozott és írásban rögzített rendszerébe, majd ezen követelményeknek kellő nyilvánosságot biztosítanak. Ez utóbbira elsősorban azért van szükség, hogy a szervezet tagjai perspektívát, előrejutási lehetőséget lássanak maguk előtt, ismerjék annak feltételeit és személyesen is meggyőződhessenek arról, hogy vállalatuknál valóban a legalkalmasabbak kerülnek vezető, illetve magasabb beosztásba. Ellenkező esetben — miként a vizsgált vállalatnál is — a hármas követelmény, illetve az azt érvényesíteni hivatott vezetőkiválasztási mechanizmus helyét egy nem hivatalos (informális) követelményrendszer veszi át, amelyben a ki kit hozott, ki kinek a barátja, ki milyen társadalmi-politikai funkciót tölt be, kinek milyen kapcsolatai vannak a felsőbb állami és pártszervekkel stb. kiválasztási elvek érvényesülnek.

A vezetőkiválasztásnak (előrejutásnak) ikertestvére az ösztönzés, tekintettel arra,

hogy már maga az előrejutás is egyfajta ösztönzés. Mindkét mechanizmus alapvető törekvése olyan magatartásra késztetni az egyént, amely a vállalati céloknak leginkább megfelel, mégpedig úgy, hogy a pozitív cselekvést jutalmazzák, a negatívat pedig büntetik. A két rendszernek ebből a szoros kapcsolatából, egymásra épüléséből következik, hogy ott, ahol az egyiket megsértik, a másik sem érvényesülhet maradéktalanul. Ott tehát, ahol a vezetőkiválasztás alapját képező hármas követelmény csorbát szenved, az anyagi ösztönzés fundamentumát jelentő teljesítményelv sem érvényesülhet következetesen. S ez így van még akkor is, amikor a dolgozók többsége teljesítményre orientált.

A tanulmányban újabb bizonyítékot kapunk arról is, hogy milyen szakadék alakulhat ki a hierarchia- és a teljesítményelv, a vállalati teljesítmény és a bérfejlesztési lehetőségek, az egyéni teljesítmények és a dolgozói bérek között stb. S mindez elsősorban azért alakulhatott így, mert nemcsak a vezetőkiválasztás hivatalos követelményei, hanem a teljesítmények világos standardjai is hiányoztak a vállalatnál. Ebből adódóan a magasabb (jobb) vezetői beosztást és a magasabb bért is többnyire azok kapták, akik jól adminisztrálták magukat, akik megfelelő külső kapcsolatokkal rendelkeztek. Mindennek következményszerű velejárója lett az anarchia, a teljes szervezetlenség, a vállalati eredmények állandó romlása.

Ezzel a kör be is zárul, a tanulmánynak is vége. A mór megtette kötelességét: feltárt, elemzett, bizonyított, következtetett és javasolt. Az, hogy az olvasó az elégedetlenség keserű szájízével teszi le a könyvet, nem a tanulmány gyengeségére utal, hanem inkább annak erősségét bizonyítja. Az elégedetlenséget az váltja ki az olvasóból, hogy ez a sokoldalúan és igen alaposan elemzett vállalati gyakorlat — valóság, s amit a szerzők elemeznek, bizonyítanak, megtörténhetett és megtörtént. *(Akadémiai Kiadó, 1979.)*

NEMES FERENC

Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873—1917

A sors iróniája, hogy Vörös Károly közel egy évtizede lezárt és több részletben közzé is tett tanulmánya később került könyv alakban is a nyilvánosság elé, mint a szerző átfogó *Budapest története* című monográfiája. A körülmények ilyen alakulása arra sarkallja a recenzenst, hogy az ismertetés kereteit kissé kitágítva, mérlegre tegye, néhol tovább is gondolja Vörös sokban egyéni, főként budapesti tárgyú társadalomtörténetírói munkásságát. Indokolhatja ezt az is, hogy a *Budapest legnagyobb adófizetői* könyvként történő megjelenéséig széles körökben vált ismertté, sőt termékenyítő hatást is gyakorolt a hetvenes évek társadalomtörténetírására. Elgondolkodtató persze, hogy a Vörös által vágott csapás mennyire csak a fiatalok körében talált folytatásra, hiszen a vidéki városok legnagyobb adózóiról szóló különféle elemzések kivétel nélkül még pályájuk elején álló kutatóktól származnak. Úgy véljük, ebben általánosabb okok: tudományfejlődési és kutatásmódszertani tényezők játszottak közre, amelyek megvilágítása a jelen könyvben képviselt társadalomtörténet helyének és értékének a teljesebb megítéléséhez is elengedhetetlen.

Nagyjából a hatvanas évek közepe óta történetírásunk energiájának a legjavát az összefoglaló magyar történet megírása köti le. Egy ilyen kivételesen adódó nagy munka vezérlő elve nem is lehet más, mint a múltban felhalmozott tényanyag korábban kimunkált szempontok szerinti *áttekintő rögzítése.* Úgyszólván természetes, hogy a kutatásokban ezzel összefüggő súlypont-áthelyeződésre kerüljön sor, amely az alapkutatások háttérbe szorulását vonja maga után. S ez kétségkívül be is következett. Eközben a történetírásnak az összefoglaló magyar történetben is megvalósulni látszó hagyományos szemléleti beállítottsága, amely a leíró-elbeszélő politikai eseménytörténet primátusán nyugszik, némileg megkérdőjeleződött. A múlt tudományával szembeni újabb keletű elvárások ugyanis megnövelték a gazdaság, de főként a társadalom és a kollektív eszmék története iránti megismerési igényeket. Abból, hogy ez utóbbiak kutatását korábban mellékesként kezelték és el is hanyagolták, önként adódott, hogy az ezeken a területeken meginduló munka másként, mint alapkutatás, nem is volt elképzelhető.

Vörös tanulmányát ebből a helyzetből kiindulva minősíthetjük valóban úttörő jelentőségűnek. Egy mindenfajta alapkutatásnak igen kevéssé kedvező tudományfejlődési időszakban a szerző érzékenyen reagált ezen új igényekre és elsőként adott pozitív példát a korszerű társadalomtörténeti alapkutatás művelésének az egyik lehetséges irányára. További kutatásokra serkentő hatása is innen ered.

S ez az ösztönző befolyás korántsem véletlenül hatott épp azokra a hetvenes években induló és ráadásul a központi kutatóhelyektől is távol eső fiatal kutatókra, akiknek egy már tulajdonképpen nélkülük elkészülő magyar történeti szintézisben semmilyen tevőleges szerep nem jutott.

Vörös jelen tanulmánya a megelőző társadalomtörténeti irodalomhoz képest elsősorban azzal hozott újat, hogy a felhasznált források terén túlment a pusztán statisztikai felvételeket alapul vevő megszokott gyakorlat határain. Vörös jó érzékkel tapintott rá a polgári korból viszonylag nagy számban fennmaradt virilisjegyzékek jelentős forrásértékére, és Győr, majd Budapest legnagyobb adózóinak e jegyzékeket kiaknázó bemutatásával egyszersmind rögzítette is feldolgozásuk célszerű módszertani eljárásait. A forrásanyag „felfedezésével" új perspektívát nyitott a társadalomtörténet előtt. Egyrészt azért, mert az inkább csak globális, áttekintő jellegű adatokat kínáló statisztikai forráshelyek mellett ráirányította a figyelmet a források ama típusára, melyben az adatok elemi fokon, a virilisjegyzékek esetében például az egyes személyek szintjén válhatnak hozzáférhetővé. Ezzel lehetővé válik, hogy a történész immár messzemenően maga alakítsa ki elemzési kategóriáit és a korábbinál szabadabban dönthessen arról is, hogy milyen kérdésekre keressen választ. A bárhol fellelhető azonos forrásanyag egységes feldolgozási-kiértékelési gyakorlata pedig az összehasonító módszerű történetírás előtt egyengeti az utat.

Paradoxnak tűnik, Vörös könyve azonban kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a tudomány módszerbeli megújulására akkor és ott nyílik a legnagyobb esély, amikor és ahol a tárgy a megismerés szempontjából a legellenállóbb. A magyar kapitalizmus felső, legvagyonosabb rétegeinek a társadalomtörténeti feltárása pedig éppen nem szűkölködik az ilyen gátló körülményekben. Nem is csoda, ha a főként csak a statisztikákat hasznosító korábbi történetírás — általánosságokon kívül — vajmi kevés érdemlegeset hozott a felszínre az érintett rétegekről. Tárgy és módszer szoros összefüggésére aligha találhatnánk Vörös tanulmányánál szemléletesebb és kifejezőbb példát az utóbbi évek hazai történetírásában.

A *Budapest legnagyobb adófizetői* nem skatulyázható be teljes egyértelműséggel a történetírás szokványos szakágainak egyikébe. A szerző tanulmányában szakított a történelem hagyományos szektorális megközelítésmódjával, melyben külön fejezet illeti meg a gazdasági, külön a társadalmi és külön a politikai stb. események és folyamatok tárgyalását. A történelem ilyen *terjedelmi*, azaz egymástól elszigetelt területekre, tematikai blokkokra különülő megközelítése az ún. *társadalomtörténeti szemlélet* birtokában bizonyulhat egyedül leküzdhetőnek.

De mit is értünk társadalomtörténeti szemléletű történetíráson? Tulajdonképpen *struktúratörténetet*, amely képes a történeti valóság olyannyira önálló szféráit, szétható elemeit az egymásba fonódás és a kölcsönhatás eredői mentén összefüggéseiben látni és láttatni. E szerzőnk által tudatosan is vállalt szemléleti alapállás immáron gyakorlati érvényesülését nézve talán abból kellene kiindulnunk, hogy Vörös leíró társadalomszerkezeti kategóriái, a virilizmus vagy a más tanulmányaiból ismert választópolgárság arra irányuló kísérletek, hogy a rekonstrukció túllépjen az egyoldalú, leggyakrabban a gazdasági redukcionalizmusba torkolló rétegkvalifikáción. Mind a két kategória ugyanis egyszerre és egyidejűleg fejez ki gazdasági és politikai státusértéket. Hiszen: a virilisták nem pusztán az adott helyhatóság leggazdagabb polgárai, de ők foglalnak helyet felerészben a helyi önkormányzat legfelsőbb döntéshozó szervében, a törvényhatósági bizottságban is; a képviselőválasztói jog elnyerése szintúgy feltételezi a gazdasági-vagyoni hatalom adott fokát.

A társadalmi rétegződésnek a virilizmus intézményében testet öltő strukturális elve emellett analitikusan is figyelemre méltó. Erdei nyomán történetírásunk, beleértve Vöröst is, a hazai polgárosodás belső ellentmondásosságát a történeti elemek tartós fennmaradására szokta visszavezetni, s egy olyan kettős struktúrával magyarázza, melyben — Vörös szavaival — „a feudalizmus szerkezetét őrző és már modern tőkés rend szabályai szerint létrejött szerkezetek egymásmellettisége" a meghatározó. Ezen folyvást újratermelt történeti fáziskülönbséget rendszerint mint gazdaság és társadalom meg nem felelését könyvelik el. S ezzel arra utalnak, hogy a gazdaság már alapvetően tőkés berendezkedése mellett a társadalom még őrzi erősen rendi jellegét.

Úgy véljük, a kérdés ezzel nincs teljesen megválaszolva. Alkalmasint épp a Vörös által kutatott virilizmus intézményén, mintegy modellen keresztül férhetünk hozzá a történelmileg túldimenzionált struktúra egy újabb lényegi jelenségéhez. Tagadhatatlan, hogy a virilizmus intézményében sor kerül a gazdaság és a politika legalábbis adott szintű közvetlen megfeleltetésére. E konstrukcióban tehát a liberá-

lis kapitalizmustól merőben idegen struktúraelv, *társadalom* és *állam*, azaz gazdaság és politika szoros egybeolvadása nyer intézményes formát. Igaz, a liberális kapitalizmust a század utolsó negyedében Európa-szerte rohamosan visszaszorító fejlődési tendenciák a gazdaság „újrapolitizálásán" át újfent közvetlen összefüggést teremtenek a két külön entitás között. A virilizmus azonban nem ennek a refeudalizációnak a terméke, hanem onnan származik, hogy a hazai polgári átalakulás során a feudális-rendi hatalmi struktúrát nem bontották le teljesen. Sőt bizonyos pontokon úgyszólván sértetlenül épült be a kiegyezés utáni polgári alkotmányosság szerkezetébe. A feudális-rendi jellegű hatalmi struktúra, tehát a gazdasági státus áttételek nélküli politikai kifejeződése, kétségkívül a virilizmus alakjában élt tovább talán a legmarkánsabban.

A *Budapest legnagyobb adófizetői* tartalmi eredményei az évek során jórészt bekerültek a korról alkotott történeti összképbe. Annál sajnálatosabb, hogy a tanulmány szemlélete, történeti látásmódja mind ez ideig a legcsekélyebb reflexiót sem váltotta ki. Meggyőződésünk, hogy a könyv elvi-módszertani megoldásainak a tudatos átgondolását elmulasztva nem várható tényleges továbblépés az elkövetkező évek magyar történetírásában. *(Akadémiai Kiadó, 1979.)*

GYÁNI GÁBOR

Láng János: A mitológia kezdetei

A mítoszelméletek (ha e kifejezésen a rövidség kedvéért a mítoszra, mitológiára vonatkozó felfogásokat értjük) a tudományos kérdések sokaságát ölelik fel: a mítosz nem csupán az etnológia, folklorisztika, vallástörténet céhbeli művelőinek szaktudományos részletproblémája, hanem általánosabb kulcskérdés más diszciplinák elméleti alapvetésében is. Egy koherens mítoszelmélet kiépítéséhez több kutatási irányzat — társadalomelmélet, klasszika-filológia, valláspszichológia, filozófia, esztétika, logika, ismeretelmélet stb. — eredményeit kell feldolgozni, olyan felelősséggel és igénnyel, hogy a kialakított elmélet mindezen tudományok építőkövévé válhasson. A folklorisztikai, vallásetnológiai szemléletnek ezt ugyancsak szem előtt kell tartania. Másrészt a mítoszok problémája nemcsak a társadalomtudományok művelői számára nyújt szellemi izgalmakat: a nem szakemberek, a „széles olvasóközönség" világszerte szintén nagy figyelemmel kíséri. Különösen nálunk, ahol szinte még semmi nem olvasható a seregnyi klasszikus mítoszelmélet köréből. Ami létezik: jobbára a háború előtti magyar és egyetemes klasszika-filológia és pszichoanalitika — ma már — nehezen elérhető vagy éppen elavult termékei.

Láng János korábbi munkái folytatásaként, a tőle megszokott módszerekkel, hatalmas munkával, önálló kötetben fejtette ki az ősi társadalmak mítoszairól vallott felfogását. Megszoktuk tőle, így nem meglepő, hogy ismét egy roppant átfogó kérdés megoldásán fáradozik, s újra mit sem törődve a vállalt feladat nyomasztó súlyával, szintézisalkotásra törekszik. A művek mögött álló — két éve elhunyt — embert, politikust, a roppant tiszteletreméltó, hallatlan erudíciójú kutatót, sajátos munkamódszerét Hoffmann Tamás méltatja a kötet utószavában.

Ha a továbbiakban (a szerzővel inkább vitázva) felfogásának fontosabb csomópontjaira szeretnék rámutatni, ezt annak hangsúlyozásával tesszük, hogy érzékeltetjük a kötet inspiráló erejét, termékeny vitára s egyben újragondolt művek írására ösztönző tartalmát.

A szerző kérdésfeltevésének lényege azt célozza, hogy fel kell tárnunk a mitikus elbeszélésekben a valóság torz tükröződésének lényegét: vagyis azt, miként valósul meg a „torz tükröződés". Azonban a reális probléma felvetésekor a szerző nem tisztázta a tükrözés *elvi* és *gyakorlati* aspektusának bonyolult viszonyait. Konkrét elemzése így minduntalan összemosódik az elvi általánosítás igényével, s ez magyarázza, hogy konkrét pszichológiai elvekre redukálja a tükrözés (és egyben a mitológia) lényegét.

Kiindulásként elkülöníti az „ősi népek elbeszéléseiben" a számunkra érthetetlen, felfoghatatlan, csodás részeket. Az ilyen korlátozott számú, általa *motívumnak* nevezett elemek egyetemes, minden népnél való meglétét maga az egész kötet hivatott bizonyítani. Láng János, szemben a számunkra érthető részekkel (téma), e hihetetlen, valótlan képtelenségeket olyan alapvető pszichikus jelenségekre, folyamatokra kívánja visszavezetni, melyek a pszichikum egyetemessége alapján átfogóan meghatározzák a motívumok genezisét. A „kettős természet" motívumát, azaz az emberi tulajdonságok szerint viselkedő állatok, növények, tárgyak elbeszéléseit Láng a pavlovi reflexelméletből levezetett „*inadekvát asszociációk*" elvével magya-

rázza. Hipotézise szerint az elbeszélések szereplői tulajdonképpen nem állatok, tárgyak stb., hanem az adott állat, tárgy, növény *nevét* viselő emberek. Az elbeszélésekben a szereplőknek tulajdonított nevek két emléksorral állnak kapcsolatban: az egyik emléksor emberi tulajdonságokkal, a másik ugyanezen-név által jelölt állatok, természeti jelenségek stb. emléksorával. Az elbeszélések e két emléksor spontán egybekapcsolódásai, úgy, hogy a „név (szó, hangingerkomplexum) két különböző jelentésével kapcsolatos emléksor, egy csatornarendszerrel zárt kört alkotva, a következőképpen alakul: Név — emberrel kapcsolatos emlékek — név — állattal, növénnyel, természeti jelenséggel vagy élettelen dologgal kapcsolatos emlékek". E koncepcióban — mint látható — kulcskérdés a nevek jelentése. Azonban Láng János példáival nem bizonyítja be, hogy a szereplők emberek lennének s az elbeszélésben levő tárgyak, testrészek, növények stb. jelentése a szereplők tulajdonneveként funkcionálna. Az ős- és totemnevek azonosságára tett utalás nem pótolhatja a természeti népek bonyolult névadási szokásainak elemzését, de ettől függetlenül az sem törvényszerű, hogy a primitívek csak őseikről mondanának történeteket. Láng János a mítoszok, mesék *antropomorfizációját* (e terminus egyébként nem fordul elő munkájában) egy pszichikus folyamatra, pontosabban egy pszichofiziológiai mechanizmusra egyszerűsíti. Viszont a mai lélektan tanítása szerint sem lehet a pszichikum lényegét a fiziológiai törvényszerűségekre redukálni. Ahogy a mítoszok pszichikus aspektusa is jóval több, mint a reflexek/asszociációk kiemelése, úgy maga a mítosz, mese jellege és létrejötte sem egyszerűen egy pszichofiziológiai folyamat eredője. Láng János a kettős természet motívumának „működésére" vezeti vissza a nap, hold, csillagok motívumait, s a hagyományos értelemben eredetmítoszoknak nevezett szövegeket. További pszichikus magyarázatként az ingerületek *irradiációját* (amikor például az ember formájú kövek magának az embernek a képzetét okozzák) és az *érzéki csalódás*okat említi; az elsőt az óriások, a másodikat az égbe, napba jutás motívuma esetében.

A motívumok egy másik csoportját, így a halott feltámasztását, a Jónás- és Orpheusz-motívumot a szellemhit segítségével magyarázza. E ponton a szerző totemizmus-felfogásához kapcsolódik, melyet első könyvében fejtett ki. Nézete szerint a primitívek a totemet nem mint tárgyat, állatot fogták fel, hanem mint emberi őseik szellemét, akik a kérdéses tárgy, állat, növény nevét viselték.

Elvi jelentőségű probléma, hogy Láng János a természeti népektől származó etnográfiai anyag bázisán, az ősközösségi, „őstársadalom"-ra vonatkoztatja megállapításait. Szerencsésebb lett volna, ha elemzését szigorúan a természeti népek elbeszéléseire tekintette volna érvényesnek, hiszen ma már elemi tétel az őstársadalom és a mai primitívek azonosíthatatlanságának elve: a megfeleltethetőség csak analogikus s nem abszolút. Másfelől, noha az általa feldolgozott anyag mennyiségileg egészen imponáló, sajnos a források kezelése több szempontból problematikus. Eleve nem számolt a források fordításából adódó áttételekkel. Ilyen körülmények között nagyon kockázatos a kutatás hipotézisét az elbeszélések szereplőinek nevére alapozni. Ugyancsak problémás, hogy a forrásokat kivonatolva, kihagyásokkal, sőt fordítási pontatlanságokkal adja. Így szövegei egészében eléggé megbízhatatlanok. Vitatható, hogy a legkülönfélébb népektől, különféle időben és körülmények között gyűjtött s nem egyenrangú elbeszéléseket tesz egymás mellé, kiszakítva az egyes szövegeket etnográfiai kontextusukból, rendszertani környezetükből. A folkloristikában, etnológiában metodológiai követelmény, hogy az egyes jelenségeket csak a kultúra más elemeivel összefüggésben szabad vizsgálni-leírni, értelmüket csakis más jelenségek viszonyában lehet feltárni.

Az összefüggéseikből kiemelt szövegeknek köszönhető, hogy Láng erősen mai kultúránk racionalitását vetíti vissza, amikor az elbeszélésekben megnyilvánuló primitív mentalitásban a mindennapi élet formális kauzalitását kívánja kimutatni. Álláspontját élesen megkülönbözteti a modern ember gondolkodásával szembeállított „mentalité primitive" létét tételező koncepcióktól, egyoldalúan kiemelve a felfogások axiológiai aspektusát (az alacsonyabb- és magasabbrendűség kérdését), s nem érzékelve e tudatformák *megszakítatlan* fejlődését. Tudománytörténetileg a primitív mentalitás teóriájának pozitív oldala éppen az, hogy a miénktől különböző gondolati mechanizmusok leírását kísérelte meg. A szerző is említi, hogy az általa feltételezett inadekvát asszociációk a mai felnőtt, normális embernél *nem* működnek, csupán a gyerekeknél és primitíveknél észlelhetők. (Vö. az őstársadalom—primitív társadalom azonosításának elvével!) Ezt a két pszichikus állapot közötti mennyiségi különbségnek tekinti. Világos, hogy az emberi tudat *elvileg* azonos bármely történeti, társadalmi állapotában. Viszont ha a mentális folyamatokat például nem az ok—okozati relációval, hanem más logikai rendszerek formalizált apparátusával fed-

jük le, akkor nem ezt az elvet vonjuk kétségbe, hanem éppen az egységes tudatról nyerünk információkat, a különbségek mennyiségi kritériumainak meghatározásával. A primitív elbeszélésekben megnyilvánuló metaforikus gondolkodás (amely sokkal jobban hasonlít az antropomorfizációhoz, mint a Láng értelmezte „megszemélyesítés" elvéhez), a szillogizmus, az érzékelés szintjén való gondolkodás, az analogikusság már eddig is jól bizonyított, s igazolja a mítosz logikai-szemantikai leírásának gyümölcsözőbb lehetőségét. Láng János helyesen irányította a figyelmet a mítoszok pszichikus aspektusára, hiszen ez ugyancsak elválaszthatatlan a mítoszok problematikájától. Az elmondottakon túl azonban világos, hogy bármely „pánpszichologizmus" csak úgy küzdhető le, ha adott közösség konkrét pszichológiai vizsgálatát végezzük el, mely akár az elbeszélések pszichikus összetevőit vagy a téves asszociációk, a hibás érzékelések stb. problémáit is érintheti, s az általánosítást a kultúraközi összehasonlításra hagyja.

Nem térhetünk ki e szerteágazó problémakör még csak legfontosabb elemeire sem, hiszen a kötet részletes feldolgozása szakfórumokra vár. Végül mindössze a mítoszok társadalomelméleti hátterére szeretnénk még utalni, amely sajnálatos módon kívül esett Láng János érdeklődésén. Egy marxista igénnyel készült mű esetében nagy hiányosságnak érezzük, hogy a társadalomtörténeti tanulságok említetlenül maradtak. Pedig ezek figyelmeztetnek arra, hogy a történeti fejlődés kezdetén, az ember és a természet szerves összefonódása miatt a mitikus elbeszélések kialakításmódjától elválaszthatatlanok az okozati feltételek és tényezők, s az értelmezésnek is figyelembe kell vennie a történeti dimenziót. Mindent összegezve, őszintén reméljük, hogy Láng János szakmai vitákra ösztönző, sőt a szakmai közvéleményt vitára kényszerítő könyve fontos szerepet tölthet be: előmozdítja az etnológia és folklorisztika tudományos gondolkodásának fejlődését. *(Gondolat, 1979.)*

FEJŐS ZOLTÁN

A *Téka* száz kötete

Több mint fél évtizede, 1973-ban e folyóirat hasábjain jelent meg az első összegzés egy akkor izmosodó romániai magyar könyvsorozat, a *Téka* első 38 kötetéről. Azóta hol szaporábban, hol tempós lassúsággal követik egymást az új és új kötetek. Az már 1973-ban is világos volt, hogy a *Téka* csatát nyert, kötetei napok-hetek alatt elkeltek, könyvritkasággá váltak, Romániában csakúgy, mint Magyarországon. Ez azonban önmagában még nem biztosíték a fennmaradására és a folytatásra. A *Téka* művelődéstörténeti jellegű sorozat; a szó tág értelmében. Az effajta vállalkozások pedig — sajnos — nemigen hosszú életűek tájainkon. A *Téka* rácáfolt e hagyományra. A romániai Kriterion Kiadó irodalmi sorozatai, a *Romániai Magyar Írók*, a *Horizont*, a *Forrás* és a *Lektúra* mellett pompásan állja a versenyt.

Az első öt — zsebkönyv formátum, papírkötésű — kötet 1969-ben tűnt fel a könyvesboltokban. Ekkor még az Irodalmi Könyvkiadó gondozta e könyvecskéket s még nem tüntették föl a *Téka* sorozatnevet. Az első fecskék — Csehi Gyula szerkesztésében — tartalmi sokszínűséget jeleztek: Nagy Kálmán új *Kalevala*-fordításának részletei, Pellico *Börtöneim*, Korolenko publicisztikája, Arisztotelész *Poétikája*, Saint-Simon utópiái követték egymást. A példányszám szolid: 1500—3000 között váltakozott.

1970-ben a sorozatot átvette a Kriterion, Csehi Gyula Mikó Imrével osztotta meg a munkát. Ám Csehi néhány év múlva, 1976-ban meghalt, Mikó Imre már korábban — 1975-ben — nyugdíjba ment s 1977-ben ő is elhunyt. A sorozatot Benkő Samu történész és Szabó T. E. Attila biológus vette át, s később az író, eszszéista és műfordító Deák Tamás társult hozzájuk. A személycserék nem törték meg a sorozat lendületét. Éppen ellenkezőleg: hozzájárultak a profil szélesedéséhez. 1973-ban — az akkori ismertetés kapcsán — még annak a reményemnek adtam hangot, hogy a talán túlzottan is irodalmi-bölcsészeti síkú sorozat a természettudományos területtel bővül. Nem csekély részben az új biológus szerkesztő lelkes munkájának köszönhetően azóta többek közt nyolc természettudományi jellegű *Téka*-kötet került a polcokra.

Ha egyenleget készítünk a *Téka* eddigi történetéről, a következő kép tárul elénk: 11 esztendő alatt száz kötet, évi átlagban tehát valamivel több kilencnél. Az éves megoszlás természetesen nem egyenletes; 1969-re csak öt jut, 1977-ben is mindössze hét hagyta el a nyomdát, viszont a Kriterion megalakulásának első évében, 1970-ben 13, azután éveken át az átlagos 9, 1975-ben 12 kötet. 1979-ben a jubileumi századik kötet volt az év kilencedik *Téka*-kötete.

A száz kötet összpéldányszáma csaknem hétszázezer, vagyis a kötetenkénti átlag hétezer. Az első *Téka*-emblémát viselő kötet, Egyed Ákos kolozsvári történész kitűnő gyűjteménye, *A megindult falu* még bátortalan kezdet volt: 800 példánya azóta könyvészeti ritkasággá vált. Azóta is akadt néhány, amelyet csak egy-kétezer példányban adtak ki, de egészében a példányszám fokozatos növekedése a jellemző. Először az aforizmagyűjtemények léptek túl a tízezres példányszámot, majd olyan mű, mint Kőrösi Csoma Sándor Buddhatanulmánya. A rekordot II. Rákóczi Ferenc *Vallomások* című kötete tartja (26 800), de nem sokkal marad el tőle Szabó György pompás gyűjteménye, a *Középkori anekdoták* (25 700) s hasonlóan nagy sikert aratott Freud *Pszichoanalízise* (21 000).

A *Téká*nak szinte valamennyi kötete hiánycikké vált az idők folyamán. Nyugodtan megkockáztathatjuk: a kétmilliós romániai magyarság biztos felvevőpiaca lett volna akár egymillió *Téka*-kötetnek is.

A Kriterion — a romániai nemzetiségek kiadója — a romániai magyar nyelvű könyvkiadás legfontosabb bázisa. A *Téka* súlyát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az eddig megjelentetett magyar nyelvű Kriterion-kiadványok közül minden tizedik cím a sorozat darabja. A *Téka* jelentőségét a romániai magyar műveltség alakításában, a közép- és felsőfokú ismeretterjesztésben a tematikus áttekintés bizonyítja igazán.

A *Téka* voltaképpen egy apró mozaikokból álló monumentális — eddig mintegy ezer ív terjedelmű — szöveggyűjtemény, melynek minden egyes kötetéhez rövid értékelő tanulmány és jegyzetapparátus (esetleg kislexikon) járul. Az eddig megjelent műveknek csaknem a fele olyan szövegeket tartalmaz, amelyek korábban könyvben kiadatlanok voltak, illetve csak kéziratban voltak ismeretesek. Ez a tény jelentősen növeli a sorozat tudományos jelentőségét is. A fennmaradó rész nagyjából egyenlő arányban kettéosztható: a régi kiadású, a kutatók számára is nehezen hozzáférhető munkákra, illetve azokra, amelyeknek ugyan van újabb, 1945 után megjelent romániai — esetleg magyarországi — kiadása; de többségük általában mindkét országban csak nagyobb könyvtárakban, esetleg antikváriumokban hozzáférhető. Nemcsak a romániai magyar, hanem a magyarországi olvasóközönség számára is különleges értéket képvisel a sorozat. Egyrészt azért, mert háromnegyed részben kötetben eddig kiadatlan vagy nehezen hozzáférhető szövegeket tartalmaz, de a fennmaradó egynegyednek is fontos szerepe van az ismeretterjesztésben. Az a magyarországi — vagy romániai — olvasó, aki a Darwin-, Platón- vagy Hegel-kötetek megvásárlásától, forgatásától esetleg ódzkodik, könnyebben megnyerhető az ízléses, kis formátumú s lényegesen olcsóbb *Téka*-változat olvasójának a nagyobb, súlyosabb veretű — s költségesebb — akadémiai kiadványok helyett.

Megszoktuk, hogy a magyarországi könyvkiadásban szinte kivétel nélkül egyneműek és tartalmilag szűken behatároltak a sorozatok (nem számítva a Móra Kiadó néhány ismeretterjesztő sorozatát és a Magvető *Gyorsuló időjét*). Vitatkozhatnánk azon, hogy a *Téka* egyetlen, univerzális sorozat-e vagy több lehetséges sorozat valamiféle egyvelege, összeolvasztása, s hogy ez a vegyesség mennyire tudatos, mennyire a nemzetiségi magyar kultúra velejárója, jellegének kifejezője; célszerű-e egy ilyen „vegyes" sorozat kiadói és egyéb szempontból stb. Egy bizonyos: a könyvkiadás réges-régen fölfedezte a vásárlók sorozat-pszichózisát (amit legújabban a televízió hasznosít): aki egy sorozatot megkedvelt, az többnyire olyan kiadványokat is megvásárol, amelyek érdeklődési körétől egyébként távol esnének.

A *Téka* az olvasók ismeretkörének tágításában nem kis szerepet vállalt. A sorozat sokszínűsége — közművelődési szempontból — egyértelműen előnyös mind a romániai, mind a magyarországi olvasó számára.

A sorozatban megjelent művek közel fele magyar, illetve magyar vonatkozású, s ezen belül is főleg erdélyi tematikájú. Ez utóbbi természetes is. A szerkesztők azonban messzemenően ügyeltek arra is, hogy a lokálpatriotizmus ne csapjon át provincializmusba. A kiválasztás egyik elsődleges szempontja a minőség volt. Az erdélyi vonatkozású szövegeket jól kiegészítik a nemzetközi jelentőségű kötetek, köztük két nemzetiségi magyar vonatkozású (ízelítő Fábry Zoltán és Sinkó Ervin életművéből) — jelezve az ilyen irányú tájékozódás *igényét* is.

A *Téka*-sorozat a romániai magyar szellemi élet fejlettségének egyik látványos bizonyítéka. Ilyen színes, széles skálájú sorozatot viszonylag rövid idő alatt más környező országok magyar tudományossága — objektív okok miatt — képtelen lett volna útjára bocsátani. A *Téka* eddigi száz kötetének munkáiban több mint félszáz romániai kutató (történész, irodalmár, nyelvész, műfordító stb.) munkája fekszik. Nem törekedtek azonban mindenáron arra, hogy feltétlenül csak romániai kutatók kapjanak helyet a sorozatban. Ha a célszerűség úgy kívánta, mint Arany

János és Rozvány Erzsébet levelezése közreadásánál, vagy Teleki Blanka és köre esetében, magyarországi kutatóra bízták a feladatot (adott esetben Sáfrán Györgyire).

Az eddigi száz Téka közül öt-öt kötet közreadásában működött közre Mikó Imre (Korolenko, *Lenin stílusa*, Kant, Rousseau, Schiller) és Bodor András (Aiszoposz, Erasmus, *Bury Philobiblona*, Kőrösi Csoma *Buddhája*, Bacon). Négy kötet gondozója Benkő Samu művelődéstörténész (Bolyai, Ormós, II. Rákóczi Ferenc, Erdélyi Múzeum) és Szabó György (Arisztotelész, Antik anekdoták, Középkori anekdoták, Antik portrék). Három-három kötetet gondozott Csehi Gyula, Szabó T. E. Attila és Katona Ádám; kettőt-kettőt Jordáky Lajos, Egyed Ákos, Semlyén István, Dévald László, Köllő Károly, Dankanits Ádám, Szilágyi András, Bretter György és Gáll Ernő.

A legtöbbet dolgozók, publikálók közül többen már nincsenek az élők sorában. A két egykori szerkesztőn, Mikó Imrén és Csehi Gyulán kívül elhunyt Jordáky Lajos, Dévald László, Dankanits Ádám, Bretter György, Nagy Kálmán. Őket bizony nem lesz könnyű pótolni, de a *Téka* fennmaradása miatt nem kell aggódnunk. Itt az idő, hogy a fiatalabb generáció ígéretes tehetségei (történészek, régészek, néprajzosok, irodalmárok stb.) is előtérbe kerüljenek.

A *Téka*-sorozat eddigi száz kötetét tematikusan elemezve a következő kép tárul elénk. A kötetek mintegy 10%-a természettudományi jellegű, s magyar nyelven eddig szinte valamennyi szöveg kiadatlan volt. A filozófiai jellegű művek arányszáma az előzőhöz hasonló, azzal az eltéréssel, hogy erre nemigen jellemzők a ritkaságok (természetesen ez aligha von le valamit is e kötetek értékéből, hiszen — mondhatni — alapművek jelentek meg). A művelődéstörténeti művek arányszáma meghaladja a 15%-ot, ezek kb. fele is kiadatlannak számított, akárcsak a publicisztikai-politikai (11%) kötetek nagyobb része. Kiemelkedő az irodalmi jellegű kötetek részaránya: 25%, ezek fele kiadatlan, illetve nehezen hozzáférhető szöveget tartalmaz.

A történeti-művelődéstörténeti jellegű köteteket sorra véve, szembetűnő a sok önéletírás és napló: Bethlen Miklós önéletírása (részletek), Bölöni Farkas Sándor naplója, Deák Farkas följegyzései *(Fogságom története)*, a *Székely vértanúk* című kötet (utóbbi kettő az 1848—49-es szabadságharc leverése utáni időket idézi), II. Rákóczi Ferenc *Vallomásai* (részletek); illetve nem magyar szerzőktől Samuel Pepys naplója, Spătarul följegyzései Kínáról, Avvakum protopópa önéletírása. Egyes korszakok, törekvések hű tükrei a levelek is: *Erdélyi jobbágyok panaszlevelei a XVIII—XIX. századból;* a két Bolyai levelezése (jelentős része addig kiadatlan), Teleki Sámuel könyvtárszervezésével kapcsolatos levelezés *(Teleki Sámuel és a Teleki Téka)*, vagy a múlt századi jeles régésznő, Torma Zsófia igen érdekes hagyatéka. A tárgykörbe tartozó többi kötet további egységekbe aligha sorolható. A címek vonzóan sokszínű képet tárnak elénk. A középkori bibliofil vallomását tartalmazza a *Philobiblion* című kötet, a Keletre visz Kőrösi Csoma Buddha-tanulmánya. Comenius írásai, Grotius háború és béke jogáról írott művének részletei, Apáczai Csere *Logikácskája* és kisebb írásai, magyarok európai utazásai a XVI—XVII. században, Apor Péter örökbecsű *Metamorphosis Transylvaniaeja* sorakoznak egymás után, s a sokat vitatott *Suplex libellus valachorum*, a XVIII. századi román felségfolyamodvány szövegkiadása.

A publicisztikai-politikai jellegű írásokat tartalmazó kötetek teszik ki a sorozat mintegy tizedét. A múlt századi Oroszországot idézik Korolenko írásai Mikó Imre kiadásában. A publicisztika klasszikusának számító Egon Erwin Kisch-válogatás igazi csemegének számít *(A Redl-ügy)*. Érdekes párhuzamot vonhatunk a Gaál Gábor- és a Fábry Zoltán-kötet között. Rendkívül izgalmas olvasmány a francia forradalom hivatalos lapja, a *Moniteur* két évfolyamából (1793—1794) válogatott kötet Semlyén István gondozásában. Danton, majd Robespierre és társainak bukása, a Konvent ádáz szócsatái elevenednek meg a lapokon.

A múlt századi magyar valóság megismerése szempontjából igen nagy jelentőségű három kiadvány: Wesselényi Miklós *Balítéletek*ről szóló, 1834-ben megjelent munkája. A bevezető esszében Veress Dániel rajzol képet a reformkor tragikus sorsú alakjáról. Említést érdemel Ormós Zsigmond *Szabadelmű levelek* című műve s a Teleki Blankát és körét idéző összeállítás is.

A három román vonatkozású kötet (Drăgusanu: *Erdélyi peregrinus;* Kogălniceanu: *A parasztság sorsának könnyítése;* Golescu: *Utazásaim leírása*) közül a legutóbbi a Wesselényi-kötettel egybevetve különösen érdekes. Golescu, a román bojár az 1820-as évek közepén járta be Európa egy részét; nyitott szemmel nézett szét a világban, s akárcsak a mi Széchenyink és Wesselényink, a látottakból levonta a tanulságokat, ostorozta a hazai elmaradottságot (a havasalföldi viszonyokat elemezte).

A filozófiai vonatkozású kötetek (Erasmus, Kant, Hegel, Platón, Lukács György,

Mentovich Ferenc, Gramsci, Spinoza és Varga Béla) művei többnyire ismertek, felesleges lenne egy összefoglaló áttekintésnél hosszasan elidőzni, csakúgy, mint az utópiákat ismertető külön kis sorozat (Saint-Simon, Campanella, Rousseau, Morus, Bacon, Saint-Pierre) kapcsán; legfeljebb a válogatás ötletességét dicsérhetjük.

A szociológiát-szociográfiát mindössze három kötet képviseli. Kettő a klasszikus erdélyi írásokat tartalmazza Egyed Ákos válogatásában *(A megindult falu; Az utazás divatja)*, a harmadik pedig a klasszikusnak számító román tudós, D. Gusti alapvető műve *(A szociológiai monográfia)*.

A *Téka* csaknem egyharmadát teszik ki az irodalmi-irodalomtörténeti kötetek, amelyek évezredeket ölelnek fel az ókortól a XX. századig. Arisztotelész *Poétikája* csakúgy helyet kap, mint Aiszoposz mesegyűjteménye vagy Petronius regényéből a *Trimalchio lakomáját* tartalmazó rész; itt jelent meg Nagy Kálmán hatalmas vállalkozásának, az új *Kalevala*-fordításnak első részkísérlete. A középkori költészet remekeiből válogat a *Kóbor poéta vallomása* című kötet, majd a magyar irodalmi hagyományok széles íve következik Haller János *Hármas históriájától* kezdve Arany és Petőfi levelezésén át József Attiláig *(József Attila és a román költészet)*, Adyig (Itóka: *Ady Párizsban*) és Kosztolányiig. Izgalmas olvasmány a jugoszláviai Sinkó Ervin kötete *(Don Quijote útjai)*, melynek írásai — a két világháború közötti időszak vonatkozásában — jelentős részben dokumentum értékűek. Lukács György kétkötetes válogatásának második kötete irodalomtörténeti vonatkozású.

A múlt században a maga nemében egyedülálló vállalkozás volt az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* Meltzl Hugó, Brassai Sámuel és mások irányításában. Az egy évtizedig fennálló kiadványsorozat az összehasonlító irodalomtörténet egyik igen korai előfutára, s könyvtári ritkaságnak számít.

A román—magyar irodalmi kapcsolatoknak eddig két kötetet szenteltek: Iosif Vulcan, illetve József Attila munkásságával kapcsolatban. A XVIII—XIX. századi világirodalmi válogatás meglehetősen tarka képet mutat. Heine, Schiller, Goethe, Voltaire mellett Börne-, Emerson-, Tolsztoj-válogatások követik egymást. Némelyikük most jut el először (fordításban) a magyar olvasókhoz, mint például egy nagyon ötletes Voltaire-leveleskönyv *(Én, az üldözöttek Don Quijotéje)*. A *Lenin stílusa* című kötet a két világháború közötti szovjet esztétikai kísérletek roppant izgalmas világába enged bepillantást — szintén először magyar nyelven.

A román tudományosságot C. Dobrogeanu-Gherea *(A kritikáról)* képviseli.

A sorozaton belül kis csoportot alkotnak a művészeti kötetek; egy-egy Lunacsarszkij-, Fülep Lajos-, Moholy-Nagy László-válogatás. A zenét is három kötet képviseli: válogatás Bartók levelezéséből, Kodály írásai és a *Kolozsvári magyar muzsikusok emlékvilága*. A színházi élet egyetlen hírnöke a *Holnap* évtizedéből válogatott nagyváradi színikritikák, egy részük itt jelenik meg először könyv alakban.

Az utóbbi fél évtizedben megerősödött a *Téka* természettudományos vonala is. Összességében minden tizedik kötet természettudományi jellegű. A válogatás a tudománytörténet klasszikusainak bemutatására törekszik; a jól ismertek (Darwin, Plinius, a Curie-házaspár, Freud) mellett a kevésbé ismertek (C. Bonnet, C. Bernard, J. H. Fabre) is sorra kerültek — többnyire először jelent meg kötetük magyar nyelven. Külön kis gyűjteményes kötetet szenteltek a genetikai kutatásoknak. A román tudományosságot Babeș képviseli. Sajátos és érdekes vállalkozás a Veress Zoltáné, aki az őserdőnyi Jókai-életmű természettudományi vonatkozásait gyűjtötte össze.

Végül ejtsünk szót a *Téka* egy sajátos vonulatáról, amely többé-kevésbé a „szórakoztató műfaj" kategóriájába sorolható. A magas követelmények itt sem tűrték a „bóvlit". Íme a sorozat: Hermányi Dienes József *Demokritusa* (XVIII. századi anekdoták), Szabó György középkori és antik anekdotagyűjteménye, a Pitaval bűnperei s három aforizmagyűjtemény (a szerelemről; a művészetről; a könyvről).

Így állt össze a száz kötet. A századik az *Erdélyi Múzeum* című, 1814—1818 között fönnállt folyóiratból készült válogatás, Döbrentei, Kazinczy, Vitkovics, Berzsenyi, Kölcsey és mások írásai. Az idő azonban nem áll meg. A kiadó már a sorozat folytatásán dolgozik, kérdéssorozattal tudakolva az olvasók véleményét a hogyan tovább felől.

A *Téka*, amely bizonyos vonatkozásban örököse az egykori *Erdélyi Ritkaságok* vagy az *Officina Könyvtár* sorozatának, s bizonyos vonatkozásaiban testvére a Gondolat *Európai Antológia* sorozatának (vannak utóbbiból átvett szövegrészei is), a magyar nyelvű könyvkiadás sajátos értéke, a Kriterion egyik legnagyszerűbb vállalkozása. Várjuk az újabb köteteket, hisz az emberi művelődés forrásai kiapaszthatatlanok, s azt reméljük, nem kell újabb tíz esztendőt várnunk a következő százas sorozatra.

CSORBA CSABA

Max Scheler: A formalizmus az etikában és a materiális értéketika

A XX. századi etikai kísérleteket tanulmányozva világossá válik: minden olyan rendszerezésnek, amely ha komolyan vette az elméleti érvényesség alapvető feltételeinek tisztázását, valamiképpen bele kellett ütköznie a kanti elméletbe, mely a formális etika kiteljesítését vitte végbe. A probléma megoldásának a lehetőségei ugyanakkor aszerint is változnak, hogy nyíltan elismerik-e a kanti felfogás létjogosultságát, vagy pedig megkísérelik felszámolni az etikai formalizmust, azáltal, hogy a cél- és jószágetika tévességét kimutatják. A második megoldási lehetőségre minden bizonnyal a scheleri rendszer a legnagyobb példa. 1913-ban írt főműve — *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*, melynek második kötete 1916-ban jelent meg — mindmáig a legalaposabb Kant-interpretáció és -kritika.

A kanti erkölcsfelfogás oly gyakran félreértett és nemegyszer a vulgáris leegyszerűsítésnek áldozatul esett problémája ezúttal nem úgy jelenik meg, mint a merőben metafizikus elmélet következménye, hanem mint a kanti filozófia egészébe szervesen illeszkedő gondolati rendszer. Amikor tehát Scheler az erkölcsi értékek objektivitásának megmentése érdekében arról ír, hogy a „filozófiai etika szigorúan tudományos és pozitív megalapozására" tesz kísérletet, akkor ez semmiképpen sem jelent általában vett feladatmegjelölést, hanem a nem formális etikai felfogásmód valóban egységes kidolgozásának hangsúlyozását.

Scheler kritikája persze nemcsak a szükségszerűség és általánosság igényével fellépő, de éppen emiatt egészen formális erkölcsi abszolutizmus ellen irányul, hanem éppannyira a pragmatikus, részleges és logikailag megalapozatlan erkölcsi szabályok relativizmusa ellen is. A pozitivista felfogással ellentétben például, amely az érték és a tényleges érzések és kívánságok között ugyanazt a viszonyt tételezi fel, mint a dolog és megjelenési formái között, az értékek szerinte mint értékfenomenonok is valódi tárgyak. Mert bármilyen könnyedén elválaszthatók is egymástól az egyes, önmagukban vett értékek, a „jó" és „rossz" értékeinek egyaránt etikailag pontosan körvonalazható, egységes értelme van. Mivel az értékek Scheler szerint anyagi minőségekként jelentkeznek — függetlenül attól, milyen létformát öltenek (puszta tárgyi minőségekként, értékmagatartások tagjaiként vagy a javak részmozzanataiként), az egyik legfontosabb feladatot abban jelöli meg, milyen meghatározott viszonyt lehet megállapítani közöttük. Ezt a szemléletmódot szigorúan meg kell különböztetni mind a tisztán formális, mind az értékrelativista felfogási módtól.

Bár Kant is elfogadja az értékmegvalósítás (vagy még pontosabban: a Legyen-megvalósítás) meghatározott emberi jellegét, mégis csupán az akarás átélt evidenciájára összpontosít, vagyis a „cselekvés végrehajtásának összhangjára valamely törvénnyel", melynek következtében az egyén „valamilyen személytelen világész uralma" alá kerül. Éppen az *első részben* világosodik meg az olvasó előtt, mennyire téves Kant azon próbálkozása, hogy a jó és rossz értékszavak jelentését visszavezesse arra, ami valamely *Legyen* tartalma. Míg Kant a jót és rosszat mindenkor az akaratra vonatkoztatva értelmezi, addig Scheler ezeket — a materiális értékek rangsorából kiindulva — megvalósulásuknak aktusában veszi szemügyre. Valamely érték magasabbrendűségét az „előnyben részesítés" aktusában jelöli meg, ennélfogva erkölcsileg jónak azt az értékmegvalósító cselekedetet tartja, amely intencionált értékanyagát tekintve összhangban van az előnyben részesített értékkel.

Az értékek *aprioritásának* elfogadása sajátos, ha úgy tetszik, teljesen új etikai szemléletmódot teremt. Látszólag teljesen magán viseli az idealista felfogás ismertetőjegyeit, ám — és ez itt a döntő — tételezése elvileg nem következmények nélküli, ellenkezőleg, olyan értékrendet feltételez, amely társadalmi kontextusokban tárul fel. Ahhoz, hogy az értékek etikailag reflektálhatóvá váljanak, léteznie kell olyan értékkritikai szemléletnek (s ez csak az ember sajátja), amely már magában foglal bizonyos ítéleteket. Scheler felfogása alapján ez az értékkritikai szemlélet nem szünteti meg az értékek aprioritását; hiszen — például — ha a gyilkosságot sohasem ítélték volna rossznak, az akkor is rossz lenne. Ha tehát figyelmen kívül hagyjuk mindazokat az összefüggéseket, melyek az értékkapcsolatok során keletkeznek, lényegében a szerző szándékát értenénk félre.

De a scheleri előfelvetéseket elemezve arra is fény derül, hogy a materiális (a priori) etika felépítését csak annak az előítéletnek a végleges leküzdése tette lehetővé, amely szerint az emberi szellemet valamiképpen kimeríti az ész és érzékiség ellentéte, illetve hogy minden cselekedetet az egyik vagy a másik alá kell rendelni. Ennek a Kanttól eredő apriorizmusnak a gondolati *megtisztítása* azért jelentős, mert

lehetővé tette a szerző számára, hogy éles határvonalat húzhasson az erkölcsi megismerés, az erkölcsi viselkedés és a filozófiai etika közé. Az erkölcsi megismerést és belátást — mint ahogy a szerző több helyen explicite kifejti — távolról sem tartja „etikának"; az etika számára csak mindannak *ítéletekben* történő megfogalmazása, ami az erkölcsi megismerés szférájában adva van. Ennélfogva filozófiai etikáról abban az értelemben beszél, mint amely az erkölcsi megismerés evidens adottságainak a priori tartalmára korlátozódik. Ez viszont azt a következtetést is maga után vonja, hogy az egyén erkölcsösségének (erkölcsi cselekvésének) sem a tapasztalatilag adott javak, sem a formális erkölcsi törvény nem lehet a mértéke. Éppen ellenkezőleg, a léttől független, a priori materiális értékekre van szükség. Ha ugyanis a cselekvés célja éppúgy nem tesz valamely cselekedetet erkölcsössé, amint nem teszi azzá a puszta jó szándék sem, a materiális értékek — mint konkrét tartalmi meghatározottságok — szerepét aligha kell tovább bizonyítani.

Scheler személyiségelmélete — ismét csak Kant bírálatából kiindulva — szintén az értéketika sajátos felfogásából nő ki; összességében a kanti formalizmus meghaladását involválja. Mert bármit él is át az ember Kant „világában", a világész uralmának alávetettségében éli át, amelyben a cselekvő egyén mint puszta észszemély határozódik meg. Ez azonban lényegi szükségszerűséggel feltételezi a „kategorikus imperatívusz" meglétét; és a „transzcendentális ész" egyéne akár az őt körülvevő „tárgyakat" veszi tudomásul, akár önmagát vagy a többi embert mint embert appercipiálja, mindig az „ideális törvényeket követő cselekvés mindenkori logikai alanyaként" lép elő. Arra a roppant bonyolult kérdésre, miért nem lehet az erkölcsi törvényeket az *akarás* formális törvényéből levezetni, Scheler szerint csak az etikai perszonalizmus adhatja meg a konkrét választ. Mivel a személyiség sem a megismerő tevékenység puszta hordozójaként, sem az akarás logikai alanyaként nem határozható meg, ebből következik, hogy csak „konkrét, lényegi létegységként" fogható fel. S ha ehhez még hozzávesszük, hogy az élet egész lehetséges birodalma — a testiség tárgyainak rendszere csakúgy, mint az ideális tárgyaké — „teljesen konkrétta csak valamilyen világ, a személy világa részeiként válnak", minden további magyarázat nélkül világos, hogy Schelernél a személy nem aktusok üres kiindulópontja, hanem konkrét lét, mely az értékek végső hordozója is egyben. „Mivel csak az egységes és teljesen konkrét személy a »jó« és »rossz« erkölcsi értékeinek eredeti hordozója; mivel mindenkinek evidens tudomása van arról, hogy minden egyes másik személynek van abszolút intimszférája, de éppoly evidensen tudja azt is, hogy lehetséges megismerése számára ez a szféra örökké transzcendens marad, ezért ezekből a tételekből egy igen jelentős elv adódik az etika számára. Ez az elv kimondja, hogy önmagában értelmetlen véges személyeknek erkölcsi idegen értékekkel és értéktelenségekkel kapcsolatos mindenféle végérvényes ítélete."

Mindezzel persze Scheler értéketikájának töredékes vázlatát is aligha nyújthattuk; valamennyi megállapítása feltételezi a kanti felfogással való részletes összevetést. Csak miután világossá vált az etikai formalizmus tarthatatlansága, lehet valóban megérteni, hogy a könyv második részében vázolt személyiségelmélet hogyan válik a materiális értéketika szerves részévé. Az említett gondolatok csupán ahhoz lehetnek elegendőek, hogy megmutassák: a gondolatmenet egésze olyan szintézis lehetőségét adja, melyet semmiképp sem lehet kikerülni. Ha viszont a marxista etika kritikailag akar viszonyulni ehhez a szintézishez, újra és újra szembe kell néznie a scheleri etika antinómiáival. Ahogyan látnunk kellett, hogy az értékek materialitásának kimutatása is ellentmondásokat rejt magában, mivel a szerző felfogásához tartozik az elvont emberi tényekből, értékekből való kiindulás, azt is látnunk kell, hogy az erkölcsi értékek és a társadalmi gyakorlat szétválasztásának abszolutizálásával az emberi lét és cselekvés lehetőségét csak a transzcendenssé tett értékrend biztosíthatja. Noha etikai rendszere egységes egészet alkot, viszonylag különálló személyiségelmélete mégis számos olyan megállapítást tartalmaz, mely a marxista elmélet szempontjából is értékesíthető. Éppen ezért ha Scheler művét — lukácsi kifejezéssel — *csupán* a „relatív stabilizálódás" termékének tartjuk, távolról sem merítjük ki jelentőségét; valóságos befogadásához etikai rendszerezésének önálló filozófiai értelmezésére van szükség. Berényi Gábor kimagasló fordítása és a műben való eligazodást segítő utószava minden bizonnyal jó lehetőséget ad erre. *(Gondolat, 1979.)*

KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN

Három olasz könyv

Paolo Sylos Labini: Tanulmány a társadalmi osztályokról

A politikai gazdaságtan római professzorának kis könyve valószínűleg a hetvenes évek legtöbbet idézett szociológiai munkái közé tartozik. Négy év alatt nyolc kiadást ért meg, hol egyetértést, hol meg határozott ellenvéleményeket váltva ki. A szerző a társadalmi osztályok meghatározásában és a rétegek besorolásában nem csupán a szorosan vett termelési viszonyokból indul ki, hanem a jövedelmek megoszlásából, illetve a jövedelemszerzés módjából is. Sylos Labini három fő kategóriát állít föl: valóságos polgárság; kispolgárság; munkásosztály (a lumpenproletariátussal együtt). Az első kategóriába tartoznak a (járadékból élő) vidéki és városi nagy földtulajdonosok, a vállalkozók és a részvénytársaságok vezetői (akik profitból és vegyes jövedelemből élnek), az önálló szabad foglalkozásúak (vegyes jövedelemmel). A kispolgárság három nagy rétege közül az elsőbe sorolja a fizetésből élő tisztviselő kispolgárságot, a másodikba a (vegyes jövedelemre szert tevő) viszonylag önálló kispolgárságot (földművesek, kézművesek, kereskedők), a harmadikba pedig a katonákat, papokat és másokat. A harmadik osztályba egyrészt a bérből élő — ipari, mezőgazdasági és szolgáltatási — munkások, másrészt a lumpenproletárok tartoznak. Sylos Labini a kispolgárság három kategóriáját nevezi középosztályoknak.

A társadalmi osztályok tendenciáit vizsgálva a szerző kiemeli a tisztviselői és kereskedői kispolgárság igen erős növekedését: a század elején 16 millió foglalkoztatott közül nem egészen 1 millió tartozott ide, a hetvenes években pedig 19 millióból már több mint 5 millió. Mindazonáltal a három nagy társadalmi osztály *aránya* alapvetően változatlan maradt. A kispolgárság egészén belül azonban nagy eltolódások mentek végbe: a tisztviselői kispolgárság aránya 1881-ben csak 2% volt, 1971-ben már 17%; közben csökkent a viszonylag önálló kispolgárság aránya (41%-ról 29%-ra), noha a kereskedők száma nőtt. A munkásosztály arányának lényegi változatlansága ellenére is jelentős belső eltolódások történtek: lényegesen csökkent a mezőgazdasági munkások aránya. A valódi polgárság, azaz a burzsoázia aránya 2%-ról csupán 2,5%-ra emelkedett, de összetétele sokat változott: a század elején még nagy társadalmi és politikai súlyú földbirtokosok visszaszorultak, akárcsak a nagy- és közepes vállalatok vállalkozó-tulajdonosai és társtulajdonosai. Lényeges befolyásra tettek viszont szert a nagy magán- és állami vállalatok (részvénytársaságok), továbbá a különböző pénzügyi csoportok vezetői. Ma már ők irányítják a nagy termelő és pénzügyi komplexumokat, habár többségük nem tartozik a tulajdonosok közé.

A nem mezőgazdasági munkások számának gyarapodása először 1881 és 1921, majd 1936 és 1961 között volt igen jelentős, a modern ipari kapitalizmus korszakainak megfelelően. Ebben a korszakban — mint már az előbbiekből is kitűnt — az egész társadalmat érintő átrétegződés ment végbe. E folyamat leglátványosabb jele egyrészt az önálló parasztok (kisgazdák) és a mezőgazdasági munkások számának rendkívül nagymértékű csökkenése, másrészt a tisztviselő kispolgárság és a kereskedők, illetve a nem mezőgazdasági bérmunkások számának növekedése volt. Mindeközben azonban szinte változatlanok maradtak az északi, a középső és a déli tartományok közötti szerkezeti eltérések, aránytalanságok, sőt — egyes esetekben — a Dél elmaradottsága még hangsúlyosabbá vált.

A különböző statisztikai adatok fölhasználásával készített táblázatok egyikéből idézzük a mai helyzetre (pontosabban 1971-re) vonatkozó számokat: a nagypolgárság létszáma 500 000 (ebből a szabad foglalkozásúaké 200 000), a középosztályé együttesen 9 720 000 (ezen belül a tisztviselő kispolgárság — magán- és köztisztviselők, valamint pedagógusok — létszáma 3 330 000), a viszonylag önálló kispolgárságé — kisgazdák, földbérlők, kisiparosok, kereskedők, a szállításban és a szolgáltatásokban tevékenykedők — 5 710 000, végül a különleges kategóriáé — katonák, egyházi személyek és egyebek — 680 000. A munkásosztály összesített létszáma (mezőgazdaság, ipar, építőipar, kereskedelem, szállítás és szolgáltatások, továbbá háztartási alkalmazottak) 9 400 000 volt. Az aktív népesség 19 620 000, a teljes népesség 35,8%-a. (1921-ben 53,1% volt az aktív népesség aránya.)

A nemzetközi összehasonlítások — amelyek kiterjedtek mind a viszonylag fejlett, mind az elmaradott országokra — azt mutatják, hogy a középosztály aránya az aktív népességen belül nagyon hasonló az olaszországihoz (50%), és az időben is viszonylag stabil. A belső átrétegeződés jellemzői is megegyeznek.

Recenziónk a 6. kiadás alapján készült. *(Saggio sulle classi sociali. Roma—Bari, Laterza, 1976.)*

Luigi Graziano–Sidney Tarrow (szerk.): Az olasz válság

A torinói Luigi Einaudi Alapítvány 1977 márciusában nemzetközi szemináriumot rendezett az olasz válságról. Ebből született az a kétkötetes tanulmánygyűjtemény, amely az olasz válság legkülönfélébb megnyilvánulásaival, annak okaival és — lehetséges — következményeivel foglalkozó írásokból áll. 19 szerző 18 tanulmánya olvasható a gyűjteményben, amelyben történészek, politológusok, szociológusok, jogászok és közgazdák elemzik az olasz válságot. Az első kötetben, amelynek címe *A köztársasági rendszer kialakulása és az állampolgári közösség*, elsősorban történetileg vizsgálják az olasz rendszer jellemzőit. A belső ellentmondások mellett figyelmet fordítanak a tudósok a külpolitikai befolyásoló tényezőkre és a külföldi összehasonlításra is.

A második kötet címe: *Politikai rendszer és intézmények*. Az itt található tanulmányok a következő három témacsoportot alkotják: az intézmények az olasz válságban; kormánypolitikák és reformok; a politikai rendszer átalakulásai.

Milyen természetű az olasz válság? Egy rendszer szerves válsága, vagy „a kormányozhatóság válságának" egy különlegesen akut formájú változata? — teszi fel a kérdést bevezető tanulmányában Sidney Tarrow, aki a két kötetben olvasható elemzések fölhasználásával próbál választ adni: az olasz válság hosszú ideig tartó krízis, amely a második világháború után kialakult hatalmi rendbe nyúlik vissza.

Filippo Barbano tanulmányának címe: *Változások az osztályszerkezetben és a válság (1950—1975)*. A szerző az olasz társadalmi szerkezetben harminc év alatt végbement fontosabb változásokat tekinti át történeti-rendszerező módszerrel, elemezve és értelmezve a tényeket, adatokat. A gazdasági-társadalmi fejlődés alapján a következő szakaszokat jelöli meg: 1945—50, az ország újjáépítése; ötvenes-hatvanas évek, egyenlőtlen fejlődés; hatvanas évek, korlátozott fejlődés; hetvenes évek, leállt (zéró) fejlődés. Barbano úgy véli, hogy — az északi iparvidéken végbement korai iparosodás keretében kialakult városi ipari proletariátust leszámítva — az első olasz ipari forradalom csak a második világháború után zajlott le.

A társadalmi változások egyik ténye, hogy 1972 és 1976 között csökkent a munkások és a tisztviselők jövedelme közti távolság. A harmadik szektor más csoportjaiban ugyanakkor erősödött a korporatív szellem és a kiváltságok körének szélesítésére irányuló törekvés. A statisztikai adatok szerint a munkások 56,4%-a és a középrétegek 52,2 %-a élvez közepes (250 ezer és 500 ezer líra közötti) jövedelmet, a munkások 43,6%-a közepes-alacsonyat (250 ezer líráig), a középrétegek 35,7%-a pedig — más alsóbb rétegekhez, kategóriákhoz hasonlóan — alacsony jövedelmet ér el. (A középrétegek hiányzó 12,1%-a nyilván a magas jövedelmű kategóriákhoz tartozik.)

Mozgalmak és intézmények Olaszországban 1960 és 1970 között címmel jelent meg Francesco Alberoni tanulmánya. A szerző a különféle kollektív mozgalmak kialakulásával, illetve átalakulásával foglalkozik. Áttekinti a hatvanas évek elején kibontakozott kontestálást, a családon belül végbement változásokat, a katolikus „disszenzust", a diákmozgalmat, a szakszervezetek 1969-es forró őszét, a különféle gyűlések és közösségek elterjedését, a feminista mozgalmat és a pártok befolyásának újbóli növekedését.

Gian Primo Cella tanulmányának címe: *A szakszervezeti tevékenység az olasz válságban*. Cella úgy véli, hogy a hetvenes években kialakult helyzet alapján a szakszervezeti mozgalom három irányban haladhat tovább: az úgynevezett „felelősségtudó szindikalizmus" lemond az önálló és nyílt politikai programról, valamint a mozgósításra alkalmas követelésekről, és saját feladatait fokozatosan a politikai pártokra és az államhatalomra ruházza át. A másik esetben a „felelősségtudó szindikalizmus" saját programot dolgoz ki, követeléseit összekapcsolja vele, s a pártokkal és az államhatalommal kapcsolatban önállóságra törekedik. A másik irányzat lehet a „militáns szindikalizmus", amely a társadalmi átalakulást illetően potenciálisan realista célokat tűz ki; ezek tárgyalások útján megvalósíthatók, vagy pedig valamilyen módon elérhető, hogy ezeket magáévá tegye egy széles, reformokra törekvő front. A másik „militáns" változat az irreális célok kitűzése, amennyiben ezek a jelenlegi helyzetben nem fogadtathatók el a kormánnyal, illetve nem várható, hogy egy széles politikai front magáévá tegye őket. Cella szerint az első három változat bármelyike lehetséges; a negyedik típusú szakszervezeti akció kibontakozása valószínűtlennek látszik.

Gianfranco Pasquino gondolatokban és elemzésekben gazdag tanulmánya a *Legújabb változások a kereszténydemokrácia hatalmi rendszerében* címet viseli.

A kereszténydemokratáknak a hatvanas években és a hetvenes évek elején játszott szerepét jól jellemzi Gianni Agnellinek, a

FIAT elnökének tömör kijelentése: ez az a párt, amely a szavazatok 40%-ával a hatalom 80%-át ellenőrzi. Hatalmi helyzetének kialakulásában szerepet játszottak nemzetközi tényezők is (Olaszország helye a befolyási övezetben és ebből következően az, hogy a kommunista párt nincs „följogosítva" arra, hogy kormányzati alternatíva legyen), de nem szabad megfeledkezni a vállalkozói nagypolgárság és a kisebb pártok felelősségéről: ez utóbbiak gyakran léptek kormányzati szövetségre a kereszténydemokratákkal országos és helyi szinten, lehetővé téve a Democrazia Cristianának, hogy gátlástalanul és felelősség (ti. felelősségre vonás) nélkül hasznosítsa hatalmát.

A domináns szerepet illetően jogos a párhuzam az olasz DC és az indiai Nemzeti Kongresszus, illetve a japán Liberális Demokrata Párt között. A belpolitikai, társadalmi és párton belüli jellemzők hasonlósága mellett fontos, hogy a hetvenes évek elején mindhárom párt válságba jutott az Egyesült Államok nyújtotta, feltétel nélküli támogatás erőtlenné válása és a kommunistaellenes propagandával járó előnyök csökkenése miatt. A választási eredmények vizsgálatából arra lehet következtetni, hogy a DC továbbra is osztályközi párt, de munkásszavazóinak száma egyre csökken; mindinkább falusi-vidéki párttá vált, és városi szavazói túlnyomórészt laikus kispolgárok. A DC válságának kétségtelenül vannak szerkezeti, szervezeti és kulturális összetevői, s ez politikai súlyának és választási befolyásának csökkenése irányába viszi a pártot; a válsága azonban még sokáig tarthat, hála a párt (katolikus) szubkulturális berendezkedésének, az apparátusokba történt behatolásának és a vezetők ügyességének.

Peter Lange írásának címe: *Az OKP és az olasz válság lehetséges kimenetelei.* Bevezetőben leszögezi, hogy az OKP kiszorítottsága ma csökkenőben van, éspedig azoknak a hatalmas strukturális erőknek a hatására, amelyek a pártnak az olasz politikai rendszerbe való teljes és nyílt integrálására ösztökélnek. A választási elemzések és a közvéleménykutatások arra mutatnak, hogy az OKP legutóbbi (1975—76-os) választási sikereinek *tartós* irányváltása (visszaesése) valószínűtlen. Az a válság, amely az OKP teljes legitimizálásához vezet el, nem csupán egy sajátos kormányformula vagy a gazdaság válsága, hanem azé a rendszeré, amelyet a kereszténydemokrácia épített ki az utóbbi harminc évben. Lange szerint a kommunista párt stratégiájának két legfőbb vonása az, hogy tudatára ébredt: a demokrácia az egyetlen — és talán a legjobb — területe annak a tevékenységnek, amelyet hatalomra jutása érdekében folytat; másrészt az olasz történelmi fejlődés a maga sajátosságaival olyan széttöredezett társadalmi és gazdasági szerkezetet alakított ki, amely mélységesen megosztott földrajzi (Észak és Dél), vallási és foglalkoztatási szempontból. Ebből az következik, hogy a hatalom demokratikus meghódítása meglehetősen heterogén társadalmi szövetségeket követel, túl a marxista szubkultúrán, magába foglalva a haladó katolikusokat is.

Lange föltételezi, hogy a jelenlegi politikai stagnálás véget ér és kialakul egy új, maradandó koalíció; a politikai és gazdasági válság megoldásának módja tartós hatást gyakorol a helyzetre; a politikai és a gazdasági rendszer erőteljesen modernizálódni fog; az olasz demokrácia lényegi vonásai megmaradnak. E föltételek megléte esetén kétféle rendszer alakulhat ki: az úgynevezett modernizáló félkorporatív koalíció vagy a hegemón koalíció. Az első lényegében a fejlett ipari társadalmaknak megfelelő kapitalista rendszer lenne; a modernizálás és a reformok tiszteletben tartanák a magántőke logikáját, de a gazdaságpolitika orientációja elősegítené a tőkefelhalmozással összeférő maximális foglalkoztatottságot. Ez a politika a kereszténydemokrata rendszertől eltérő koalíciót kíván, tehát be kell vonni az OKP-t, hogy ez megszerezze a reformpolitikához a szakszervezetek támogatását, legitimizálja a koalíciót azok körében, akik csak akkor hajlandók elfogadni egy kormányt, ha a reformok végrehajtásában a pártnak döntő szerepe van és együttműködjék a társadalom és a politikai rendszer minden szintjén a megállapodások tiszteletben tartása és végrehajtása érdekében. (Nyilvánvaló, hogy a tőke és a munka ilyen jellegű összefogása a kommunista pártnak csak alárendelt szerepet tesz lehetővé.)

A másik lehetőség esetén a „hegemón koalíció" középpontjában a munkásosztály és a szakszervezeti mozgalom állna. Részt vennének benne azok a rétegek és csoportok is, amelyeknek a gazdasági növekedéssel járó jólétből és a társadalmi szolgáltatásokból nem — vagy csak kis részben — jutott. Ugyancsak a koalíció részvevői lennének a középrétegek számottevő kategóriái, beleértve a kis- és középvállalkozókat, valamint mindazok a társadalmi szektorok, amelyek kedvezően fogadják a reformokat. Ebben a helyzetben az OKP legfőbb feladata azoknak az értékeknek és viselkedéseknek a terjesztése, amelyek kedvezők a társadalmi átalakulás szempontjából.

Peter Lange végkövetkeztetése az, hogy minél gyorsabban megtörténik a kommu-

nista párt teljes beilleszkedése a politikai rendszerbe, annál valószínűbb, hogy ez nem hegemonisztikus, hanem félkorporatív rendszert eredményez. Ennek azonban egészen más társadalmi bázisa lenne, mint a kereszténydemokrata hatalomnak. *(La crisi italiana. I. Formazione del regime repubblicano e società civile, II. Sistema politico e instituzioni. Torino, Einaudi, 1979.)*

Marcello Fedele: Osztályok és pártok a 70-es években

A fiatal kommunista szociológus a társadalmi és a pártszerkezetben, valamint a választók magatartásában végbement változásokat elemzi tanulmányában, amely — a címmel ellentétben — nemcsak a hetvenes évek viszonyaira vonatkozik, hanem a köztársasági rendszer három évtizedére, tehát a közvetlen előzményekre is. Először a demokráciával és a pártokkal kapcsolatos liberális demokrata elméleteket és a tömegpártoknak a második világháború után végbement átalakulását tekinti át, ezt követően pedig az olasz pártrendszerrel kapcsolatos fölfogását fejti ki. Két fejezetben foglalkozik Fedele a választások eredményeiben is megmutatkozó változásokkal, majd pedig a kereszténydemokrata válsággal, a kommunista párt legitimizálásával és a pártrendszer átalakulásával kapcsolatos adatok és elemzések olvashatók könyvében.

A Kereszténydemokrata Párt jellemzőinek és szerepének elemzése keretében megállapítja — egyebek közt —, hogy a DC-nek egyfelől erős típusú ideológiai karaktert kellett öltenie (ez jellemzi a merev osztálymegosztottság közepette tevékenykedő pártokat) anélkül, hogy le kellett volna mondania a „nemzeti érdekek" széles körű képviseletéről, másfelől sikerült kialakítania (osztályközi) tömegbázisát anélkül, hogy szükségképpen rákényszerült volna egy népi politika megvalósítására. Megfigyelhető, hogy a választásokon mindig akkor győz a DC, amikor a társadalomra veti a „háromszögletű politikai árnyékot", vagyis hármas formuláját: az állammal való azonosulást, a nagytőkével való kapcsolatot és a tömeges konszenzus megszerzését.

A kereszténydemokrácia egyik fontos kérdése a munkásmozgalomhoz való viszony. A DC mindig a demokrácia védelmezőjeként lépett föl, sokáig arra kényszerítve a munkásosztályt, hogy kalaplevéve előszobázzék kompromittált kormányférfiak és -formulák előtt. Ma viszont a helyi szervekben, a tartományokban és a parlamentben is nagy az ingadozás a kormányprogram kapcsán kialakuló együttműködés hívei és a másféle kiutat keresők között. E válság alapvető nehézsége az, hogy a DC-nek — saját egysége érdekében — politikai kapcsolatban kell lennie a munkásmozgalom egy részével, de nem az egészével, mert ebben az esetben tovább gyöngülne „központi elhelyezkedése" és általános politikai súlya.

A szociológiai elemzések megmutatták, hogy a választási eredmények „földrengésszerű" eltolódásai csak nagyon ritkán fordulnak elő és gyakran maguk után vonják azoknak a pártoknak a megerősödését, amelyek a többieknél jobban látszanak szavatolni az intézmények védelmét. Az érett kapitalizmus körülményei között, a bonyolult társadalmi rétegződéssel összefüggésben a rendszer válsága úgy jelenik meg, hogy a választók egy része elutasítja azokat a pártokat, amelyek nem biztatják a társadalmi rendszer létezéséhez szükséges mechanizmusok újjáteremtésével és működtetésével. (Ez a magyarázata annak, hogy kritikus pillanatokban — a kommunista előretörés ellenére is — a kereszténydemokraták tartják magukat, a kisebb laikus pártok szavazótábora viszont összeszűkül.)

A kommunista pártról szóló fejezetben sok adatot találunk. Ezek kiegészítik és alátámasztják a tudományos elemzést. A számsorokból megtudjuk például azt, hogy a párttagok száma 1947-ben volt a legmagasabb (2 252 446), 1968-ban a legalacsonyabb (1 502 846), 1976-ban és 1977-ben pedig ismét 1 800 000 fölött volt. Földrajzi egységek szerint meglehetősen változó a helyzet: 1976-ban északon még mindig csak az 1946-os taglétszám háromnegyedét érték el, a középső tartományokban kevéssel 100% fölött voltak, délen viszont 9%-os növekedés észlelhető. Föltűnő, hogy a legnagyobb városokban rosszabb az arány, mint másutt. A párttag nők száma is elmarad az 1948-as létszámtól, de a délvidéken 1976-ban már majdnem 5%-kal többen voltak. Hasonló a helyzet az ifjúsági szervezethez tartozó fiatalokkal, akiknek száma 1976-ban országosan csak az 1948-as létszám felét tette ki, északon pedig még az egyharmadát sem.

A társadalmi változások érdekes fokmérője a kommunista párttagok számának, illetve a kommunista szavazók számának változása. A szavazatok száma 1946-tól 1976-ig folytonosan emelkedik (ha az 1946-os szavazatszám 100%, akkor az 1976-os 289,7%). A szavazóknak a párttagokhoz viszonyított aránya 1946-ban

2,1 volt, 1953-ban 2,9, 1968-ban és 1972-ben 5,7, 1976-ban pedig 7. (Minden adat a parlamenti választásokra vonatkozik.) Egyes tartományokban még magasabb ez az arány, például az északi Piemontében 11. A hagyományos vörös övezethez tartozó Emilia-Romagnában viszont mindössze 3,1, mivel ott szervezetileg erős és nagy létszámú a párt.

A háború utáni időkhöz képest lényeges változások történtek a vezetők életkorát és szociális összetételét tekintve is. 1977-ben a megyei pártbizottságok tagjainak 42%-a legföljebb harmincéves volt. Az ötvenes évek közepétől kezdve erőteljesen csökkent a megyei pártbizottságokba választott munkások és parasztok, miközben aránytalanul (ti. a párttagság összetételéhez képest) magasra nőtt a szellemi foglalkozásúak — tisztviselők, technikusok, pedagógusok és más értelmiségiek, valamint a diákok — száma. *(Classi e partiti negli anni '70. Roma, Editori Riuniti, 1979.)*

TODERO FRIGYES

Havas Eszter rajza

Mekkora a szabálytalan gazdaság?

Edgar L. Feige

Napjainkban a nemzeti jövedelmet tükröző statisztikákból a gazdasági tevékenységek olyan nagy része marad ki, hogy így a közgazdászok makroökonómiai ítéletei szükségszerűen tévesek. Joseph McKenna nemrég megírta *A makroökonómia nekrológját*, amely híven tükrözi azt a közgazdászok körében egyre növekvő csalódottságot, amely a már öregedő és láthatólag gyönge szellemi gyermekükkel kapcsolatos. Keynes több mint negyven évvel ezelőtt adott életet csodagyermekének, de, amint McKenna hangsúlyozza, a mai világ már egyáltalán nem az a depresszió korabeli világ, amelyet az *Általános elmélet* próbált elemezni. A hetvenes évek gazdaságát a stagnálás és az infláció jellemzi, és a válságelmélet végtelen, ad hoc módosításai csak a struccok számára nyújtanak kielégítő magyarázatot.

Két lehetséges magyarázata van annak, miért képtelenek a makroökonomisták megfelelő módon reagálni napjaink sürgető problémáira. Az egyik, hogy gazdasági elméleteink oly mértékben elavultak, hogy meg kell várnunk, amíg egy új Keynes születik; a másik, hogy az adataink oly mértékben torzítottak, hogy a gazdasági valóságot teljesen hibásan érzékeljük. Örömmel üdvözölnék egy közgazdasági messiást, de mivel eljövetelére kevés a remény, magamra vállalom azt a sokkal kevésbé fennkölt feladatot, hogy revízió alá vegyem a hivatalos állami statisztikákat, nemcsak azért, hogy föltárjam a problémát, amelyet rejtenek, hanem azért is, hogy esetleg megoldást is találjak. Kiindulópontom az a jelenség, amelyet Louis Ferman szociológus „szabálytalan gazdaság"-nak nevez. Abban a reményben használom e terminust, hogy elkerülöm azt a zsurnalisztikai szenzációhajhászást, amelyet a „föld alatti" vagy az „illegális" kifejezések sugallanának.

A „szabálytalan gazdaság" terminus leírja mindazon gazdasági jelenségeket, amelyeket a mai ellenőrző módszerekkel nem lehet feltárni. Bevett dolog, hogy a bruttó nemzeti összetermék kiszámításakor szisztematikusan kihagyják az olyan illegális tevékenységekből származó jövedelmeket, mint a kábítószerkereskedelem, a prostitúció, az orgazdaság, a szerencsejáték vagy az uzsorakölcsön. Csak azokat az illegális tevékenységeket veszik tekintetbe akaratlanul is, amelyeket titokban „tisztára mosva" visszaminősítettek törvényes üzletté. S kimarad jó néhány olyan gazdasági tevékenység is, amelynek igenis benne kellene lennie, mint például a másodállások, a bejelentetlen foglalkoztatás, a kiskereskedelmi haszon lefölözése, az illegális vendégmunka, a gyanús készletfelértékelések, burkolt bérbe adások és a közvetlen termékcsere. E tevékenységek nagy része az adófizetés elkerülése érdekében jött létre.

A szabálytalan gazdaság igen kevéssé tartja tiszteletben a konvencionális politikai földrajzi határokat, s majdnem minden fejlett gazdaságban fölfedezhető. A svédeknél „rejtett gazdaság"-nak, az angoloknál „fusigazdaságnak", az olaszoknál és franciáknál „fekete munká"-nak, a japánoknál pedig „rejtett jövedelemnek" nevezik, de még a Szovjetunióban is létezik egy úgynevezett „nem hivatalos gazdaság". Az Egyesült Államokban Peter Gutmann azt a provokatív kijelentést tette, hogy 1976-ban az idevágó tevékenységek mintegy 200 milliárd dollárt tettek ki. Az Egyesült Államok gazdaságán belül létezik tehát egy akkora rejtett gazdasági szektor, mint Kanada egész gazdasága? Ha ez igaz, azonnali figyelemre és kutatásokra van szükség.

Széles körben elterjedt az a nézet, hogy a szabálytalan gazdaság kifejlődése és növekedése az egyre nagyobb adóterheknek köszönhető, amelyeket részben az inflációs helyzetben alkalmazott progresszív adórendszer, részben pedig az állami szabályozás növekedése hoz létre. Ezek arra késztetik a vállalatokat, hogy a szabálytalan szektorba épüljenek be. Az a vélemény is fölmerült, hogy a vietnami háború fájdalmas tapasztalatai és a nemzet néhány vezetőjének törvénytelen viselkedése eredményezte a cinizmus és a kiábrándultság megnövekedését az egyes emberek körében, azt a hajlamot, hogy kibújjanak a társadalom jogi és gazdasági konvenciói alól. Ezek a magyarázatok a legjobb esetben is csak találgatások, amelyek nincsenek sem dokumentálva, sem ellenőrizve.

Ahhoz, hogy közvetlenül mérhessük e tevékenységnek a nagyságát, először minden egyes illegális tevékenységet mikroökonómiai megfigyeléseknek kellene ala-

vetnünk, majd átfogó egységbe összesítenünk. Olyan gazdaság esetében azonban, amelynek *modus vivendije*, hogy elkerülje a fölfedeztetést, ez a módszer meglehetősen kockázatos, hiszen a bűnüldöző szervek statisztikái csupán a letartóztatási és elkobzási adatokat rögzítik, amiből csak egy önkényes szorzószám révén kapjuk meg az ilyen tevékenységek összegét. A másik lehetőség a makroökonómiai megközelítés, melynek segítségével az egészen más célra rutinszerűen összegyűjtött makroökonómiai adatokban esetleg fölfedezhetjük a szabálytalan gazdaság által akaratlanul hátrahagyott nyomokat. Ez a megközelítés szükségszerűen közvetett és feltételezésen alapul, míg a becsléseknél a hibahatár potenciálisan meglehetősen széles.

Gutmann szerint a szabálytalan gazdaság mintegy 200 milliárd dollárra rúg, azaz 10%-a a legutóbb mért bruttó nemzeti összterméknek. Az elemzés a következő négy előfeltevésre épül: 1. A szabálytalan gazdaságban a csere egyedüli eszköze a készpénz; 2. Az 1937—41 közötti időszak megfelelő viszonyítási pont, mivel ebben az időszakban a szabálytalan gazdaság még nem létezett; 3. A folyószámlabetétek és a készpénz aránya, mely a viszonyítási periódust jellemezte, kizárólag a szabálytalan gazdaság növekedése által létrehozott változások hatására változott meg, különben változatlan maradt volna; 4. Az egy készpénzdollár által létrehozott jövedelem ugyanakkora a szabálytalan szektorban, mint egy készpénzdollár vagy bankfolyószámla-dollár által létrehozott jövedelem a hivatalos szektorban.

Ezeknek az előfeltevéseknek az alapján Gutmann módszere egyenesen követhető. Kiszámítja, hogy mekkora a készpénz/folyószámlabetét aránya a viszonyítási időszakban (1937—41), és megbecsüli azt a készpénzösszeget, amelyet 1976-ban a „törvényes" tranzakciók lebonyolítására használtak fel, mégpedig úgy, hogy ezt beszorozza az 1976. évi tényleges folyószámlabetét adatával. Az így becsült összeg és a tényleges 1976-os készpénzkintlevőség különbsége adja azt a készpénzösszeget, amelyet szerinte a szabálytalan gazdasági tevékenységekre fordítottak (28,7 milliárd dollár).

Vajon mennyire elfogadható ez a módszer? Vegyük sorra Gutmann előfeltevéseit.

Első előfeltevése megkérdőjelezhető, mivel kongresszusi tanúvallomások bizonyítják, hogy nemritkán a törvénytelen pénzösszegeket külföldre továbbítják, hogy később „tisztára mosva" térjenek vissza az országba. Ez a jelenség folyószámlabetéteket eredményez, miközben hat a készpénz/folyószámlabetét-arány számlálójára és nevezőjére egyaránt. Az is valószínű, hogy még a szabálytalan vásárlásokért is lehet csekkel fizetni, anélkül, hogy az adóhivataltól kellene tartani, sőt még a hitelkártya (amelyért végső soron csekkel fizetnek) is általánosan elfogadott fizetőeszköz bizonyos „törvénytelen" szolgáltatások esetében.

A második előfeltevés tűnik a legelfogadhatóbbnak, különösen annak fényében, hogy az állami jövedelemadó-ráták triviálisak voltak a maiakhoz képest, és így jóval kevésbé késztettek arra, hogy az egyén kevesebb jövedelmet valljon be.

A harmadik előfeltevést már sokkal nehezebb lenyelnünk. Philip Cagan a készpénzforgalom—folyószámlabetét arányáról szóló gondos tanulmányából kiderül, hogy ezt az arányt hosszú távon rengeteg változó befolyásolhatja, mint például a folyószámlabetétek és a készpénz fenntartási költségei, a várható jövedelem, a kiskereskedelem volumene, bankbukás, urbanizáció, utazás és szabálytalan tevékenységek.

A negyedik tétel majdnem biztosan oda vezet, hogy Gutmann alábecsüli a szabálytalan gazdaság nagyságát. Azt hiszem, hogy a szabálytalan szektor sokkal integráltabb, mint a szabályos (azaz sokkal kisebb számú pénzügyi és közvetítő tranzakcióra van szüksége ahhoz, hogy 1 dollár outputot hozzon létre). Továbbá a szabálytalan szektorban létrehozott output összetételében valószínűleg nagyobb arányban szerepelnek a szolgáltatások, mint a szabályos szektorban. Mint a hivatalos input—output-elszámolásból kitűnik, az ipari szektorban kétszer annyi közvetítő tranzakcióra van szükség egy dollár végső output létrehozásához, mint a szolgáltatásokban. A szolgáltatások túlsúlya és az integrációs fok különbözősége önmagában elég ahhoz, hogy megduplázza a szabálytalan tevékenységek becsült nagyságát, mivel a szabálytalan szektorban kisebb összeg kell egy dollárnyi végső output létrehozásához.

Irving Fisher amellett érvel, hogy ha egyszerűen összeadjuk azokat a tranzakciókat, amelyekért készpénzzel és amelyekért csekkel fizettünk, az eredmény megközelítően a társadalomban végbemenő összes makroökonómiai tevékenység túlnyomó többségét adja. Fisher felismeréseiről sokan megfeledkeztek közgazdász körökben, mivel Keynes lelkes híveivé szegődtek. Szerintem az ő módszere a legalkalmasabb arra, hogy fölfedezzük a nyomokat, amelyeket a szabálytalan gazdaság hagyott az egészen más célból összegyűjtött tranzakciós adatokban.

Adott gazdaság összes tranzakciójának összegét úgy kaphatjuk meg, hogy összeadjuk a csekk-tranzakciók összegét (a folyószámlabetéteknek és átlagforgalmuknak a szorzata) és a készpénz-tranzakciók összegét (a forgalomban levő készpénzmennyiségnek és átlagforgalmának a szorzata).

Mármost az összes tranzakció magában foglalja mind a szabályos, mind a szabálytalan gazdaságot, és a közvetítő tranzakciókból, végső árutranzakciókból, tisztán pénzügyi tranzakciókból és a szabálytalan gazdaságon belüli tranzakciókból áll. Ezzel szemben a nyilvántartott jövedelem csak a hivatalos statisztikákban számított jövedelmet tartalmazza.

Térjünk vissza Fisher alaptételéhez, mely szerint a társadalomban lezajló tranzakciók összegét úgy kaphatjuk meg (a közvetlen termékcsere kivételével), hogy összeadjuk mindazokat a tranzakciókat, amelyekért készpénzzel vagy csekkel fizettek. A csekkel fizetett tranzakciók számát úgy becsülhetjük meg, ha tudjuk, mekkora a folyószámlabetétek összege és évi átlagos forgalma. Ez nem probléma, mivel a forgalmi adatokat 1919 óta gyűjtik és nyilvánosságra hozzák. Ugyanilyen becslések a készpénzforgalomra vonatkozóan nem léteznek. Mégis megbecsülhetjük a pénztranzakciók teljes volumenét, ha kiszámítjuk, hány kézen megy keresztül egy bankjegy, mielőtt minősége annyira leromlik, hogy kivonják a forgalomból. Robert Laurent szerint 1890 és 1965 között 125 kézen. A pénzügyminisztériumnak pontos adatai lévén, hogy mennyi bankjegyet vonnak ki a forgalomból évente, kiszámítható egy bankjegy forgásának átlagos időtartama. (Ez persze érték szerint változik — az egydolláros bankjegyé rövidebb mint két év, míg a 100 dolláros bankjegyeké átlagosan 22 év). Ha ezután az egy bankjegy fizikai tranzakcióinak számát osztjuk átlagos élettartamával, megkapjuk a fizikai tranzakciók átlagát bármely adott évre.

Ha 1939 a viszonyítási év — feltételezve, hogy a második világháború előtt nem létezett szabálytalan tevékenység —, úgy nyerhetünk képet a szabályos és szabálytalan jövedelmek összegéről 1976-ban és 1978-ban, hogy a nyilvántartott tranzakciók teljes összegét elosztjuk az 1939-es arányszámmal. A kapott összegből kivonva a nyilvántartott jövedelmet, az eredmény azt mutatja, hogy 1976-ban a szabálytalan gazdaság több mint 200 milliárd dollárt jövedelmezett (a bruttó nemzeti össztermék 13%-a), két évvel később pedig majdnem a dupláját.

Csakhogy e számítások előfeltevése, hogy a vizsgált időszakban a forgalomba került bankjegyek minősége állandó volt. Bár kétségtelen, hogy a pénzügyminisztérium feladata a forgalomban levő bankjegyek minőségének felügyelete is, semmiféle adatot nem találtam a bankjegy minőségéről. Igaz, létezik egy adat, mely szerint a pénznyomásra használt papír minősége nem változott 1939 és 1957 között, s a Bankjegynyomdától megtudtam, hogy a minőségellenőrzés során a bankjegyeket gyűrődési próbának vetik alá, ezekről a vizsgálatokról 1934-ig visszamenőleg vannak adataik, amelyek tényleg azt támasztják alá, hogy a gyűrődéspróba eredményei nem változtak 1939 és 1957 között. 1957-ben azonban a nyomda egy melamine-formaldehid tartalmú adalékanyaggal hosszabb életűvé tette a bankjegypapírt, s azóta egy bankjegy kétszer annyi kézen fordulhat meg, mint azelőtt. Ez magyarázza Laurent adatait, melyek szerint a visszavonási adatokból kiszámított élettartam megduplázódik 1939 és 1978 között. Laurent ezt a növekedést annak a ténynek tulajdonítja, hogy a bankjegyfelhalmozás veszélyes méreteket öltött. Valójában a bankjegy minőségének javulása lehetővé tette, hogy többet forogjon, mielőtt visszavonják.

Így az egy bankjegy által végrehajtott fizikai tranzakciók számát fölemelve 125-ről 225-re, az új számítás azt mutatja, hogy 1976-ban a szabálytalan gazdaság adta a nyilvántartott brutto nemzeti össztermék mintegy 22%-át, és ez az arány 1978-ra már 33% lett. Mindebből az következik, hogy az 1976—78-as időszakban a szabálytalan szektor növekedési rátája 91%, míg a szabályos szektoré csak 23%. Tehát a szabálytalan gazdaság négyszer olyan gyorsan növekszik, mint a gazdaság nyilvántartott szektora.

Más becslések szerint a szabálytalan gazdaság 19,1%-át tette ki az egész gazdaságnak 1976-ban, és 26,6%-ra nőtt 1978-ban. Ez arra utal, hogy az egész gazdaság növekedésének nominális rátája 18,5% volt az elmúlt két év mindegyikében. Mivel az infláció (a CPI szerint) 7%-os évente, ez azt jelenti, hogy az egész gazdaság növekedési aránya valójában csak 11%. Ebben az időszakban a készpénzállomány 8,5%-kal nőtt évente, a szövetségi kormány pedig a történelem során elért legnagyobb deficiteket könyvelhette el. Amennyiben ezek a számítások gazdaságunk valóságos állapotát tükrözik, vajon csodálkozhatunk-e azon, hogy az Egyesült Államok polgárai adólázadásokat szítanak, és az állami költségvetés korlátozását sürgetik?

Az eddig bemutatott számítások természetesen nem kismértékű finomításra szo-

rulnak, és azon sem lepődnék meg, ha a szabálytalan gazdaságra vonatkozó becslések eredménye esetenként több száz milliárd dollárral térne el egymástól. De vajon a végeredmények alacsonyabbak vagy magasabbak lesznek-e?

S ha a leírt becsléseket mégis informatívaknak tekintjük, akkor ebből elkerülhetetlenül az következik, hogy az adathalmazok, amelyek alapján a kormány kidolgozza gazdaságpolitikáját, hamis jelzéseket adnak. Először, ha a szabálytalan szektor gyorsabban nő, mint a hivatalos, és a valóságos források áttolódnak az utóbbiból az előbbibe — talán a növekvő adók, előírások vagy éppen annak az egyszerű ténynek a következtében, hogy az emberek egyre bizonytalanabbá válnak, miközben megpróbálnak védekezni az infláció növekedése ellen —, akkor világos, hogy *a hivatalos jövedelemstatisztikák a valóságosnál sokkal kisebbnek tüntetik föl az egész gazdaság növekedését.*

Másodszor: *a munkanélküliségre vonatkozó statisztikák viszont nyilvánvalóan túlbecsülik a helyzetet.* Így azok a gazdaságpolitikusok, akik a „teljes foglalkoztatottság" mellett kötelezték el magukat a szemmel láthatóan pangó gazdaság stimulálására, eltúlozzák az infláció okozta nehézségeket, egy rosszul kitűzött cél elérése érdekében. A kormány minden évben 11 milliárd dollárt ad ki a nyilvántartott munkanélküliség következtében. Ha az adatok túlbecsülik a valódi munkanélküliséget, az automatikus destabilizációhoz vezet, automatikus stabilizáció helyett. Harmadszor, a hivatalos inflációs statisztikák valószínűleg már önmagukban is túlbecsültek.

A szabálytalan szektorban a munkások teljes fizetésüket viszik haza, míg a szabályos szektorban jelentős mértékű adókat vonnak le a bérükből. Ha a két munkaerőpiac egyensúlyban van, a bérek — és így az árak is — alacsonyabbak a szabálytalan szektorban. De mivel, úgy tűnik, a növekedés üteme nagyobb a szabálytalan szektorban, mint a hivatalosban, az árak nyilvánvalóan még alacsonyabbak, hogy kárpótolják az állampolgárokat, akik vállalják a törvényen kívüli tranzakciók kockázatát. Ami még kellemetlenebbé teszi a helyzetet, az az, hogy a források áttolódnak a hivatalos szektorból a szabálytalanba, és ezáltal lelassítják az output növekedésének ütemét az előbbiben. Ez a folyamat azonban gyorsabban megy végbe, mint az áruk iránti kereslet csökkenése, így az árak a hivatalos szektorban szemmel láthatóan gyorsabban emelkednek majd, mint ha a két gazdaság egyensúlyban volna.

Milyen az a kép, amelyet a hivatalos gazdasági statisztikák festettek az elmúlt évtizedben? Ez a korszak a „stagfláció" korszaka (jellemzői a lassú növekedés, a magas munkanélküliség és az infláció). Ámbár számtalan ad hoc teória kísérelte meg egy olyan modell fölállítását, amely modellálná a stagflációt, mégis úgy tűnik, hogy a stagfláció nem illik bele egyetlen közgazdasági elméletbe sem. Eredményeim alapján azt gyanítom, hogy a stagfláció, legalábbis részben, a statisztika terméke, mivel olyan adatokkal dolgozik, amelyek a gazdaságnak mindössze egy folyamatosan visszaszoruló töredékét tükrözik.

Ha tényleg ez a helyzet, akkor a következtetések igen fontosak, nemcsak a méretekre vonatkozóan, amelyeket feltétlenül figyelembe kell vennünk a makroökonómiai politika előkészítése során, hanem a jövedelemelosztás és a gazdasági források hatékony elosztásának megtervezésében is. Szinte fogalmunk sincs arról, hogy ebben a nagy szabálytalan gazdaságban, amely a szemünk előtt létezik, kik a résztvevők, kik húznak hasznot és kik mennek tönkre. Így azt sem tudjuk, mennyire áll távol az adó- és transzfer-rendszerünk attól, hogy elérjük az egyenlőséget. Ferman a szabálytalan gazdaságról írott úttörő jelentőségű munkájából azonban megtudjuk: elhamarkodott feltételezni, hogy a gettókban élő fiatalok és a segélyben részesülők azok, akik a szabálytalan jövedelemből a legnagyobb hasznot húzzák.

Hadd fejtsem ki részletesebben, mire is gondolok. Nem tagadom, hogy bizonyos szektorokban igenis érezhető az infláció: élelmiszerek, energia, lakáshelyzet, egészségügyi ellátás — ezek a legkirívóbb példák. Amit bizonyítani kívánok, az, hogy az infláció valóságos aránya, amely vonatkozik az összes árura és szolgáltatásra, mind a szabályos, mind a szabálytalan szektorban, alatta van a dokumentált aránynak, és a valóságos infláció, amelyet érzékelünk, sokkal inkább annak a következménye, hogy a túlhajtott gazdaságban, beleértve mind a két szektort, a kereslet húzóereje inflálódott. Számomra egyértelműnek tűnik, hogy bár a dollár értékének csökkenése és az OPEC által előidézett olajválság valóságos tényezők, ezeket a gazdaságot ért sokkokat egy jóindulatú kormánypolitika erősítette föl ennyire, annak érdekében, hogy biztosítsa a valóságos jövedelem megfelelő növekedését. Ám ez a politika hibás adatokra épül, amelyek hamis képet adnak a gazdasági lassulás mértékéről és természetéről.

A szabálytalan gazdaságból fontos következtetéseket vonhatunk le a gazdasági hatékonyságra vonatkozóan. Természetesen a közvetlen termékcsere igen alacsony hatásfokú gazdasági tevékenység, mivel a

tranzakciók és az inflációszerzés igen magas költségekkel járnak. A nemhivatalos pénzügyi tranzakciók is általában magas információs költségekkel járnak, ezért, ha a ráfordított időről pontos adatok állnak rendelkezésünkre, láthatjuk, hogy a produktivitásuk jelentős mértékben csökken. Röviden összefoglalva, a nagyméretű szabálytalan gazdaság hatással van a stabilizációs politikára, a jövedelemelosztásra és a hatékonyságra, amellyel a gazdasági rend előírt funkcióit végzi.

Szeretném megjegyezni, hogy azért fogtam bele ebbe a vizsgálatba, mert azt gyanítottam, hogy a szabálytalan gazdaság valójában kisebb, mint amekkorára eddig becsülték. Most azonban meg vagyok győződve arról, hogy a szabálytalan gazdaság hatalmas arányokat öltött és gyors iramban növekszik. Ez pedig olyan jelenség, amely a világ minden fejlett gazdaságát érinti. Azt remélem, hogy ha majd pontosabb becslések állnak rendelkezésünkre, világosabban látjuk, milyen hatással van a szabálytalan gazdaság a stabilizációra, az elosztásra és a hatékonyságra, és így elegendő indokunk lesz arra, hogy újra vizsgálat alá vegyük adatbázisunkat, ami talán forradalmi változásokat hozhat a mostani statisztikai konvenciókhoz képest. A népszámlálási adatok szerint a jövedelemre vonatkozó kérdés megtagadásának aránya egyre növekszik, már majdnem elérte a 20%-ot. Végül az adójövedelmekre és a jövedelmekre vonatkozó adatokból kiszámított összjövedelmek összehasonlításából kiderül, hogy 60 milliárd dollár „fölmért" jövedelemről nem érkezett semmiféle jelentés az adóhivatalba 1976-ban.

Bízom abban, ha sikerült az adatbázist úgy megváltoztatni, hogy a szabálytalan gazdaságot is magába foglalja, ez megszünteti majd az anomáliákat, amelyek annyi gondot okoztak a gazdasági szakembereknek az elmúlt tíz évben. Ez az adatbázis, remélem, reális perspektívát nyújt majd a jövedelemelosztás számára, és megbízható alapot a közérdek kimunkálására. Ez talán a legnagyobb feladat számunkra. Azt hiszem, hogy ha mindezt végigvisszük, rájövünk, hogy a gazdaság sokkal egészségesebb, mint korábban gondoltuk. Mi több, ha a gazdasági döntések megbízható adatok alapján születnek, ez a jövő számára is jobb perspektívát jelent.

Milyen következtetések vonhatók le a szabálytalan gazdaság vizsgálatából a gazdasági irányelvekre vonatkozóan? Elsősorban olyan irányelvekre van szükség, amelyek kiszélesítik mind az adat-, mind az adóbázist, abban az értelemben, hogy a szabálytalan gazdaság jelentős részét belefoglalják. Ezáltal nemcsak a növekedés üteme csökkenthető, hanem talán a nagysága is. Mivel a szabálytalan gazdaságban nincs adó, könnyen versenyre kelhet a szabályos gazdasággal. De ha csökkentjük az adókat a szabályos szektorban, és ezzel egyidejűleg bevezetjük az adóztatást a szabálytalan szektorban, lecsökkenthetjük az utóbbi vonzóerejét, megnövelhetjük a benne résztvevők számára kiszabható büntetést, és egyúttal megjutalmazhatjuk a becsületes adófizetőt azzal, hogy kevesebb adót kell fizetnie.

Azt is meg kell fontolnunk, hogy legalizáljuk bizonyos, ma még „illegális" áruk és szolgáltatások előállítását. Ez fölszabadíthatna egy sor alkalmazottat, akik bűnüldözéssel foglalkoztak, és adóellenőrökké képezhetnék át őket. Lecsökkentve a szabálytalan gazdaság vonzóerejét és megnövelve a részvételi költségeket, nemcsak növekedését állíthatjuk meg, hanem esetleg elérhetjük azt is, hogy az adók egyenlőek és igazságosak legyenek, hiszen ez az egyetlen mód arra, hogy az adóreform — amely régóta esedékes, de politikai okokból még mindig nem született meg — törvényes valósággá váljon.

A kormány összes adókból származó jövedelme ma a teljes brutto nemzeti összetermék 32%-a. Ha adórendszerünkbe beépítenénk a szabálytalan brutto nemzeti összetermékből származó 500 milliárd dollárt, ez elég lenne ahhoz, hogy megszűnjön a deficit, még akkor is, ha az adójövedelem a brutto nemzeti összterméknek mindössze 28%-át tenné ki. Ez a lépés csodákat tehetne, amennyiben jelentősen csökkentené az infláció növekedésének mértékét. A dollár is hamarosan megerősödne, és nem volna szükség többé megerősítő akciókra a külföldi valutapiacokon.

Természetesen sok függ attól, mekkorára is becsüljük a szabálytalan gazdaságot és mennyire vagyunk készek hivatalossá tenni. Én a magam részéről azt hiszem, hogy a szabálytalan gazdaság elég nagy ahhoz, hogy foglalkozzunk vele, és megfelelően érzékeny a gazdasági ösztönzésre ahhoz, hogy olyan gyorsan visszaszoruljon, mint amilyen gyorsan előretört. Végül is, az erő, amely adót vet ki, rombol is. *(Challenge, 1979 november—december.)*

Vélemények a szovjet háztáji gazdaságról

(Kinek a kezén vannak a „szotkák"?) Járásunkban az utóbbi időben nemkívánatos tendenciák mutatkoznak a háztáji gazda-

ságok fejlesztésében. Nagyon sok falusi csökkenteni kezdte állatainak számát és a társadalmi termelésben végzett munkájának aktivitását. Az ok: a kertészkedés. Járásunk földjein valamikor a Dnyeper folyt. Nagyon jól terem erre a zöldség, s nagyon sokan valósággal fejest ugrottak a piacra való zöldségtermesztésbe. A kolhozok és szovhozok földjein minden emberre számítanak, ugyanakkor közülünk több százan távoli vidékeken árulják a paradicsomot, uborkát és más zöldségféléket.

A kertészek fokozzák a termelés intenzitását a magas primőrárak érdekében. Az építkezési rendelkezések megsértésével több mint 5000 hatalmas melegház létesült járásunkban, ezeket kazánokkal, illetve elektromossággal fűtik. A tavaszi fóliasátrak területe 1300 hektár. A zöldséges kertekben fejlett öntözőrendszer van, több mint 5000 kutat fúrtak, lábakon álló fém víztartályokat építettek. Reggeltől estig működnek a nagy teljesítményű szivatytyúk. Az istálló állatok helyett műtrágyával, növényvédőszerekkel van tele.

Mindez valóban a személyes zöldségszükségletek kielégítésére és a fölösleg helyi piacokon való eladásáért történik? A fő ok a pénz utáni hajsza, s a jövedelmek igen jelentősek. Nemrégiben még egy „szotka" (a hektár századrésze: 100 m²) zöldség 500—600 rubel hasznot hozott, ma pedig már több mint ezret. A legtöbb családnak pedig 15, sőt akár 30 szotka földterülete is van.

Csak a tavaszi fóliasátrakban — számítások szerint — 60—80 millió rubel értékben termesztettek primőröket kertészeink. Ez négyszerese a járásunkban dolgozó összes mezőgazdasági munkás évi béralapjának. A legvállalkozóbbak már kiirtották a virágoskerteket, a szőlőket, levágták az állatokat, köztük a szarvasmarhákat is. Vogyanoje faluban a 2400 portán összesen 13 szarvasmarha maradt. 7—8 évvel ezelőtt pedig még szinte minden családnál volt.

Tehát a kertészkedés meglehetősen jövedelmező, s így járásunkban körülbelül 5000 munkaképes személy minden ok nélkül távol marad a társadalmi termeléstől. Május, június, júliusban sokan otthagyják a munkájukat az állami vállalatoknál, és elmennek retket, hagymát, paradicsomot árulni. Csak az állami gazdaságokban 20—24 ezer munkanap vész kárba a munka dandárja idején az ilyenfajta hiányzások miatt. Igen nagy az az erkölcsi kár, amit a háztáji ilyen felhasználása okoz.

Mit lehet tenni? Sajnos, nem sok hatékony eszköz áll rendelkezésre. A párt- és tanácsi szervek gyűléseket tartanak, elmagyarázva a földhasználatra vonatkozó törvényeket. Intézkedéseket is hoztak, növelni fogják a háztáji termékek szervezett felvásárlását. Az elmúlt évben a járásban 115 felvásárlási hely nyílt, és szerződéses alapon 42 ezer tonna zöldséget vásároltak fel 40 millió rubel értékben. És ez mégsem elég. Hol a kiút? Lehet, hogy valamiben tévedek, de mégis úgy vélem: országos méretekben manapság nemcsak ösztönözni kell a háztáji gazdaságok fejlesztését, hanem olyan intézkedésekre is szükség van, amelyek megakadályoznák a nyerészkedő tendenciákat. *(A. Labjak, az Ukrán KP Kamenszko Dnyeprovszki járásának titkára, Zaporozsje megye)*

(A piac bűvöletében) Nemrég megjelent az iskolánkban egy erőtől és egészségtől duzzadó fiatal nő, és már a küszöbről kijelentette dühösen és felháborodottan: „Tűrhetetlen, amit a szovhoz igazgatósága művel! Ön képzett ember, segítsen, hadd fogalmazzam meg a panaszomat." Miről is van szó? „Traktort kértem, hogy felszántsam a kertemet, utolsónak kaptam meg. Vásárolni akartam tőlük egy növendékbikát — nem tudunk adni, mondták. Keveréktakarmányt — nincs, kaszálót — a legrosszabbat adják. És még az újságok azt írják: erősíteni kell a háztáji és kisegítő gazdaságokat. Hol itt az erősítés? Nekem két tehenem és három növendékbikám van, hogy lássam el őket takarmánnyal?"

Régi falucskánk, Eusta a Tom folyó festői partján fekszik, a várostól egy hajításnyira. Látni tőlünk egész Tomszkot. A jó legelők és kaszálók lehetővé teszik a falusiaknak, hogy több tehenet is tartsanak. Termékfeleslegüket naponta elvihetik a városi piacra.

De térjünk vissza látogatómhoz. „Ön sehol sem dolgozik, pedig segíthetne a szovhoznak a takarmánykészítésben. Ezért a segítségért szívesen adnánk el önnek megfelelő mennyiségű szénát" — emlékeztettem őt. „Nem tehetem. Gyerekeim vannak, az állatokat is el kell látnom..." Nem jutottunk közös nevezőre. Csak egyvalami derült ki: egyesek kötelesek ezt meg azt megtenni. Az állam köteles segítséget nyújtani a háztáji gazdaság fenntartásához, köteles térítésmentesen gyógyítani, tanítani a gyerekeket. De mit ad ő cserébe az államnak? „Maguk itt mind egy követ fújnak. De majd én ráncba szedem mindannyiukat" — fejezte be a beszélgetést látogatóm.

Falun nincs elég munkaerő. Ugyanakkor egyes falusiak a legnagyobb munkaidőben csak szépen gyarapodó háztáji gazdaságukkal foglalkoznak, bogyós gyümölcsöket, gombát szednek az erdőben, egész nap a piacon üldögélnek. Egyszer a városi piacon

megállt mellettem vadonatúj Ladájával egyik volt évfolyamtársam, és felajánlotta, hogy visszavisz a faluba. „Több mint egy évvel ezelőtt otthagytam az iskolát — mesélte. — Régi földműves családból származom, így azután ráálltam a mezőgazdaságra. Ma egy nap alatt többet kerestem, mint te egy hónap alatt. Kényelmes munka. Kevesebb idegesség, több pénz." Az autón kívül van még két lova, kaszálógépe, három tehene, növendékbikái, plusz egy üvegháza. Segíti a felesége (aki szintén otthagyta az iskolát), valamint a rokonai. Valahol azonban mégiscsak kell dolgozni. Dolgozik is: a klubban, szakkörvezető.

Egyre több falusi dolgozó nyergel át a hatalmas nyereséget hozó háztáji gazdaságra. A piacon erejük teljében levő falusi fiatalok százai árusítják háromszoros áron a mezőgazdasági termékeket. És ezen a napon hogy könyörgött reggel telefonon az egyik részlegvezető, küldjenek má: az üzemből legalább 10—20 embert, aki segítene a széna betakarításában.

Nem a piaci kereskedelmet ellenzem. Támogatom a kisegítő gazdaságokat is. De csak bizonyos határokig. Nem szabad megengedni, hogy a személyi tulajdon nem munka útján szerzett jövedelem forrása legyen — hogy ezt a tulajdont a társadalmi érdekek ellen fordítsák. *(C. Gavrilenko, az eustai nyolcosztályos iskola igazgatója, Tomszki járás, Tomszki Terület)*

(Megbízható támasz) Hosszú szünet után a múlt évben a krasznodari terület Oktyabrszk nevű falujában vendégeskedtem rokonaimnál. Nyomban észrevettem a csendes utca életében végbement változást. A szomszédasszony túladott tehenén: ez volt az egyetlen fejőstehén a közelben, amely sokak tejellátását biztosította. Nem kivételes az eset. Más falvakban is hallottam a panaszt: meg kell válni a tehéntől. Az ország számos vidékén csökken a szarvasmarha-állomány. E nemkívánatos jelenségnek számos oka van. De van egy általános ok: nem fordítanak elegendő figyelmet a kisegítő magángazdaságok fejlődésére. Pedig e gazdaságok ma még számottevő mértékben részesednek a termelésben. Hogyan segíthetjük őket?

A magángazdaságok támogatása ma az SZKP mezőgazdasági politikájának egyik fontos iránya. Érdekében már eddig is sok intézkedés történt. Évente sok millió naposcsibét, süldőt adnak el. Ez konkrét módon meg is térül. Bár tartalékok még bőven vannak. Hadd említsünk meg egyet közülük. A kisegítő gazdaságokban ma lényegében nem fajtiszta, alacsony hozamú szarvasmarhát tartanak. A kolhoztagoknak főleg a kiselejtezett állatokat adják el. Ezért a fejési átlag is 450 literrel alacsonyabb, mint a szocialista szektorban. Ha feljavítanák az állományt, akkor több millió tonnával lehetne növelni a tejhozamot.

Ugyanez elmondható egyes gyümölcsösökről, konyhakertekről, bogyósgyümölcs-telepítésekről. Csupa kis hozamú gyümölcsfát, kultúrnövényt találunk, fajtaminőségüket csak hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg. Így nemcsak hogy a termés egy része megy veszendőbe, de a földet is rosszul hasznosítják. Mivel magyarázható ez?

Már mondottuk, hogy a kisegítő gazdaságok együttvéve az ország hatalmas agrárműhelyét képezik. De dolgozik-e bennük szakember? Kétlem. Nem ártana hasznosítani egyes testvérországok tapasztalatait. Nézzük Magyarországot. Itt a szövetkezetekben és az állami gazdaságokban több ezer azoknak az agronómusoknak a száma, akik a háztáji gazdaságok szakértői. Sok esetben külön elnökhelyettes foglalkozik a háztáji gazdaságokkal.

De térjünk vissza Oktyabrszk faluhoz. Miért vált meg tehenétől a szomszédasszony? Kaszálót nem osztanak. Nyáron nincs hol legeltetni az állatot. Energikusabban kellene gondoskodni az országban a személyi tulajdonban levő állatállomány legeltetéséről, szerződéses alapon kaszálókat biztosítva a lakosságnak. Számos esetben elavult módszereket alkalmazunk. A háztáji tehén tulajdonosa számára egy második műszakot jelent. És ez a műszak nem is könnyű. Nem mindenkit vonz, különösen nem a fiatalokat.

Szorosabb kapcsolatokat kell kialakítani a kisegítő gazdaságok és a szocialista szektor között. Ennek érdekében az első lépéseket már megtették.

Az ogyesszai terület tatarbunari járásában főleg a libatartás területén alakult ki kooperáció. A kolhoztagok libanevelésre szerződnek a kolhozokkal, a kolhozok ehhez konkrét mennyiségű ingyenes takarmányt biztosítanak: egy kilogrammos súlygyarapodás után két kilogramm takarmányt. A tagok kötelezik magukat, hogy bizonyos súlyig hizlalják a libákat, és szerződéses áron eladják a kolhoznak a libák 70%-át. Az összeg beleszámít az átlagos évi keresetbe. Az ilyen formák azonban nagyrészt helyi kezdeményezésre jöttek létre. A megfelelő hatóságoknak tanulmányoznia kell és megfelelő mederbe kell terelnie ezeket a kapcsolati formákat.

Felmerül még egy probléma. A kisegítő gazdaságok az agrár-ipari komplexum részét képezik, márpedig mezőgazdaságunk

fejlődését komplex módon kell értékelni, figyelembe véve és megtervezve a gazdaság valamennyi alkotórészének fejlődési ütemét. Hiszen hiába növekszik a szarvasmarha- és baromfiállomány a kolhozokban és a szovhozokban, ha ugyanakkor csökken a háztájiban. 1967 és 1971 között a mezőgazdaság szocialista szektorában a tehénállomány mintegy 200 ezerrel növekedett, a háztájiban viszont 1,6 millióval csökkent...

Az illetékes szerveknek és személyeknek képviselniük kell a kisegítő gazdaságok érdekeit. Kívánatos lenne társadalmi bizottságokat alakítani. Ezek dolgoznák ki a segítség különböző formáival kapcsolatos javaslatokat, vizsgálnák meg az egyes családok háztáji földhasználatának kérdéseit, a határvitákat, ezek nyújtanának segítséget a háztáji földek használatának nyilvántartásához és ellenőrzéséhez, a takarmányigények meghatározásához, szerveznék meg a legelőgazdálkodást, a vetés és a gyümölcsösök vegyvédelmét, a háztáji gazdaságok vetőmaggal, tenyészállattal stb. történő ellátását.

Igaz, Ukrajnában és Litvániában megalakultak a gyümölcs- és zöldségkertészek köztársasági társulásai. A szövetséges köztársaságok kereskedelmi minisztériumaiban kolhozkereskedelmi főosztályok működnek. De konkrét országos rendszerre van szükség. Enélkül számos feladat megoldása elakad. Jelenleg a kertészeti felszereléssel, a „kisgépesítés" eszközeivel több tucat minisztérium és főhatóság üzemeinek százai foglalkoznak. De menjünk csak be bármelyik szerszámboltba: szegényes a választék. A legegyszerűbb mezőgazdasági munkaeszközök iránti keresletet sem tudják megfelelően kielégíteni.

A háztáji gazdaságok több figyelmet érdemelnek. El kell mélyíteni és ki kell bővíteni kapcsolataikat a szocialista szektorral, meg kell tervezni e gazdaságok fejlődését. *(G. Smeljov, a közgazdaságtudományok doktora, Moszkva)*

(A szerkesztőség megjegyzése) A fenti anyagok szerzői — mint látjuk — tisztában vannak a háztáji gazdaságok társadalmi szükségességével. Ugyanakkor felfigyelnek a háztáji gazdaságok fejlődésének néhány nemkívánatos következményére. Senki sem vonja kétségbe a háztáji gazdaságok létjogosultságát. Az állati és növényi eredetű termékek termelésének fontos forrásai. 1978-ban a háztáji gazdaságok adták a teljes hús-, tej- és zöldségtermelés mintegy harmadát, nagy mennyiségben termeltek gyümölcsöt. Termelésük növelése nem igényel nagyobb beruházásokat, újabb anyagi-technikai eszközráfordítást. Segítségükkel növelhető a jövedelem, és a dolgozók adott kategóriájának jóléte. Az itt végzett munka sokak számára erkölcsi öröm. Kedvező hatással van különösen a gyermekekre, akik már korán vonzódnak az erejükhöz méretezett fizikai munkához, a természettel való érintkezéshez.

Látnunk kell azonban a negatív jelenségeket is. Mivel magyarázható, hogy a háztáji gazdaságok viszonylag kis földterületen meglehetősen nagy mennyiségű terméket állítanak elő? A háztáji nagyrészt a társadalmi termelésre épül. A kolhozok és a szovhozok látják el növendékmarhával, naposcsibével és takarmánnyal, szállítóeszközökkel, segítséget nyújtanak a föld megműveléséhez stb., olykor térítésmentesen. A háztáji gazdaságok termelésében tehát óriási mennyiségű társadalmi munka tárgyiasul.

És hogyan használják fel az előállított terméket? Elsősorban a személyi szükségletek kielégítését szolgálják, a kevés termésfelesleget a helyi piacon értékesítik. Amikor azonban tulajdonosai kezében a háztáji gazdaság egyre inkább árutermelő jelleget ölt, felmerülhetnek nemkívánatos jelenségek. A háztáji gazdaság munkatermelékenysége alacsonyabb. Az előnyök más okokból adódnak. A háztáji gazdaság bizonyos körülmények között élősködhet is a társadalmi termelésen. Gyakorlatilag térítésmentesen jut bizonyos eszközökhöz, villamos energiához, gázhoz, különböző szolgáltatásokhoz, ugyanakkor — sok esetben — termékeit magasabb piaci áron értékesíti. Mindez kedvező feltételeket teremt azok számára, akik növelni kívánják az egyéni szektor árutermelő jellegét és ezen az alapon kívánnak nem munkával szerzett jövedelemhez jutni.

A szabályozók lényege talán abban állhatna, hogy a háztáji gazdaságok árutermelésének fokozása iránti érdeklődés megrendítése nélkül, a törvény által megadott kereteket szigorúan megtartva legalább annyit vissza kell adni a társadalomnak, amennyit az nyújtott. Figyelmet érdemelnek az olyan javaslatok, hogy tartós kooperációt kell kialakítani a háztáji gazdaságok és a társadalmi termelés között, fejleszteni kell a szerződéses kapcsolatokat. Meg kell vizsgálni azt is, hogy a meglevő gazdasági szerveken belül olyan részlegeket állítsanak fel, melyek irányíthatják a háztáji gazdaságokat, elemezhetik a háztáji gazdaságok fejlődési tendenciáit stb.

Ezek az intézkedések elősegíthetik az egyéni szektor termelésének növekedését, a munkaerő-tartalékok, a szabad idő, minden talpalatnyi parlagon heverő föld kihasználását. *(Pravda, 1980. február 1.)*

Az olasz agrárnépesség elöregedése és kiáramlása a mezőgazdaságból

Fabrizio De Filippis

Az 1966-tól 1976-ig terjedő évtizedben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 4 660 000-ről 2 929 000-re csökkent. A csökkenés mértéke évente átlagosan 4,8% volt. A mezőgazdaság tehát, jóllehet a múlthoz képest kisebb mértékben, továbbra is munkaerőt bocsát a többi gazdasági szektor rendelkezésére: 1966-ban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak az összes foglalkoztatottnak 24,7%-át, 1976-ban már csak 15,3%-át tették ki. A mezőgazdaság részesedése azonban, ha más tőkésországok hasonló adataival vetjük össze, még mindig elég jelentős. Így például 1970-ben a szóban forgó arány az Egyesült Királyságban 3%, az Egyesült Államokban 4%, Nyugat-Németországban és Hollandiában 6%, Belgiumban 5%, Dániában 12%, és Franciaországban 14% volt. Ezeknek az adatoknak a fényében könnyen úgy tűnhet, hogy hibás és kilátástalan minden olyan törekvés, amely a mezőgazdasági foglalkoztatottságnak a jelenlegi szinten való stabilizálására irányul, illetve amely az ifjúságot arra ösztönzi, hogy ebben a szektorban keressen munkát magának. Másfelől azonban bizonyos, a mezőgazdaság helyzetétől független, makroökonómiai meggondolások alapján, néhány év óta egyre erőteljesebben domborítják ki annak szükségességét, hogy „az ifjúság térjen vissza a földhöz": e nézetek képviselői ugyanis a mezőgazdaságtól azt várják, hogy járuljon hozzá a strukturális munkanélküliség és ezen belül a fiatalok munkanélkülisége által fölvetett problémák megoldásához.

E két érvelési mód közül az első, amely a mezőgazdasági foglalkoztatottság elkerülhetetlen visszaesését olyan tényezőként posztulálja, amely egy tőkésország fejlődésének és a mezőgazdaság modernizálódásának *mindenképpen* pozitív velejárója, amint látni fogjuk, hibás. Ha elfogadjuk, hogy a szóban forgó visszaesés hosszú távon egy fiziológiai folyamat eredménye, akkor egyszersmind azt is látnunk kell, hogy ez a folyamat nem léphet túl egy bizonyos korlátozó tényezőn: a csökkenő mezőgazdasági foglalkoztatottságnak is biztosítania kell a generációk olyan cserélődését, amely képes az agrárszektor termelő szerepének megfelelő foglalkoztatási struktúra fönntartására. Továbbá, ha elismerjük, hogy az agrárnépességnek a mezőgazdaságból való kiáramlása nem hagyja változatlanul a foglalkozási struktúrát (a szektorban maradó népesség nem, kor, képzettség szerinti összetételét), akkor ezzel azt is elismertük, hogy az említett korlátozó tényező túllépése az agrárnépességnek a mezőgazdaságból való kiáramlását nehezen befolyásolható, egyensúlyzavarokat előidéző faktorrá változtathatja át. Azonban a második érvelési mód sem meggyőző, hiszen csupán az agrárszektor „konjunkturális szempontokból való használhatóságára" mutat rá, és a mezőgazdaságot olyan „külsődleges" célok szolgálatába kívánja állítani, amelyeket egy sajátos ipari fejlődési modell szükségletei szabnak meg. Ennek következtében teljesen esetlegesek a szóban forgó célok és a mezőgazdaság „belső" szükségletei közt fennálló kapcsolatok.

Az elkövetkezőkben megpróbáljuk megmutatni, hogy azt a követelményt, miszerint növelni kell a fiatalok mezőgazdaságba áramlásának ütemét, a mezőgazdaság belső elemzése révén is alá lehet támasztani.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak korcsoportok szerinti elemzése azt mutatja, hogy a fiatalok száma csökkent a legerőteljesebben. 1966-ban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak 30%-a volt 35 éven aluli, 1976-ban már csak 22%. Az egyes korcsoportok arányában bekövetkezett változások vizsgálata azonban, az első (14—24) korcsoportot kivéve, csak általános információt ad az egyes korcsoportok relatív súlyának megváltozásáról, és semmit sem mond az egyes korcsoportokon *belül* lejátszódó folyamatokról. Ez utóbbiak elemzéséhez ki kell számítani az egyes korcsoportokra jellemző *specifikus* kilépési (nem mezőgazdasági foglalkozás választása + halandóság) arányszámokat. Tízéves időszakot (1966—76) alapul véve, azt kapjuk, hogy a specifikus kilépési arányszámok a korral együtt nőnek (ami azzal magyarázható, hogy a halandóság szerepe is a korral együtt növekszik), kivéve a 14—24 év közti korosztályt (ahol a halandóság csekély szerepet játszik), amely éves átlagban kisebb kilépési arányszámot mutat (4,2%), mint a vizsgált időszak aggregált átlaga (4,8%) (ahol a halandóságnak nyilván sokkal nagyobb szerepe van).

A vizsgált időszakot két öt-ötéves periódusra bontva látható, hogy az első periódusban a magasabb kilépési arányszámokkal rendelkező korcsoportok voltak túlsúlyban, míg a másodikban a helyzet kiegyenlítettebbé vált. Durván azt mondhatjuk tehát, hogy a szóban forgó adatok tanúbizonysága szerint 1971-től, az olasz gazdaság strukturális válságának kezdetétől a mezőgazdaságon kívüli szektorok részéről megnyilvánuló munkaerő-kereslet lanyhulása következtében jelentősen le-

lassult az „erős" korcsoportoknak (akik a migrációs jelenségek bázisát alkotják) a mezőgazdaságból történő kiáramlása. Ebben az időszakban a 25 és 29 év közti koroszt\u00e1ly évi átlagos kilépési arányszáma csupán 0,5% volt, míg a 30 és 34 év közti koroszt\u00e1ly létszáma évente átlagosan 0,5%-kal nőtt. Így tehát az, hogy 1971 és 1976 között az aggregált kilépési ráta magas maradt (4,5%), *jórészt a halandóság megnövekedett szerepének tulajdonítható.* Ez azt jelenti, hogy az agrárszektor munkaerő-tartalékainak csökkenése sokkal inkább a szóban forgó népesség korösszetételének megváltozásából fakad, mint az itt foglalkoztatottaknak más szektorokba való átlépéséből; azaz megfordíthatatlan folyamatról van szó, illetve arról, hogy ez a folyamat nincs kapcsolatban olyan ökonómiai természetű változók hatásával (a többi gazdasági szektor munkaerő-kereslete, a mezőgazdaságon kívüli és a mezőgazdaságon belüli kereseti lehetőségek viszonya), amelyeknek egyébként szabályozniuk kellene a mezőgazdasági foglalkoztatottság alakulását.

Ez természetesen az agrárpolitika területén is érezteti hatását: néhány évvel ezelőtt a mezőgazdasági foglalkoztatottságnak valamilyen kívánatos szinten való rögzítése pusztán *a mezőgazdaságból való kiáramlás szabályozását* jelentette. Ma ennek a célnak az eléréséhez a mezőgazdaságban foglalkoztatott fiatalok számának a növelése szükséges, hiszen csak ez gátolhatja meg az agrárnépesség fiziológiai elöregedését, amely egyre jobban (és ez az elkövetkező években még csak fokozódik) csökkenti a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámát és termelékenységét. *(Politica et Economia, 1979. 4. sz.)*

A chilei ellenforradalom gazdasági és szociális mérlege

A Chilét politikai szabadságától megfosztó rezsim gazdaságpolitikusai nagyobb gazdasági szabadságot kívánnak adni az országnak. Pinochet elnök kormányzásának első hat évében az állam, a chilei gazdaságirányítás tradíciói ellenére, egyre kevésbé avatkozik bele a gazdaság működésébe. Az árszabályozást 1973-ban megszüntették. Allende kormányzása idején sok termék árát befagyasztották, ami oda vezetett, hogy jó néhány áruhoz csak a feketepiacon lehetett hozzájutni. Az árszabályozás megszűnésével az árak fölszöktek, és ez rövid távon rendkívüli mértékben megyorsította az inflációt. A kormányzat szerint azonban hosszú távon a verseny sokkal hatékonyabban szabályozza az árakat, mint ahogyan ezt a központi gazdaságirányítás valaha is tette. A kamatlábat 1975 közepén fölszabadították. Ezzel a személyes megtakarítást kívánták ösztönözni, amely Allende alatt szinte nem is létezett, hiszen a kamatláb reálértéke negatív volt. A titokban működő tőkepiacot legálissá tették. A kormány abban bízik, hogy a beruházásoknak a GDP-ből való részesedése, amely Allende kormányzata idején 10% volt, ma pedig 15%, a tőkepiac bővülésével tovább nő. A bankok központi ellenőrzését is megszüntették, és lehetővé tették, hogy külföldi bankok működjenek az országban.

Chilét, amelynek gazdasága hagyományosan magas vámfalak és egy fölülértékelt valuta mögé sáncolta el magát, fiatal gazdasági vezetői arra kényszerítették, hogy szembenézzen a világgazdaság kihívásával. A vámkorlátokat fokozatosan leépítették. 1973-ban a gyakran 600%-ot is elérő vámok rengeteg külföldi árutól fosztották meg Chilét. Az átlagos vámtarifa 100% volt. A vámok voltak Chile tradicionálisan importhelyettesítésre irányuló gazdaságpolitikájának — némileg viharvert — támpillérei. Ma az átlagos vámtarifa 10%, és ezen a szinten is fog maradni. Így olcsó külföldi áruk árasztják el a chilei piacot. A lassú kezdet után egyre több külföldi pénz áramlik az országba. Csupán a múlt év első hat hónapjában 1,6 milliárd dollár értékű külföldi beruházási tervet hagytak jóvá, míg ez az érték 1978-ban 1,3 milliárd $, 1977-ben 900 millió, 1974-ben pedig csak 24 millió $ volt.

Az állami irányítású gazdaságból a liberális gazdaságba való átmenet azonban korántsem volt fájdalommentes. Az 1975—76-os válság legalább olyan súlyosan érintette Chilét, mint az 1930-as Nagy-Britanniát. A munkanélküliség egyre nagyobb méreteket öltött. A gazdasági növekedés 1977-ben gyorsult föl, és a munkanélküliség is visszaesett 11%-ra. A következő évben azonban ismét meghaladta a 14%-ot. A munkanélküliek sorsa nem irigylésre méltó Chilében, még akkor sem, ha a kormányzat a munkanélküli segélyt a fehérgalléros okról a kékgalléros munkásokra is kiterjesztette. Jelenleg kb. 60 000 munkás kapja egy évig korábbi bérének felét, háromnegyedét. Mintegy 300 000 munkás semmiféle segélyben sem részesül. Az állással rendelkezők reálbére mintegy harmadára csökkent a válság alatt. 1975 után a bérek növekedését a létfenntartási költségek emelkedésével kapcsolták össze. Az indexet azonban az áremelkedések átlagá-

ból számítják, és nem az alapjavak, (például az élelmiszerek) árának változásából, jóllehet az alacsony fizetésűek költségvetésében ezek játsszák a legnagyobb szerepet, és áruk a többi áruénál gyorsabban emelkedik. A kormányzat kimutatása szerint a szociális kiadások részesedése az összes kormányzati kiadásból az 1970-es 40, és az Allende elnök alatti 30%-kal szemben a múlt évben 54%-ra nőtt. Lehet, hogy ez így van, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a kormányzati kiadások abszolút összege időközben jelentősen csökkent. 1975 és 1977 között, a hadsereg uralmának két legkegyetlenebb évében, a szociális kiadások reálértéke 25%-kal lett kisebb. A kormányzati kiadások megnyirbálása súlyosan érintette a közoktatást is. Az általános iskolát befejező gyermekek száma 1973 és 1978 között 40 000-rel csökkent, mivel a szegényebb családok arra kényszerültek, hogy dolgozni küldjék gyermeküket. A kormányzati kiadások csökkentésének a lakásépítés volt a másik áldozata: 1965 és 1973 között évente átlagosan 28 000 lakás építését finanszírozták közpénzekből, míg 1974 és 1978 között az évi átlag csak 9000 lakás volt.

A szenvedés azonban már a múlté, mondják Chile fiatal, ambíciózus gazdaságpolitikusai. Pinochet elnök szeptemberben hozta nyilvánosságra azokat a reformjavaslatokat, amelyek a chilei társadalom átalakítását tűzik ki célul. A társadalombiztosítás reformjának értelmében a munkaadók a korábbinál kevesebb hozzájárulást fizetnének, mint eddig, mert az általuk fizetett hozzájárulást a kormányzat úgy tekinti, mint a foglalkoztatás adóját. Az így kieső összegek egy részét az állam fedezné, de a voltaképpeni terheket a munkavállalók viselik majd, hiszen kevesebb segélyt kapnak. Ezt a tervet a lakásjuttatás rendszerének megváltoztatására irányuló elképzelés követi. Azok a családok, akik első lakásuk megvásárlására megtakarítanak 5000 $-t, ugyanekkora összegű pénzbeni juttatást kapnak, és ezen olyan lakást vásárolhatnak, amilyen nekik tetszik. Ez az elképzelés arra lenne hivatott, hogy fölszámolja a lakásjuttatáskor érvényesülő protekciót, félő azonban, hogy a lakásjuttatás egész rendszerének megszűnését idézi elő.

A kormányzat nem mondott le arról a mezőgazdaság átalakítására irányuló reformprogramról sem, amelynek végrehajtása már Alessandri elnök konzervatív kormánya idején megkezdődött. E reformok végrehajtása során, 1973-ban közel 4 millió acre földet sajátítottak ki vagy foglaltak el törvénytelenül — ennek 9/10-ed részét Allende alatt. A föld legnagyobb részét azonban „átmenetileg" államilag kijelölt testületek vették kezelésbe, és nem adták át egyéni gazdálkodóknak. A jelenlegi kormányzat sem vállalta azonban annak a politikai viharnak a kockázatát, amelyet a föld régi tulajdonosainak való közvetlen visszaadása váltott volna ki; ehelyett a kisajátított terület 4/5-ét kicsiny, magánkézben levő parcellákra osztotta föl, földhöz juttatva így mintegy 40 000 családot. A maradék földterületet önkéntes termelőszövetkezetek művelik. Az új tulajdonosok közül azonban sokan túl kicsinek találták a parcellákat, és eladták őket régi tulajdonosaiknak. A kormányzatot, úgy látszik, különösen aggasztja a kistulajdonosok sorsa: tavaly például 40 millió dollárnyi külön hitelt osztottak szét köztük. Így kívánják segíteni azt a 195 000 chileit, aki akkora földdarabon küzd a létéért, amely túl kicsiny ahhoz, hogy eltartsa őt és családját.

Divide et impera! — lehetne az új reformok jelszava. A kormányzat utolsó és legambíciózusabb terve a munkaügyi kérdések szabályozására vonatkozik. A csak szervezett munkásokat foglalkoztató üzemek rendszerét már régen törvényen kívül helyezték; minden szakszervezeti vezetőt titkos szavazással kell megválasztani; hivatalosan is elismert sztrájkra csak szavazás után kerülhet sor. A reformtervezetben az az ötlet is fölmerül, hogy az iparban bevezetik a munkásrészvétel valamilyen formáját — de inkább a nyereségrészesedési rendszerről van szó, mint arról, hogy a munkások közvetlenül részt vegyenek a vállalatirányítás munkájában. A javaslatot azonban konvencionális szakszervezetellenesség jellemzi, amikor a kollektív alku szabályozására kerül sor. A munkásoknak ugyan ezután is joguk lesz sztrájkolni, de 30 nap múlva a vállalatvezetés elbocsáthatja őket. 60 napnyi sztrájk után a munkásokat úgy tekintik, mint akik önként mondtak föl, ami azt jelenti, hogy nem jogosultak a társadalombiztosítási juttatásokra és a munkaadó mást alkalmazhat helyettük (ez pedig 14%-os munkanélküliség mellett nem okoz túl nagy nehézséget). Bizonyos közüzemekben, illetve a „stratégiai fontosságú" iparágakban dolgozó munkások pedig nem is sztrájkolhatnak.

A vezető chilei közgazdászok elkönyvelhetnek már némi sikert a chilei gazdaság talpra állításában. Aszerint fogják azonban végül megítélni őket, hogy az elveszett 70-es évek után a 80-as években elviselhetőbbé válik-e az átlagos chilei polgár sorsa. Ha ebben kudarcot vallanak, a chileiek, mihelyt ismét beleszólhatnak saját

ügyeik intézésébe — és ez az idő talán nincs is már olyan messze —, félresöprik a jelenlegi gazdaságpolitikai reformterveket. *(The Economist, 1980. február 2—8.)*

Út egy jobb jövő felé

William Irwin Thompson

Ha megfigyeljük az ősi sumér városok felemelkedését és a civilizáció folyamatát, drámai változást fedezhetünk fel az emberi kultúra időhöz és térhez való viszonyában. A vadászó és gyűjtögető társadalmak az évszakok körforgásához igazodtak. A törzs vándorolt, nem formálta át a környező természetet. A letelepedett, városlakó ember ehelyett behatárolt életteret hoz létre, melynek középpontja és perifériája van. A középpont és a periféria polaritására épül a civilizáció. A periféria az energiaforrás, amit a központ irányít. A város létrejöttét az magyarázza, hogy olyan hatalmas tudásanyagot összegez, amelyre az egyén képtelen. Az írástudatlan törzseknél a tudást a népi kultúra hordozza: nem tények, csak tapasztalatok és rituálék formájában. Az írás megjelenésével jutunk a tények birtokába. A tudás ekkor válik el az egyéntől és lesz intézményessé.

A város felbontja a törzsi közösséget, s lehetővé teszi az egyén kiemelkedését. Ez az egyén napjainkra zabolátlanná vált: olyan kultúrát, technikát teremtett önmegvalósító tevékenysége során, mely pusztulással fenyegeti a Földet. Az iparosodás kritikus ponthoz érkezett a leginkább energiaéhes nagyvárosokban.

Olyan félreeső vidékeken, azonban, mint Új-Zéland, Skócia vagy a kanadai Prince Edward-sziget, a jelek szerint valami új van kialakulóban, reális jövőképet vetítve elénk: a túliparosodást követő „iparon túli kultúrát".

A tőkét koncentráló, energiaválságban szenvedő gazdaságot felváltja a munkára alapozott, decentralizált, regionális termelés. Nem a család, hanem a közösség lesz a fogyasztás alapegysége; a termelés is közösségi alapon történik — ehhez szükségszerű az eszközök és a technológia kollektivizálása is. A hagyományos energiaforrások helyett a nap és a szél kerül előtérbe.

Néhány futurológus ellentétes véleménye szerint — Hermann Kahnnal az élen — nincs más alternatíva, mint az egyre nagyobb ütemű ipari fejlődés. Számomra tarthatatlan elképzelésük a XXI. századról, amely szerint a húszmilliárd boldog földlakó fejenként húszmillió dollárt fog felemészteni évente.

Jelenleg négy archetipikus erő hat modern kultúránk változásának irányában. Az egyikre, a világnemzet kialakulására először Teilhard de Chardin francia filozófus figyelt fel az 1940-es években. Az atombombáról írt esszéjében megjegyzi, hogy minél jobban fegyverkeznek a nemzetek függetlenségük védelmére, annál szükségesebb, hogy nemzetközi szervezetekbe tömörüljenek.

A második folyamat a városok decentralizálása felé mutat. Az elektronikus hírközlő berendezések eltörlik a hagyományos városfogalmat. A központ és a periféria pólusait megszünteti az új civilizáció, mely visszatér a természethez, de nem a Marx által ostobának nyilvánított természeti léthez. A civilizáció komplex egésszé kristályosodik a bioszférához hasonlóan: minden pontja kapcsolatban áll az összes többivel, s mindegyik egyformán fontos lesz a fejlődés folyamatában — egy apró település éppúgy, mint az óriás London vagy New York.

A harmadik irányzat a technika miniatürizálása. Ha a gép kisméretű, újra hallhatjuk a fák zúgását, s akkor a civilizáció és a természet viszonya gyökeresen át fog alakulni. Ily módon csökkenthetnénk az iparosodás hatását a bioszférára, a modern társadalom neurotikus tüneteit felszámolhatnánk.

A negyedik fejlődési irány lelki-szellemi. A tudat fejlődésével az értékrendszer nem a fogyasztó, hanem a gondolkodó ember szemléletét tükrözi.

Az „iparon túli" falvak mind a négy tendenciát egyesítik, ennek ellenére csak lehetőséget jelentenek, s nem szükségszerűen bekövetkező folyamatot. Mind a négy tendenciának van ellenpárja: atomháború, a nagyvárosok kataklizmája, bürokrata kormányzatok, uralkodó szellemi elit és a bioszféra pusztulása.

A kísérleti vállalkozások jelentősége, hogy még időben kínálnak választási lehetőséget; de véleményem szerint a rohamos fejlődés miatt hamarosan ez lesz az egyetlen járható út számunkra. Ez az új kultúra nem visszatérés az agrártársadalomhoz: egybeolvasztja az eddigi klasszikus struktúrákat, a vadászó-gyűjtögető életmódot, a mezőgazdaságot, az ipart és a kibernetikát, majd új irányba fordul a fejlődés spirálján.

A közösség nevel is: a gyermekek a felnőttekkel együtt dolgoznának, alkotnának a legkülönbözőbb tevékenységi területeken. Az ember élményszinten tanulna

születésétől haláláig. Hasonló közösségek már működnek, például Indiában, Skóciában. Lindisfarne-i kommunánkban (Long Island, New York állam) hagyományos módszerekkel próbálunk távolodni a korlátlan növekedés világától. Lindisfarne még nem fejlődött azzá az „iparon túli" településsé, melyet felvázoltunk — ez napjainkban még csak körvonalazódik a fennálló kísérleti kommunákban.

E vállalkozások nem menekülési kísérletek, hanem lépések azon az úton, mely a természet és a civilizáció egyesülése, az ember értelmi-érzelmi átalakulása és újfajta közösségi lét felé vezet, Földünk szent és sérthetetlen mivoltát megőrizve. *(Dialogue, 1979. 3. sz.)*

Város-utópiák

Wolf von Eckhardt

„A legkedvesebb és legigénytelenebb ember, egyike azon tiszteletre méltó hősöknek, akik nagy dolgokat hoznak létre, miközben környezetük állandóan azt bizonygatja, hogy elgondolásaik mennyire utópikusak és kivihetetlenek" — így jellemezte George Bernard Shaw a századforduló legnagyobb, angol születésű, később Amerikába áttelepült építészét, Ebenezer Howardot. Neve és műve mostanában azért lett újra aktuális, mivel vajmi kevés olyan koncepciózus építész van, akinek határozott elképzelései lennének egy város vagy lakónegyed esztétikus s ugyanakkor praktikus megtervezéséről. Úgy tűnik, az elődök munkájának tanulmányozása most is termékenyítőleg hathat.

A modern építészet és várostervezés gyökerei összekapcsolódnak a XIX. század utópista-szocialista mozgalmainak hagyományaival. Az ekkori építészeti elképzelések nem elsősorban korunknak akartak megfelelni, hanem egy eljövendő, „modern" világ igényeit kísérelték meg kielégíteni. Ezeken a hagyományokon nevelkedett a három, kétségtelenül legmeríészebb kísérletező és újító: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright és Le Corbusier.

Sir Ebenezer Howard (1850—1928) a legnagyobb s ugyanakkor paradox módon a legkisebb hatású figura volt e három „futurista" közül. Új és sajátos szerkezetű települések százait tervezte meg az elkövetkező korok számára, melyeknek azonban csak elenyészően kis része jutott el a megvalósításig. Elképzeléseiben a természetet építészeti elemként igyekezett fölhasználni, s a természettel való harmónia mindig is elsődleges követelmény maradt számára. Elgondolásai voltaképp pontosan az ellenkezőjét képviselték annak a technokrata, formalista irányzatnak, melynek legkiválóbbjai — például Le Corbusier — a Bauhaus tagjai voltak. Howardot elsősorban gyakorlati-szociális kérdések és szükségletek foglalkoztatták, építészeti megoldáskísérlete pedig a városok decentralizálása volt. Gondolatai mintegy előlegezték a közgazdász E. F. Schumacher hetvenöt évvel később megjelent és manapság sokat emlegetett *Small is Beautifull* (A kicsi a szép) című könyvének mondandóját.

Howard terveinek summája az 1902-ben megjelent *Garden cities of tomorrow* (A holnap kertvárosai) című könyvében található. Az általa elképzelt kertváros (garden city) központja mintegy 1000 acre nagyságú területen volt, melyet 5000 acre alapterületű zöldövezet vett körül. A település lakosainak összlétszáma kb. 30 000 volt. A központ tulajdonképpen egy nagy park, ahol a városháza, a színház, a múzeum, a könyvtár, a koncertterem és a kórház található. A központi parkot övezi a bevásárló központ. Ezt követnék a változatos építészeti megoldásokkal épült, tágas, önálló telkeken álló lakóházak. A lakóházakon túl ismét egy park következik, itt találhatók a templomok, iskolák, játszóterek. A kertváros külső körzetében létesülnek az ipari üzemek, raktárak, piacok. A legkülső sáv ismét zöldövezet, kis és nagy farmokkal, legelőkkel. Meg kell jegyeznünk, hogy Howard ezeket a településeket nagyvárosok környékére, illetve a nagyvárosokból kifutó vasútvonalak szomszédságába kívánta telepíteni; az általa elképzelt vidék tehát mintegy a városok meghosszabbítása volt.

A néhány kivitelezett terv közé tartozik Angliában Letchworth és a Londontól kb. 20 mérföldre lévő Welwyn. Amerikában Howard elképzeléseinek terjesztésében és továbbfejlesztésében nagy szerepe volt Lewis Mumfordnak aki kora egyik legjelentősebb szociális gondolkodója és várostörténésze volt. A Mumford körül létrejött csoport tagjai, többek között Clarence Stein és Henry Wright tervezték az első amerikai garden cityt, Radburnt. A kertvárosok száma Franklin D. Roosevelt elnöksége idején szaporodott meg, ekkor tervezték és építették föl a Washington közelében lévő Greenbelt, a Milwaukee melletti Greendale és a Cincinatti környékén fekvő Greenhills településeket is.

Howard terveit sok utópikus elem színezi. A településeket olyan, a nagyvárosokkal kapcsolatban álló, de mégis önálló,

majdhogynem önellátó egységeknek gondolta el, melyek hosszabb távon is képesek megőrizni életképességüket és lakóik számát. A mai dinamikus világgazdaságban persze már nem nagyon tudunk elképzelni ilyen önálló közösségeket.

A garden city ellenpárjaként Európában született meg a posztmodern megalopolis vagy ahogy Le Corbusier nevezte, a radiant city terve. Míg az előbbi elgondolás inkább visszafelé tekintett, s a modern kor számára próbált meg premodern elemeket rekonstruálni, bízva azok gyakorlati használhatóságában, Le Corbusier elképzelései mindenestül jövőre irányultak, s a legújabb, sokszor még csak a science fictionből ismert technológiát kísérlik meg felhasználni. Ezek a városok óriási épületekből állnak, melyek fő építőeleme az üveg. Az épületek sorát széles sugárutak és hatalmas terek tagolják. A lakótelepüléseket erdők övezik, ezeken kívül található az ipari körzet, ahol a gépek irányítása az embereknek már csak csekély idejét köti le, hiszen már régen tért hódított a mindenre kiterjedő automatizálás. A tudomány addigra természetesen megoldja majd a környezetszennyeződés és az olcsó energia problémáját. Mai szemmel nézve akaratlanul valami hidegség és a szorongással határos érzés érinti meg az embert e tervek láttán, de elképzelhető, hogy a technika és a matematika magasabb szellemét majdan magába fogadó eljövendő emberiség más környezetet el sem tud képzelni magának. Egyelőre Le Corbusier elképzeléseinek csak kis része valósult meg (például Indiában Chandigarhban és Brazíliában), s mivel természetesen „csak" a jelenkor technológiáját tudták alkalmazni, felemás jellegük óhatatlanul szembetűnő és némiképp visszatetsző.

A múlt és a jövő vonzásában létezik a ma „modern" építészete, melyben jelenleg az egyszerűségen, a letisztult formákon van a hangsúly. Manapság világszerte élénk, egészséges pezsgés tapasztalható a tervezők körében, melynek eredménye, reméljük, egy emberibb környezet lesz. *(Dialogue, 1979. 4. sz.)*

Újévi jegyzetek Japánból

J. Lewis

Japánban az Újév a legnagyobb izgalommal várt ünnep. Annyira áthatja a hagyomány és a rítus, hogy még a résztvevők is rég elfelejtették a szimbolikus aktusok és ceremóniák jelentését. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ne ragaszkodnának szívósan a régi szokásokhoz.

A japánok a *bonen-kait*, vagyis az év végi ünnepségeket már december közepén megkezdik. A dolognak persze kereskedelmi vetülete is van: a Télapó heteken át árasztja el minden utcasarkon a járókelőket a legkülönfélébb árukkal, a süteményektől egészen a sztriptízműsorokig mindenfélét kínálva.

Az igazság az, hogy a *bonen-kai* csupán mellékes ünnepség, az igazi ünnep szilveszter napján veszi kezdetét. A háziasszonyok ragaszkodnak ahhoz, hogy házukat az utolsó szögletig kitakarítsák, hogy megszabaduljanak az elmúlt esztendő mocskos emlékeitől. Elkészítik a hagyományos ételeket is, amelyeket a család a *szanga nicsi* (az új év első három napja) során fogyaszt. Elméletben e három nap a háziasszonyok pihenő időszaka, valójában azonban annyi ceremóniát és rítust kell ilyenkor betartaniuk, hogy pihenésre nemigen jut idő. Akik nem keresik fel a helyi szentélyt vagy templomot, kötelesek részt venni egy modern rituáléban: meg kell tekinteniük a Japán Nemzeti Rádió és Televízió Társaság által sugárzott ún. piros-fehér énekversenyt. Ezzel veszi kezdetét a 40 órán át megszakítás nélkül tartó tv-műsor, amely elég alacsony színvonalról indul, s a műsor során sikerül egyre mélyebb nívóra süllyednie.

A hagyományos Újév igaz hívei azonban inkább az ország 947 nagy szentélyének valamelyikét keresik fel ilyenkor. Az elmúlt évben 66,4 millió japán fordult meg e szentélyekben az új év első három napján; egyedül a tokiói híres *Mejdzsi Dzsingu* szentélyt 2,94 millió ember kereste fel.

Ebben a tömeges mozgalomban azonban bizonyos módszeresség is megnyilvánul. Sok millió dollárnyi összeget ajánlanak fel ilyenkor, ami a szentélyek és templomok évi jövedelmének jelentős részét alkotja. Megfigyelték azt is, hogy egyes vállalkozó kedvű japánok csuklyás kabátot viselnek e látogatás során; a csuklya nyitva lóg a hátukon és ügyesen felfogják benne azoknak a látogatóknak a pénzérméit, akik nem tudván közel férkőzni a szentélyhez, marokkal szórják azt oda.

A túlzsúfolt főváros ilyenkor valóságos kísértetvárosnak tűnik, mert akik nem vesznek részt a szentély-látogatásban, ki sem mozdulnak otthonról. Természetesen minden üzlet, sőt benzinkút is zárva tart, akárcsak a vendéglők. Persze nem szabad szó szerint érteni, hogy a japánok ilyenkor ki sem teszik a lábukat otthonról. A főváros 12 millió lakosának túlnyomó többsége arra használja fel a háromnapos ünnepet, hogy hazalátogasson vidéki szü-

lőföldjére. A vonatok zsúfoltan közlekednek. A japán államvasutak becslése szerint január 4—6. között több mint 1,7 millió ember érkezik meg egyedül a tokiói Ueno pályaudvarra (innen indulnak északra a vonatok). Hasonló forgalomról tanúskodnak a repülőjáratok statisztikái: a két legnagyobb repülőtársaság az ünnepek alatt százszázalékos kapacitással működött. Az idegenforgalmi iroda jelentése szerint 167 000 japán utazott külföldre (az előző évi teljes forgalom 10%-a).

Mint annyi minden Japánban, az újévi ünnepségek is szigorú szertartások alapján folynak. Kötelező a hagyományos ételek fogyasztása („Egy napig még megteszem, de hogy két-három napon át csak hideg halat és tengeri moszatot egyek, erre képtelen lennék" — vallotta meg egy japán), kötelező a templomok és szentélyek meglátogatása, sőt kötelező minimális számú órát a televízió előtt is eltölteni.

De hát az újévi ünnepségek csak három napon át tartanak, mondhatja valaki. Szó sincs róla! Az ünnep végével megkezdődik a normalizált események újabb menete. Először is itt van az *onensi* (az év első látogatása munkatársaknál, barátoknál és távoli rokonoknál), az *otosi dama* ajándékozása (pénzajándék csak gyermekeknek, mert újabban a felnőtteknek ajándékozott pénzt tapintatlanságnak ítélik, az utóbbi évek nagy vesztegetési botrányai következtében), valamint a *sigoto hadzsime* (az új év első munkanapja). Ez utóbbi napon a hivatalokban dolgozó lányok ünnepi ruhát, gyakran kimonót öltenek, a férfi alkalmazottak pedig mellényes öltönyben jelennek meg, hogy meghallgassák a vállalat elnökének (vagy a miniszternek, hivatalvezetőnek) újévi üdvözlő beszédét. A beszéd rendszerint arról szól, hogy közös erőfeszítéseket kell tenni az elkövetkező nehéz évben a vállalat, intézmény javára (a következő év mindig nehéznek ígérkezik); ezt az alkalmazottak háromszoros *banzaj*jal fogadják, majd számtalan csésze szakét, sört és whiskyt fogyasztanak.

Az Újév ünnepét használja fel a rengeteg japán bürokrata és kutató, hogy — rátermettségét bizonyítván — valóságos információáradatot zúdítson a nemzetre. A japán statisztikusok már elsajátították annak művészetét, hogy minden lehető és lehetetlen adatot összegyűjtsenek (bár az értékeléssel és a következtetésekkel kissé hadilábon állnak). Idén Újévkor örömmel közölték például a nagyközönséggel, hányan haltak meg közlekedési balesetek folytán (1979-ben 8460-an, 1980 első három napján 75-en), hányan jelentek meg a Palota téren, hogy tanúi legyenek Hirohito császár félévenként megismételt üdvözletének (128 300-an), mennyi az országos takarékpénztárhálózat betétállománya. Végül arról is közzétették az évi statisztikát — amit a japán újságírók már izgatottan várnak évről évre —, hány halált okozott az Újév folyamán a *mocsi* (rizsgombóc) mértéktelen fogyasztása (az idén több mint 20-an estek áldozatául).

Végső fokon az egész ünnepségsorozat a hagyományok megőrzését szolgálja. Mit sem fog változni a Majom most kezdődő évében sem. *(Far Eastern Economic Review, 1980. január 18.)*

Interjú Hosszeini sejk kurd vezetővel

Hogyan értékeli, hogy Khomeini ajatollah most már elismeri a kurdok önrendelkezési jogát?

A kurdok úgy látják, hogy ezt a háborút rájuk kényszerítették. Ez a rendszer megtámadta, megalázta és válogatás nélkül kivégezte őket. Kénytelenek voltak védekezni, de természetesen inkább szeretnének békés megoldást. Örömmel fogadnak minden tárgyalási javaslatot, amely véget vethetne a háborúnak.

Valóban úgy vélik, hogy Khomeini autonómia-garanciájával vége a háborúnak?

Nem. A kurdok kinyújtják az egyik kezüket, hogy átvegyék a békés megoldásra vonatkozó javaslatot, de a másik kezükben még ott a fegyver. Jól tudjuk, hogy igazi autonómia csak akkor létezhet, ha Iránban demokrácia uralkodik majd és demokratikus kormány kerül hatalomra. A jelenlegi kritikus történelmi helyzetben azt várjuk, hogy Irán valamennyi nemzetisége támogasson bennünket. A kurdok ellen folytatott harc csak egyik láncszeme a nemzetiségek elleni háborúnak. Ha mi kudarcot vallunk, egész Irán kudarcot vall.

Melyek az Önök minimális követelései?

Azt kívánjuk, hogy a kurdok lakta terület egyetlen tartományt alkosson. Minden helyi jellegű ügyet a kurd tanácsnak kell intéznie.

A kormány eddig csak a Kurd Demokrata Pártnak. (KDP) ajánlott fel tárgyalásokat. Vajon e tárgyalások eredményét elismerik majd a többi kurd csoportok is?

Mindenkit támogatni fognak, aki vagy amely csoport kivívja Kurdisztán számára az autonómiát. Nem hiszem azonban, hogy egyetlen csoport képes lenne erre.

Nem gondolja, hogy a kormány e taktikával megkísérli szátrobbantani a kurd mozgalmat?

De igen, ez a véleményem. Először hozzám fordultak, és azt mondták, kizárólag velem hajlandók tárgyalni. Amikor határozottan közöltem, hogy a többi csoport távollétében nem tárgyalok, a Kurd Demokrata Párthoz fordultak.

Voltaképpen mi volt a tárgyalások fő akadálya?

A kormány visszautasította alapvető követelésünket, amelyért már a sah idején is küzdöttünk — az autonómiát.

Ha a kurdok kivívnák az autonómiát, hogyan védenék meg?

Nem vitás, nyomban vissza is vehetnék azt tőlünk, ha a katonai hatalom nem lenne szintén az autonóm kurd tartomány kezében. A helyi rendőrség és csendőrség tagjait a kurd lakosságból kell toborozni.

Sokak szerint az autonómia az első lépés a teljes elszakadás felé.

Amennyire a kurdokat és a többi iráni nemzetiséget ismerem, az elszakadást nem tartják érdeküknek. Politikai és gazdasági hátrányba kerülnének.

Miben dönthetne a továbbiakban a központi kormány?

Olyan nemzeti, országos ügyekben, mint a hadsereg, a pénzügyi politika, a külpolitika s azok a fejlesztési programok, amelyek egész Iránt érintik.

Vajon Khuzisztánban, az olajban gazdag tartományban nem okozna-e az autonómia nehézségeket?

A nyersanyagkincsekből eredő bevételek, függetlenül attól, hol találhatók, természetesen az egész nemzetet illetik meg. Már csak Khuzisztán miatt sem vagyunk hívei a szeparatizmusnak.

S ha elfogy az olaj?

Iránban valahol mindig lesz olaj.

Miért törődik bele olyan nehezen a kormány az autonómiába?

Először, érthetetlennek találja ezt a követelést. Másodszor, attól fél, más nemzetiségekre is ki kellene az autonómiát terjeszteni.

Mit utasít el az alkotmányból?

Klerikális diktatúrának tartom, mert egy társadalmi csoport uralmát deklarálja a többi csoport fölött. S mivel isten nevében cselekszik, több kárt okozhat, mint mások. A szunnitákat és siitákat egyformán kellene elbírálni.

Ön szocialistának vallja magát. Melyik irányzathoz tartozik?

Mindenekelőtt mohamedán vagyok. Amikor szocializmusról beszélek, a gazdasági aspektust értem, nem a filozófiait vagy materialistát. Úgy vélem, ezek elválaszthatók egymástól. Lehet valaki hithű mohamedán, egyidejűleg pedig szocialista, aki síkraszáll azért, hogy a termelőeszközöket az egész közösség javára, kollektív tulajdonba vegyék. Hiszen léteznek már iszlám országok, ahol elfogadták a közösségi tulajdon elvét.

Mi a véleménye Khomeini ajatollahról?

Fontos szerepet töltött be az iráni forradalomban. Ha környezete helyes tanácsokat adott volna neki, nem került volna sor a kurd háborúra. *(Profil, 1980. 1. sz.)*

Az angol nyelv változóban

Frank Kermode

Kétezer éve, hogy Horatius megállapította: sok régi jó szó eltűnőben van, s szükségszerű, hogy újak lépnek a helyükbe. A mai humanista hajlamos e jelenséget egyértelműen elszegényedésnek tekinteni, a nyelvész viszont a megújulás tendenciáit kutatja a változások mögött.

A nyelvi változásokat leggyakrabban a társadalom és a kultúra elsivárosodásának egyik megnyilvánulásaként értelmezik. Természetes, véli Ian Robinson, hogy a kisember, a közvélemény és a szabad szerelem századában szürke klisék váltják fel az élő nyelvet. A társadalmi kérdéseket nemcsak a társadalomtudományok tárgyalják egzakt terminusokban, hanem a hétköznapi politika is, sőt éppen ez utóbbitól várható el a „sallangmentes" egyértelműség. Aki ezt a folyamatot megpróbálja feltartóztatni, elfelejti, hogy a társadalmi jelenségek sosem hallgattak a jó ízlés parancsára. A kliséket nem eldobni kell, hanem használni, újabb és újabb összefüggésekbe helyezni, s ezzel gazdagítani jelentésüket. Meghökkentően mély fordulataikkal Geoffrey Hill, a költő és Bob Dylan e felfogás művészi képviselői. David Lodge szerint például a friscói szleng nem egyéb, mint a normális beszéd költészete.

Sausurre-i terminológiával élve: nem a nyelvünk, hanem a beszédünk szegényedik; nem a kifejezés eszközei hiányoznak, hanem az ember, aki forgatná az eszközt. Ezen már sokkal könnyebb segíteni. Mindenekelőtt házunk táján, a hivatásos írók között kellene szemlét tartanunk. A tudományos szakzsargon elburjánzása természetes jelenség. Az orvosi nyelv például nem elsősorban a laikusokat tartja távol, mint a féltékenyek, az orvosi kifejezéseket betéve fújó tájékozottak hiszik. Az emberi szenvedést változtatja át kezelhető, szakmai kérdéssé.

Ha nem is a szakterületek speciális kifejezéseinek bemagolásával, de tudomásul kell vennünk, hogy nyelvünkön belül külön irodalmak alakultak ki. Fogadjuk meg

Dwight Belinger nyelvész tanácsát: már az iskolában úgy tanítsuk a nyelvet, mint rendszerek rendszerét, hogy feloldódjanak a nyelven belüli korlátok. Előnyös egy idegen nyelv ismerete is. A nem angol anyanyelvű gyerekek nem azáltal válnak „beilleszthetővé", hogy elfelejtik, sőt szégyellik anyanyelvüket, hanem hogy segítséget nyernek a kétnyelvűség kényszeréből a nyelvek által is képviselt világ dolgainak megismerésében.

A szociális és kulturális fejlődés által életre hívott nyelvi változások kihívására tehát a nyelvi szemlélet megváltoztatása a helyes válasz. Megőrizhetjük vagy visszanyerhetjük nyelvi, nemzeti és társadalmi hovatartozásunk biztonságát, ha felfedezzük: nyelvünk azonos a női egyenjogúsítók nyelvével, a kábítószert élvezőkével, a feketékével, az orvosokéval, sőt a politikusokéval is.

Fontos ez mindenekelőtt azért, mert szétesőben lévő nyelvünk a valóságosnál is élesebb kontúrt ad a társadalmunk testén húzódó repedéseknek: kommunikációs eszközünk lassan megszünteti a kommunikáció lehetőségét egyes csoportok között. Saját nyelvünk manipuláltjaivá válhatunk, az anyanyelvünk által teremtett világ befolyásolhatja igazi életünket.

Racionalizálási törekvéseink már-már odáig fajulnak, hogy mindent, ami nyelvünkben archaikus, idegennek, divatjamúltnak érzünk. Pedig az angol nyelv nem csupán századunk nyelve. Modernizálni a templomi liturgia nyelvét annyi, mint megfosztani a liturgiát évszázados múltjától, gazdagságától. Aki Shakespeare-t csak azért nem érti, mert nem a mai nyelven írt, az akkor sem olvasná, ha nyelvezete modernebb lenne. Ugyanígy nem nyelvi síkon kell keresnünk a megoldást ott, ahol idegenkednek a vallásos élet archaizmusaitól.

A nyelv változása elkerülhetetlen, de nem ellenőrizhetetlen. Rajtunk áll, hogyan őrizzük meg komplexitását és rugalmasságát, hogy tovább élhessünk egy olyan világban, melyben nem csupán a higgadt egyértelműségnek, de költőknek, sőt szenteknek is jut hely. *(The London Review of Books, 1980. 2. sz.)*

E számunk szerzői

Viláhy Miklós (1916—1980)
Kornai János tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Frenkl Róbert egyetemi tanár, Testnevelési Főiskola, Orvostudományi Tanszék
Görgényi István vízilabdázó, világbajnok (Belgrád, 1973.)
Gáll István író, az *Új Írás* rovatvezetője
Sükösd Mihály író, a *Valóság* rovatvezetője
Kelecsényi László dramaturg, MAFILM Budapest Stúdió
Bányai Gábor szerkesztő, Magyar Televízió
Nácsa Klára kritikus, a *Valóság* munkatársa
Nemes Ferenc tudományos igazgató, Országos Vezetőképző Központ
Gyáni Gábor osztályvezető-helyettes, Budapest Főváros Levéltára
Fejős Zoltán muzeológus, Néprajzi Múzeum
Csorba Csaba tudományos munkatárs, Budapesti Történeti Múzeum
Kerékgyártó István pedagógus, Jászberény
Todero Frigyes újságíró, *História* szerkesztősége

TARTALOMJEGYZÉK

Világhy Miklós: Állam és humánum 1
Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs (A magyar gazdaság néhány dilemmája) 13

FÓRUM

Frenkl Róbert: Versenysportunk kérdőjelei 22
Görgényi István: Itt a piros — hol a piros (Lélektani vereségek, morális válságok nyomában — sportéletünkben) 31

FIGYELŐ

Gáll István: Péter, küzdjünk meg? (Jegyzetek mai prózánkról) 43
Sükösd Mihály: Örkény 57

MŰVÉSZET, ESZTÉTIKA

Kelecsényi László: Látvány vagy gondolat? (A hetvenes évek filmje) 63
Bányai Gábor: Szórakozás? Luxus? Menedék? (Beszélgetések a színház szerepéről, helyzetéről, lehetőségeiről) 78

KÖNYVEKRŐL

Márkus István: Nagykőrös *(Nácsa Klára)* 93
Héthy Lajos—Makó Csaba: Vezetés, vezetőkiválasztás, ösztönzés *(Nemes Ferenc)* 96
Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873—1917 *(Gyáni Gábor)* 97
Láng János: A mitológia kezdetei *(Fejős Zoltán)* 99
A *Téka* száz kötete *(Csorba Csaba)* 101
Max Scheler: A formalizmus az etikában és a materiális értéketika *(Kerékgyártó István)* 105
Három olasz könyv *(Todero Frigyes)* 107

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Edgar L. Feige: Mekkora a szabálytalan gazdaság? (112), Vélemények a szovjet háztáji gazdaságról (116), Fabrizio De Filippis: Az olasz agrárnépesség elöregedése és kiáramlása a mezőgazdaságból (120), A chilei ellenforradalom gazdasági és szociális mérlege (121), William Irwin Thompson: Út egy jobb jövő felé (123), Wolf von Eckhardt: Városutópiák (124), J. Lewis: Újévi jegyzetek Japánból (125), Interjú Hosszeini sejk kurd vezetővel (126), Frank Kermode: Az angol nyelv változóban (127).

KÉPEK

Fülöp Ilona rajza (21, 42), *Stefanovits Péter* rajza (62), *Hornyánszky Gyula* rajza (77), *Szemadám György* rajza (92), *Havas Eszter* rajza (111).

Ára : 12,– Ft